Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખનાં અમી

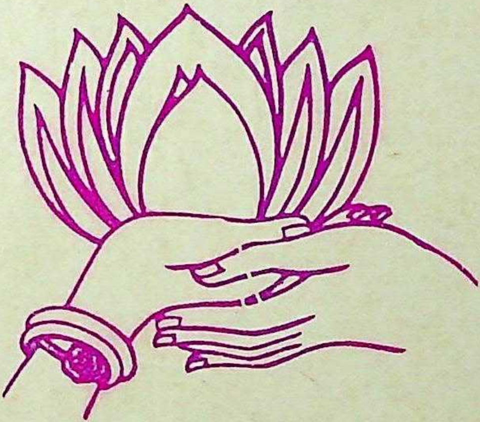

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या...... 6805/35

पञ्जिका संख्या...... 26823

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२७५२३

आँख नाँ अभी

स्टाक प्रमाणीकरण ११८४-११८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખનાં અમી

: લેખક :

શ્રી. ગંગાધર ગાડગીલ

: અનુવાદક :

CHECKED 1973
Initial

કિંમત : રૂ.

એન. એમ. ઠક્કરની કું.
બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રકાશક :
નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર,
એન. એમ. ઠક્કરની કંપની,
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨.

મુદ્રક :
જાદવજી પીતાંબર ઠક્કર
ઉષા પ્રિન્ટરી લી. દેવકરણ મેનશન
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ... ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

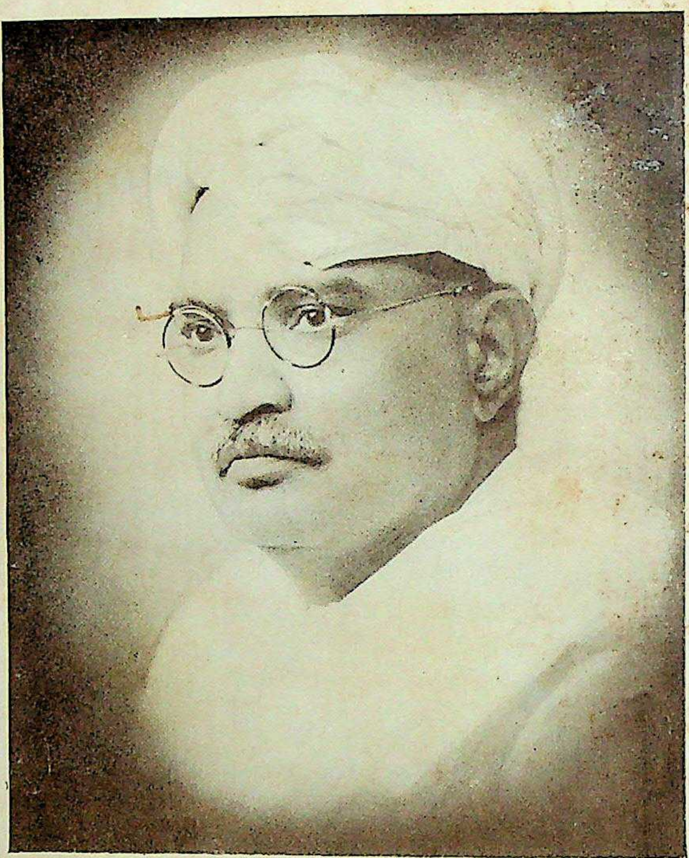

શેઠ રતિલાલ વર્ધમાન શાહ

જન્મ :
તા. ૧-૧૦-૧૮૮૭
શરદપૂનમ, સં. ૧૯૪૩

સ્વર્ગવાસ :
તા. ૩-૩-૧૯૫૨
ફાગણ સુદ ૭, સં. ૨૦૦૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

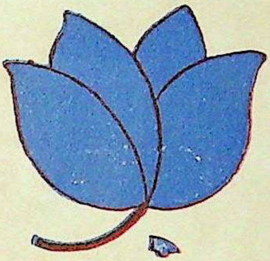

અર્પણ

જેમના અણધાર્યાં
સ્વર્ગવાસે મારા જેવાં
કેટલાં યે સ્નેહિ સંબંધીઓનાં
દિલ રડાવી દીધાં છે, અને સુરેન્દ્રનગરમાં
કેટલા યે ખૂણા એમની સ્મૃતિ જાળવીને
એમની યાદ સૌને આપવા હજુ યે ઊભાં છે, એવા
સાહિત્ય રસિક, માનવતા અને લોક માનસના જાણકાર,
અનભિમાની, અને સાચા અર્થમાં લોકોના સેવક એવા

સ્વ. શેઠ રતલાલ વર્ધમાન શાહના

અમર આત્માને.

આ "આંખનાં અમી" સાદર અર્પણ

સુમતિ ર. દલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખનાં અમી

અનુક્રમ

વાર્તા ક્રમ		પાન ક્રમ
૧	મોહન રાજા	૫
૨	બાઈ શાળા છોડીને જાય છે	૨૨
૩	કેવી મજા પડી ?	૩૯
૪	શશીનું દુઃખ	૫૬
૫	ખાલી બસ	૭૨
૬	સ્વપ્ન રંજન	૯૦
૭	આંખનાં અમી	૧૦૧
૮	અનોખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ	૧૧૮
૯	ઉભરાઇ ગએલું હૃદય	૧૩૮
૧૦	મિલન	૧૫૭
૧૧	હૃદય	૧૭૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી ગંગાધર ગાડગીલ

ફૌન્ડરીમાં મરાઠી અક્ષરોનાં બીબાં જરા વધુ ઝડપથી ઢળાવા માંડયા હોવા છતાં, અને છાપખાનાંઓમાં એનાં કંપોઝ વધુ કલાકો માટે થવા માંડયાં હોવાં છતાં, સ્વતંત્ર, ભેદક અને વિશાળ પ્રતિભાનો પરિચય આજકાલ મરાઠી વાચકોને બહુ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. ચમકારાબંધ, ઠસ્સાદાર લખાણો તો કાવડિયે કળશીના હિસાબે ઢગલાબંધ ખડકાયે જાય છે, પણ પ્રગતિ કરતી સંસ્કૃતિને છાજે એવું પ્રગલ્ભ, ઉત્તુંગ સહાનુભૂતિવાળું, નીતરતી કરૂણામય વ્યાપક, સૌહાર્દ અને ધીરજભરી દૃષ્ટિવાળું, ભાવનામય, ભવ્ય અને અજરામર સ્મૃતિ દિલમાં કોરી જાય એવું શબ્દ સર્જન આજે બહુ જ ઓછું મળે છે. નવલકથા, કાવ્ય અને નિબંધ–સૌમાં એ સ્થિતિ છે. એવે વખતે ટૂંકી વાર્તાનું ક્ષેત્ર એકમાત્ર કાંઇક પણ ઝળકાટ બતાવે છે. એનો યશ જાય છે આજના નવલેખકોને ફાળે. એમને કારણે મરાઠી ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં ભલે આછો પાતળો જ, છતાં યે પ્રમાણિક સુતરનો તાંતણો ચડાવવાનો પ્રયત્ન કેટલાક મરાઠી કલાકારોએ એ ક્ષેત્રને પોતાનું ગણીને કર્યો છે. જે માર્ગે એમણે એ પ્રમાણિક સુતરનો તાંતણો બાંધ્યો છે એને સૌએ ઓળખવો અને અપનાવવો જ રહ્યો. એ નાજુક સુતરના તાંતણાના વાણાતાણા બનાવીને એમાંથી કદિક તાકો ગૂથવાના કામમાં આપણે કાંઇ મદદરૂપ થઇ શકીએ તો, કે એ દિશામાં આપણે સહેજ આંગળી ચીંધી શકીએ તો યે ઓછું નથી.

મરાઠી ટૂંકી વાર્તાઓની જૂની આબરૂ નવા સુતરના તાંતણે ટકાવી રાખવામાં સફળ થએલા થોડાક લેખકોમાં શ્રી ગંગાધર ગાડગીલ એક અગ્રગણ્ય છે. એમની પહેલી વાર્તા 'પ્રિયતમા અને બિલાડી' જૂલાઇ ૧૯૪૦ માં પ્રગટ થઇ (ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઇઃ 'મનોરંજન', માં) એ પછીના ગાળામાં એમણે પ્રગટ કરેલી વાર્તાઓની સંખ્યા આશરે ૭૫ જેટલી થવા જાય છે. એમાંની કેટલીક ચૂંટેલી આ સંગ્રહમાં આપી છે. બાકીની હજુ અનઅનુવાદિત તેમજ જુદાં જુદાં માસિકોમાં વેરાએલી પડી છે. એમની આ વાર્તાઓએ છપાયા પહેલાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાચકોમાં રસ જગાડ્યો હતો. એમની એકાદ નવી વાર્તા છપાઈ કે વાચકો ઉત્સુક અંતઃકરણે એનું સ્વાગત કરવા તત્પર હોય. એનું મથાળું યે પૂરું વાંચ્યા વગર તાજા આઇસક્રીમ જેવી મઝાની એ કદાચ ના હોય તો યે ગરમાગરમ બાજરીના રોટલા જેવી તો એ હોવાની જ એની વાચકોને ખાતરી હોય. એટલો કયાસ તો સૌએ બાંધી લીધો જ હતો. એમની કોઈ વાર્તા માટે સાવ નિરાશ થવા જેવું કોઈને કદી લાગ્યું નથી. કારણ કદિ અભ્યાસ કરતા બાળકની સાથે વિહરીને કલ્પનાને ચગાવી દેતા હોય કે કદિક કોઈ એકાકી વૃદ્ધ સામે નજર માંડતા હોય, કે કદિક બાવા જેવી ભોળી સાલસતા ઉપર એ ભાવનાનાં પુષ્પો વેરતા હોય, અને વાચકોને એમાં ઇંદ્રધનુષ્યનાં રંગો દેખાડી આપે! કદિ પાનપટ્ટીવાળાના આરસામાં લાલ થએલા હોઠોનું પ્રતિબિંબ જોતાં કે કદિક અકળાએલા મધ્યમ વર્ગના દુભાએલા અંતઃકરણ ઉપર થર્મોમીટર માંડતા એ દેખાય—શ્રી ગાડગીલે પોતાના અનુભવના સુતરનો તાંતણો કદિ કાચો પડવા નથી દીધો. અને એમણે પોતાની વિશિષ્ટતા જીવનનાં એકેએક ક્ષેત્રમાં જાળવી રાખી છે. સામાન્ય વાચક એમની પાછળ કૌતુક અને ઉત્સાહથી ચાલ્યો જાય છે. વિવેચકો એમની સામે આશાથી મીટ માંડી રહે છે!

એ તાંતણાની મજબૂતાઈ વિશે હું પણ ગુજરાતી વાચકો અને વિવેચકો સામે નજર માંડું છું! સાચી કદર તો તેઓને જ કરવાની છે ને?

શ્રી ગંગાધર ગાડગીલ અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક છે. શરૂઆતમાં સુરતની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કારકીર્દિ શરૂ કર્યા પછી તેઓએ થોડો વખત મુંબઈની પોદ્દાર કોલેજ ઓફ કોમર્સમાં અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું, અને હાલ તેઓ સિડનહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સમાં છે. વાર્તાકાર તરીકેની એમની લોકપ્રિયતા કરતાં પ્રાધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થીઓમાં એ ઓછા પ્રિય નથી. યુવાન વયે, પૂરી પાંત્રીશી વટાવ્યા પહેલાં એમણે જે ખ્યાતિ બાંધી લીધી છે, એ પણ અભિનંદનીય ગણાય એમ છે.

સુમતિ ર. દલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંખનાં અમી

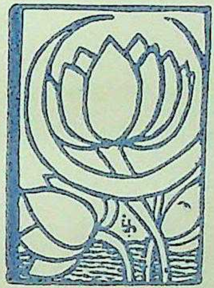

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧)

મોહન રાજા

કોઈએ આવીને બાને ખબર દીધા કે પુનાવાળા માશીએ એમની છબુડીનાં લગ્ન લીધાં છે.

હવે, અત્યાર સુધી મોહનને માશીની છબુડી વિષે કાંઈ બહુ દરકાર હતી નહિ. તે એક તપેલામાં બેસીને ગોળગોળ ફરતો હતો, અને એને એમ લાગતું હતું કે તેણે એક બહુ જ મહાન શોધ કરી હતી. આજની ઘડી સુધી ચોખા ભરવા માટે જ વપરાતા એ તપેલાનો આટલો સરસ અને નવાઈ જેવો ઉપયોગ થઇ શકતો હશે એની શશીને તો શું પણ એની ચોપડીમાંના પેલા ઠોંગુજીને પણ કદી કલ્પના યે નહિ આવી હોય!

મોહનને સમજાતું નહોતું કે આખો દિવસ કામ, કામ અને કામ જ કર્યા કરતી બા આમ તપેલામાં બેસીને ગોળ-ગોળ ફરતી કેમ નહિ હોય? એટલે એણે મોટેથી બૂમ મારી, “બા.... ! જો, હું કેવી મજા કરૂં છું.... !”

આમ તો બા મોહનની બૂમોને બહુ ગણકારે નહિ-પણ અત્યારે પેલા આવ્યા હતા એમની વાત એની બૂમોને લીધે બરાબર સંભળાતી નહોતી. તેથી ખિજવાઈને એમણે મોહનને બાવડેથી પકડીને તપેલામાંથી બહાર ખેંચી કાઢયો; એને બરડે જોરથી એક ધબ્બો ચોડી દીધો, અને તપેલું એની જગ્યાએ મૂકી દીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બસ, ખેલ ખલાસ! મોહન ખુબ ચિડાયો. તેને બા પર દાઝ ચડી, પેલા ખબર લાવનાર પર દાઝ ચડી, અને સૌથી વધુ દાઝ જો કોઇના પર ચડી હોય તો તે માશીની છબુડી પર........!

'છબુડી!' નામ જ કેવું ચીડ ચડે એવું છે, જુઓને!

મોહન બબડયો, "છબુડી....બબુ....ડી...!" અને છબુડીને મારવા તેણે મુક્કો ઉગામ્યો.

અત્યારે જો કે મોહન ગોળગોળ ફરતો ન હતો, પણ એનું માથું તો હજુ પણ ચકકરચકકર ફરતું હતું. તેથી તેને ખીજ ચડતી હતી, અને આશ્ચર્ય પણ થતું હતું.

ચિડાઇને મોહન બારીમાંથી બહાર જોતો ઊભો રહ્યો. ચિડાય ત્યારે શશી પણ આમ જ ઊભો રહે છે, બરાબર બ્હેનની માફક!

એટલામાં ચંપલનો અવાજ આવ્યો અવાજ મોહને ઓળખ્યો. બ્હેન બહાર જતી હતી. એને કાંઇક યાદ આવ્યું, અને એક સરસ વિચાર તેના મગજમાં ચમકી ગયો. બ્હેને તેને એક અંગ્રેજી વાકય ગઇ કાલે બરાબર શીખવી રાખ્યું હતું—"કેમ સારૂં છે ને? હં, 'વિશ યુ ગુડ લક!" અને એ વાકય બ્હેનને બહાર જતી હોય ત્યારે કહેવાનું હતું.

કદાચ ભૂલી જવાય તો બધી મજા મારી જાય એ બીકે તેણે આજ સવારે એ વાકય કેટલી યે વાર ગોખ્યું હતું. અને બાનો પેલો પૈસાનો ગુટકો છે ને, એવી એના મગજમાં પણ એક થેલી છે, એમાં મુકી દીધું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારે યાદ આવ્યું તે ઠીક થયું, નહિ તો કેવો ગોટાળો થાત !

બહેન અર્ધો દાદર ઉતરી ગઇ હતી ત્યારે દોડતા જઇને તેણે એ વાક્ય કહ્યું.

બહેન હસી, પાછી ફરી, અને તેણે તેને ગાલે એક ટપલી મારી. મોહનને બહુ મજા પડી. એકદમ કૃતકૃત્ય થઇ ગયો હોય એવું તેને લાગ્યું. કેટલી મોટી જવાબદારી પાર પાડી હતી તેણે !

મોટેથી ડગલાં ભરતો તે પાછો ઘરમાં આવ્યો ત્યારે બાએ એને તેડી લીધો, અને એક બચ્ચી ભરી.

આ પહેલાં ખિજવાયેલાં તે મોહનને યાદ આવ્યું. અને પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે તેણે ગાલ લૂછી નાંખીને કહ્યું, 'ના, જા. હવે શેની આવે છે પાછી ?'

પણ બાએ પાછી એને બચ્ચી કરી અને કહ્યું, 'હવે આપણે પુના જવાનાં છીએ.'

એ શબ્દોએ મોહનનાં કુતૂહલ અને ઉત્સુકતા એકસાથે જગાડી દીધાં. અનેક પ્રશ્નો ગંભીર ચહેરે એની સામે આવીને ઊભા રહ્યા.

તેણે એકદમ જવાબદારીપૂર્વક ગંભીર સ્વરે બાને પૂછયું, 'બા, આ પુના કેટલું દૂર હશે, હેં ? મામાના ઘર જેટલું ?'

'જા રે, મામાનું ઘર તો અહીં જ, નજીક છે.'

મોહને એની કલ્પનાને ખૂબ ખૂબ ખેંચી, અને એકદમ આંખો ફાડીને પૂછયું. 'ત્યારે શું દિવાળી કાકીના ઘર જેટલું ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાએ કહ્યું, 'અરે ગાંડા! ખૂબ દૂર આગગાડીમાં જવું પડે....'

દિવાળીકાકીના ઘર કરતાં પણ વધુ દૂર બીજું કાંઈ હોઈ શકે એ મોહનની કલ્પના બહારની વાત હતી. અને એટલે આ અતિ દૂર આવેલા સ્થળના અંતરનો તાળો મેળવવા એણે મગજને ખૂબ ખૂબ કસ્યું.

દૂર એટલે વળી કેટલું દૂર? ક્ષિતિજ પર દેખાતા ડુંગર જેટલું કે પછી આકાશ જેટલું?....હાં! ઠીક, સૂઝ્યું! શશીએ એને કહ્યું હતું કે રામની ચોટલી બહુ જ લાંબી હોય છે. એણે કયાસ બાંધ્યો કે પુના રામની ચોટલી જેટલું જ દૂર હશે, બસ!

આટલી મોટી ખબર મળ્યા પછી બા પાસે બેસી રહેવું એ તદ્દન અશક્ય હતું. એ બાની કેડેથી જલદી જલદી ઊતર્યો અને બહાર આંટો મારવા નીકળી પડયો.

રસ્તામાં એને સાનિયાની કમળી સામી મળી. શેડાળી અને કજિયાખોર! તેને એ જરા પર ગમતી નહોતી. પણ પેલી વાત પેટમાં રહેવા માટે જરા પણ તૈયાર નહોતી.

તેણે કહી દીધું, 'અમે પુના જવાનાં છીએ.'

કમળીએ એના આંખે આવેલા વાળ સમા કરતાં પૂછ્યું, 'કયારે?'

ગંભીર ચહેરે મોહને કહ્યું, 'પરમ દિવસ એટલે કે આવતી કાલના પરમ દિવસ."—

(—સમયની ગણતરીમાં હજુ મોહનને બહુ ગોટાળા થાય છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસંગનું ગાંભીર્ય હજુ કમળીના ભેજામાં ઉતર્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. એટલે મોહને ફરીવાર કહ્યું, 'અમારું પુના–પુના પરનો મોહનનો હક્ક હવે સાબિત થઇ ગયો હતો !—કેટલું દૂર છે તેની ખબર છે તને ? એકદમ દૂર........! રામની ચોટલી જેટલું ! તને શી ખબર છે ?........'

કમળી એના આંખ પર આવેલા વાળ ઊંચા કરતી લડતી હોય એમ બોલી, 'હવે, ખબર છે બધી મને, સમજ્યો ? અમે યે ગયાં' તાં ધૂળિયા. એ તો રામની ચોટલી કરતાં પણ વધારે આઘે છે, સીતાના ચોટલા. જેટલું ! જા જા, તને શી ખબર છે ?'

મોહનને આઘાત જ લાગ્યો. ત્યારે રામની ચોટલી એ તો કાંઇ લંબાઇની છેલ્લી મર્યાદા નહોતી !

એને તો કાંઇ જવાબ સૂઝે નહિ ! શું કરે ? પણ એની તો ખાતરી હતી કે ધૂળિયા કરતાં પુના ખૂબ જ દૂર હતું.

તે એકદમ મૂંઝાઇ ગયો. એને પોતાને નિરુત્તર કરી દેનારી એ કમળી પર ખૂબ જ દાઝ ચડી. સામાના વાદકૌશલ્યથી અંજાઈ જવાની વૃત્તિ તેણે હજુ કેળવી નહોતી. તેણે નાક ફુલાવ્યું, હોઠ લંબાવ્યો, અને મોટેથી બૂમ મારીને તે બોલ્યો, 'નહિ, જરા પણ નહિ........અમારૂં પુના જ વધારે દૂર છે.' અને વિવાદની હરીફાઇમાં મળેલા વિજય પર આખરી સિક્કો મારવા તેણે જોરથી બૂમ પાડી, 'હો....હો....હો....'

પણ દુષ્ટ કમળી એમ કાંઈ ચૂપ થઈ જાય એવી હતી જ નહિ. તે કાંઇ ખરાબ બોલ્યા વગર ના રહી. મોહન એકદમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિડાયો. છેવટે બે જણાં વચ્ચે મારામારી થઈ. મોહને કમળીના વાળ ખેંચી–પીંખી નાંખ્યા. કમળીએ મોહનને બચકું ભર્યું.

આખરે બે ય જણાં રડતાં રડતાં ઘેર ગયાં. અને એમની ભાવનાઓ પર થયેલા વિલક્ષણ આઘાત અને દુઃખ પર ખાઉં ખાઉં ની એથી પણ વધુ વિલક્ષણ અને ગુણકારી મલમપટ્ટી લગાડવી પડી.

*　　　*　　　*

સાંજે મોહન એક અતિ મહત્ત્વના કામમાં ગુંથાએલો હતો. બહેનના ખાનામાંથી તેણે કંપાસની ચકચકિત પેટી બહાર કાઢી હતી અને શશીની મોટી નોટબુકમાં તે ચિત્ર દોરતો હતો.

બહેન માથે વેણી પહેરી બહાર જાય છે, એવું ચિત્ર તેણે દોર્યું હતું. ચિત્ર ખૂબ જ સરસ બન્યું હતું. બહેનનું મોં મજાનું આમળા જેવું આવ્યું હતું. નાકની જગ્યાએ સારા જેવા પ્રમાણમાં શેડા ચીતરવાનું પણ એ ભૂલ્યો ન હોતો! વેણી બરાબર ચિતરાઇ હતી, તે માથાને અડીને સરસ બેસી ગઇ હતી. અને એના હાથમાં બિસ્કીટ જેવી દેખાતી પર્સ હતી.

મોહન પોતાની ચિત્રકળાની આવડત જોઈ એકદમ ખુશ થઈ ગયો હતો. એટલો બધો કે બાપુજીનું પ્રિય ગીત 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ...જે પીડ પરાઇ જાણે રે....' હોશમાં આવી જઇને ઉથલાવી ઉથલાવીને લલકારતો હતો. તેને ઇચ્છા થઈ આવી કે કોઇ આવે અને ચિત્ર જોઈને નવાઈ પામે તો બસ કેવી મજા પડે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં દાદા ત્યાં આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું, 'શું ચાલે છે, મોહનરાજ્જા ! ?'

તેણે ભારપૂર્વક જવાબ આપ્યો, 'હું ચિત્ર દોરુ છું.'

દાદાએ એનું ચિત્ર નીરખી નીરખીને જોયું. પણ કાંઈ સમજાયું નહિ. એટલે પૂછ્યું, 'અરે, શેનું ચિત્ર છે આ ?'

મોહને ચિત્રમાંની બહેનને એક ખાસ્સો મોટો કાન ચોંટાડીને કહ્યું, 'બહેનનું.'

દાદાએ પૂછ્યું, 'બહેન છે કે આ ? ઊંઘી ગઈ લાગે છે ?'

મોહનને દાદાનું અજ્ઞાન જોઈ હસવું આવ્યું. 'ના, તે ઊભી છે.' તેણે કહ્યું.

દાદાએ કહ્યું, 'અરે ચાલ, તે ઊંઘે છે. તને કાંઈ ખબર પડતી નથી.'

મોહને એકદમ આશ્ચર્યથી દાદા સામે જોયું, વાહ, એને ખબર પડતી નથી! એવી કઈ મહત્ત્વની વાત હતી જેની મોહનને ખબર ન હતી ? ટેલિફોન પર વાતચીત કરતી વખતે 'હલાવ હલાવ' એમ બોલવું પડે છે, એની એને ખબર હતી; ઘડિયાળમાં અઢી ;વાગે છે તેની ખબર હતી; દિવાળીકાકીને ઘેર જતી વખતે ટ્રામમાં ટિકિટવાળાને શું કહેવું પડે છે તેની એને ખબર હતી; કાગડાનું ઘર છાણનું હોય છે એ પણ તેને ખબર હતી; અને કાનમાં બારી પર લગાવીએ છીએ એવો પડદો હોય છે, એ મહત્ત્વની ખબર શશી અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે તેણે સાંભળી લીધી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આ બધું દાદાને કઈ રીતે સમજાવવું તેની એને ખબર પડતી નહોતી. અને દાદા તો એકસરખા કહ્યે જ જતા હતા કે મોહનને કાંઈ જ ખબર નથી !

છેવટે ખિજાવાઇને તેણે કહ્યું, 'આમ કરશો તો હું તમને પુના લઇ જઇશ નહિ....જો જો હાં !....'

—અને એ ધમકી માત્રથી જ દાદા બી ગયા !

....એટલામાં શશી કયાંકથી બરાડતો બરાડતો આવ્યો. તેણે મોહનના હાથમાંથી નોટબુક અને કંપાસની પેટી ખૂંચવી લીધાં, અને એક સારો મજાનો વજનદાર લાફો ચોડી દીધો—મોહનના ગાલ પર. એથી પણ જરા વધુ પ્રસાદ એને મળતે પણ દાદાએ વચ્ચે પડીને એને બચાવી લીધો.

મોહનનું દિલ બહુ જ દુભાયું......શશી ચિત્રો દોરે નોટબુકમાં લખે, બોલબેટ રમવા જાય, અરે, શિરોપૂરી લઇને ચે દૂર દ્વીપ પર જાય....અને એને પોતાને કાંઇ–ઈ–ઇ–જ નહિ કરવાનું! મોદીની દુકાનેથી પીપરમીટ સુદ્ધાં લેવા નહિ જવાનું...

બહાર આવીને એ બાને વળગીને ઊભો રહ્યો. બા અને બાપા કાંઇ ચર્ચા કરતાં હતાં. પુના જવા માટે ટિકિટો લાવવાની હતી, અને ટિકિટો આજકાલ બહુ મુશ્કેલીથી મળતી.

તે ખૂબ જ ઉદાસ થઈ ગયો. એણે પોતાનો માનીતો લાકડીઘોડો જોયો, પરંતુ તેને પણ દૂર ફેંકી દીધો.

તરત જ મોહનનું લક્ષ્ય, એ વાતચીત તરફ ગયું. એને પણ પુના જવાનું હતું ને! એની ટિકિટ મંગાવવાનું બા ભૂલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઈ તો ગંભીર ગોટાળો થઇ જાય. અને આ 'મોટા' માણુસો પર એને મૂળથી જ વિશ્વાસ નહોતો. ખાસ કરીને નાનાં છોકરાંઓનાં કામ એ જલદી ભૂલી જાય છે. બાપા એની સાયકલ હજુ ક્યાં લાવ્યા હતા ?

એટલે તેણે ધીમેથી બાને યાદ કર્યું. 'મારી ટિકિટ પણ લાવવાની, હોં !'

ત્યારે બાપાએ એની સામે જોઇને હસીને કહ્યું, 'ચલ ચલ, તારી તો અર્ધી ટિકિટ લાવવાની, જા !

મોહનથી હવે ના રહેવાયું–ચિત્રો ના દોરવા દો તો કાંઇ નહિ, પણ વળી પાછું ટિકિટેય અર્ધી ? આવો જુલમ તે હોતો હશે ?

ગુસ્સે થઇ તેણે કહ્યું, 'મારે માટે અર્ધી ટિકિટ શાની ? તમારી જ અર્ધી ટિકિટ....પાજી, હલકટ, બેશરમ....' એ પુષ્કળ ગાળો શીખ્યો હતો.

બાપા એકદમ ચિડાઇ બોલ્યા, 'હં હં–ગાળો નહિ બોલવાની.' અને એમણે મોહનને બરડે એક થપ્પડ મારી.

એટલે તો મોહન ખૂબ જ બગડ્યો. હાથ ઉગામીને એ બાપાને મારવા માટે દોડ્યો.

એટલામાં દાદા આવીને તેને ઊંચકીને બહાર લઇ ગયા. નહિ તો આજે મોહને બાપાને ખરેખર સરસ રીતે જમાડ્યા હોત !

* * *

મોહન પુના જવાની તૈયારી કરતો હતો. એણે પોતાનાં બધાં જ કપડાં ભેગાં કર્યાં. ભમરડો લીધો, તૂટેલી કાતર લીધી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂટી ગયેલા પુગ્ગાનું રબર લીધું, અને એવી બીજી ઘણી બહુમૂલ્ય વસ્તુઓ ભેગી કરી.

હવે, આ બધી વસ્તુઓ ભેગી કરતાં કબાટમાંના બીજાં બધાં કપડાં ઉથલપાથલ કરવાં પડયાં, અને એમ કરતાં એક નાનું સરખું બોક્ષ નીચે પડી ગયું તો એમાં મોહનનો શો દોષ ભલા ?

મોહનની બધી જ વસ્તુઓ એની નાનકડી બેગમાં સરખી રીતે ગોઠવાવા તૈયાર નહોતી. એ બધીને સાચવીને ગોઠવતાં મોહનને નાકે દમ આવ્યો.

એટલામાં બાપા ઉતાવળા ઘેર આવ્યા, અને બાને કહે, 'જો આ ટિકિટો આવી ગઇ છે. તારા ચાના ડબ્બા પર મુકું છું.' અને એટલી જ ઉતાવળથી પાછા ચાલ્યા ગયા.

મોહને એ ટીકીટો જોઇ. અને એ માટે બહુ જ ચિંતા થવા લાગી. એ ટિકિટો ત્યાંથી ખોવાઈ જવાની કેટલી બધી શકયતા હતી વારુ ? કબાટમાં યે ઘુસી જતા ઉંદરોને એ ત્યાંથી લઇ જતાં કેટલી વાર થવાની હતી ? અને છત પાસે માળો બાંધી બેઠેલી ચકલીઓ તો લુચ્ચી, એમને ફાવે એ વસ્તુ ઊંચકી જાય એવી છે! મોહનનો પતંગનો દોરો નહોતી લઈ ગઇ. એવી જ રીતે ?

તે ઉપરાંત, એમનો ઘાટી ચોર હતો, એવું, બા પરમ દિવસે બોલતાં હતાં, તે મોહનને બરાબર યાદ હતું. મોહનને સૌથી વધુ બીક એની જ લાગતી હતી. લાંબી ચોટલીવાળા બધા જ ચોર હોય છે એવો ખ્યાલ તેણે આ ઉપરથી જ બાંધ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતિ વિક્ષણુ–બીકભરી રીતે તેણે ટિકિટો ભણી જોયું. અને એવામાં જ નજીકમાં ઉંદરોનો ખડખડાટ સાંભળીને તેણે મનમાં એક ઝડપી નિશ્ચય કરી લીધો.

તેણે ખુરશી ઘસડી આણી, અને ખુરશી પર ચડીને તેણે તે ટિકિટો લઈ લીધી. એને એ બહુ ગમી ગઇ હતી. લાલ, ચપટી, નાની સરખી ! થોડી વાર એનાથી રમવાનું એને મન થઈ આવ્યું. પણ તેણે મનને વાર્યું. અને પછી સાચવીને એણે તે ખિસ્સામાં મુકી દીધી.

આનાથી વધુ શાણું અને જવાબદાર કાર્ય બીજું કાંઇ હોઇ શકે ખરૂં, ભલા ?

આ પછી કહેવાનું એટલું જ કે જે થવું જોઇએ એ જ થયું, બસ ! મોહન એ વાત સંપૂર્ણ પણે ભૂલી ગયો, અહીં બાએ તો શોધાશોધ કરી મુકી, અને છેવટે રડવા સુધી વાજું પહોચ્યું એ બિચારીનું !

છેવટે બપોરે નળ પર રમતાં ભીંજવેલાં કપડાં બદલતાં ટિકિટો એના હાથમાં આવી. પરિણામે તે તો ઊખડી, અને વિના કારણુ આ બધો ઉપદ્રવ કરવા માટે તેણે મોહનને સારી પેઠે મેથી પાક જમાડયો.

મોહન બિચારો છુટે મોંએ રડવા લાગ્યો. એનો શો વાંક પડયો હતો તે જ એને તો સમજાતું નહોતું.

નાનાં છોકરાંઓને જે અનેક અન્યાયો સહન કરવા પડે છે, એમાંનો જ આ એક હતો.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજા દિવસની સવાર એટલે તો જાણે અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનો રસથાળ જ! અને મોહનનું વર્તન પણ બહુ જવાબદારીભર્યું હતું આજે.

આજે તેણે દુધને બદલે ચા પીવા માટે હઠ ના કરી, અને એને નવરાવવા બાએ બોલાવ્યો ત્યારે વગર આનાકાનીએ એણે પોતાની જાત સોંપી દીધી એટલું જ નહિ, પણ માથે મોંએ સાબુ સુદ્ધાં ચોળવા દીધો.

પણ ગમે તેવા માણસની ઉદારતાને પણ હદ હોય છે.

પુના જતી વખતે લેંઘો, કફની અને ગાંધી ટોપી પહેરવાં એવો વેત મોહને બેસાડી રાખ્યો હતો, અને બા મુળથી એની વિરૂદ્ધમાં હતાં. બાની વિચારસરણી કાંઇ એવી હતીઃ–કે કફની પર કેરીના રસના ડાઘ હતા, વળી લેંઘો પહેરીને ચાલતી વખતે પગમાં ભરાવાથી પડવાની ધાસ્તી હજુ ઓછી થઈ નહોતી, તે ઉપરાંત મોહનની ગાંધી ટોપી ગમે ત્યારે માથેથી સરકી આવવા સંભવ હતો, અને તેથી મોહનનાં આંખ–કાન કયારે પડદા પાછળ ચાલ્યા નહિ જાય, એનો કોઇ ભરોસો નહોતો. હવે આ પરિસ્થિતિમાં મોહન એ કપડા પહેરે એમાં એમને અનિષ્ટ જ દેખાતું....

મોહન આમાંના એક પણ મુદ્દા સાથે એકમત નહોતો થયો. કફની પર થોડાક ડાઘ પડવાથી એ ખરાબ થાય છે એ કલ્પના જ એના મન પ્રમાણે ભૂલભરેલી હતી. એ કફની નવી હતી, અને એ નવી જ રહેવા દેવા માટે તો અત્યાર સુધી એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધોવડાવવા દેવાની એણે ના પાડી હતી. લેંઘો પહેરવાથી મોટાભાઈની મોટાઇ અને એમનો રૂવાબ બહુ સારા પ્રમાણમાં પોતાનામાં ઊતરી આવે છે એવી એની પ્રમાણિક માન્યતા હતી. અને ગાંધી ટોપીની વાત કરતા હો, તો, જરા ત્રાંસી પહેરવાથી એના મનગમતા પેલા છાપાંવાળા પોરિયાની એંટ પોતાના ચહેરા પર દેખાય છે, એ વાત મોહન કદી ભૂલે એમ નહોતો.

હવે, એ ટોપી વચ્ચે વચ્ચે એને માથેથી સરકતી જાય છે, એ વાત તો જાણે સાચી હતી: પણ ચાલતાં ચાલતાં એક હાથે તે પાછી સરખી કરવી, એ કામનો મોહનને કદી કંટાળો નહોતો આવ્યો.

આ બધાં કારણોને લીધે છેવટે મતભેદે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. બા ખૂબ ચિડાયાં. એમણે મોહનને માર્યો સુદ્ધાં. છતાં પણ એ બીજાં કપડાં પહેરવા તૈયાર ના થયો તે ના જ થયો.

બા બબડતાં હતાં, 'મરે, અક્કરમી! કદી ક્યાંયે શાંતિથી જવા દે એમ નથી....'

આપણો મોહન પણ રડતો હતો. એના હૃદય પર બહુ સખત આઘાત લાગ્યો હતો. ખરેખર, એને મોટા થવાની જરૂર હતી; નહિ તો એની આવી અસહાય પરિસ્થિતિ થઈ ન હોત. પછી તો એણે પણ બાપાની જેમ ખિસ્સામાંથી પૈસા કાઢીને બેય ખિસ્સા ભરીને ખાઉખાઉ લીધું હોત. બાજૂવાળા પેલા ગુજરાતીની જેમ એ પણ લાંબા વાળ વધારત, અને સરસ મજાના હોળીને એની અણી એકાદ આંખમાં ખોસી દેત!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે મોટા ઘડિયાળને ચાવી આપત, અને પેલા સાનિયાની કમળીને પણ સારી પેઠે દબડાવત......

પણ કોણ જાણે તે ક્યારે ય મોટો થશે તે........

એટલામાં દાદા આવ્યા. એમણે મોહનને આખી ચાકની પેટી આપવાનું કહ્યું: પણ જ્યારે તેમણે એમની ઇન્ડીપેન મોહનના ખિસ્સામાં ભરાવવા દેવાની હા પાડી ત્યારે તરત જ મોહનરાજજા ખીલી ઊઠયા, અને હસતે મોંએ તેણે કપડાં પહેરી લીધાં.

ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં મોહનને પેલા મધુની અને દામુની બહુ જ દયા આવી. પુના જવા જેવી મહત્ત્વની ઘટના એ બિચારાઓના જીવનમાં આવે એમ નહોતી, તેથી મોહનને બહુ જ ખરાબ લાગતું હતું. એટલે જ એણે એમને પુના લઈ જવાનું કબૂલ કર્યું હતું. પણ જ્યારે મોહને આ વાત બા પાસે કાઢી ત્યારે બા એની ઉપર એકદમ ઊકળી ઊઠયાં, અને મોહનનો આખો વેત ઊંધો વળ્યો. મોહન અને એના મિત્રો બિચારા રડવા જેવા થઈ ગયા.

સ્ટેશન પર આવતાં તો મોહન ખૂબ જ ગભરાઈ ગયો. એટલો બધો કે એનો હાથ પકડવા માટે દાદાને સંપૂર્ણ રજા આપી દીધી—અરે ના,... એણે જ દાદાનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો.

સ્ટેશન એટલે પ્રચંડ ધક્કામુક્કી; અને ઘોંઘાટ પણ, આપરે કેટલો! મોહનને આશ્ચર્ય લાગતું હતું કે બાપા ખિજવાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે અને લાગે છે એવી બીક અત્યારે આ બધાંને કેમ નહિ લાગતી હોય ?—અને ત્યાં જોરથી એક સીટી વાગી ત્યારે તો તે રડવા જ લાગ્યો.

એટલામાં એક પ્રેમાળ મુસલમાન મોહન પાસે આવ્યો. અને એને ખાઉનું એક પડીકું આપવા લાગ્યો. મોહને આનંદથી હાથ લંબાવ્યો. હજુ સુધી એ મુસલમાન જેવો સજ્જન પુરુષ એને બીજો કોઈ મળ્યો નહોતો.

પણ બાએ એનો હાથ પાછો ખેંચાવી લીધો, અને એ મુસલમાનને કહ્યું, 'કાંઈ નહિ જોઈએ અમારે !........'

મોહનને બાની આ દુષ્ટતાનો કાંઇ અર્થ જ સમજાતો નહોતો. તેણે પાછું વાળીને જોયું, અને આશાભરી નજરે પેલા પડીકા તરફ એકસરખો જોતો રહ્યો. આ 'મોટા માણસોને' ખાવાનું કેમ નહિ ગમતું હોય એની એને બહુ જ નવાઈ લાગતી હતી.

એટલામાં એક લાલ કપડાંવાળા માણસે એમનો સામાન ઊંચક્યો. અને ઝટઝટ ચાલી ગયો. મોહનની બેગ પણ હતી એમાં. આ જોઈને મોહન ખરેખર જ ગભરાયો. એ તે માણસને કહેવાનો જ હતો, 'અરે અરે, આ શું ?' પણ એ ચૂપ રહ્યો. એને નવાઇ તો એ લાગી કે બાએ પણ કેમ એને કશું જ ના કહ્યું ?....

બસ હવે તો—સામાન ચોરાયો જ હતો પણ એને માટે મોહન જરા પણ જવાબદાર નહોતો. અને બા જો એના પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિડાઇ હોત તો એ તરત જ કહેત, 'ત્યારે મેં ટિકિટો સાચવીને મૂકી એ વખતે તું શા માટે ખિજવાઈ હતી?....'

થોડીવાર પછી એક ચકચકિત કાતર જેવું કાંઈ હાથમાં લઇને કટ્કટ્ કરતા એક સાહેબે એમને અંદર જવા દીધાં.

નસીબદાર કે એણે એમને 'ચલે જાવ' કે એવું કાંઈ કહ્યું નહિ.

એકંદરે મોહનને એ કટકટ કરતો સાહેબ બહુ ગમ્યો. ત્રાંસી ટોપી પહેરીને સાયકલ પર બેસીને જતા પેલા છાપાંવાળા પોરિયા કરતાં પણ વધારે ગમ્યો. એટલે એ વારંવાર ડોકું ફેરવીને એ સાહેબને જોતો રહ્યો. અને એટલે જ દાદા એના પર ચિડાયા હોય એમ લાગતું હતું.

થોડીવાર પછી ગાડી સ્ટેશન પર આવી. પછી ગરદીમાં એને ખાંધ પર બેસાડી દાદા ગાડીમાં કેવી રીતે ચડ્યા, અને એક લઠ્ઠ માણસ સાથે કેવી રીતે ઝઘડવા લાગ્યા, એ બધું એને જરા પણ સમજાયું નહિ.

એ લઠ્ઠ માણસના બરાડા સાંભળીને એ ખૂબ જ ગભરાઈ ગયો. તેને થયું કે એ લઠિઓ દાદાને માર્યા વગર નહિ રહે. એટલે એ દાદાના ખમીસનો એક છેડો પકડીને રડવા લાગ્યો.

પછી આમતેમ જોયું તો મોહનને એકદમ નવાઇ લાગી—એમનો બધો સામાન એ ડબામાં જ હતો!—એની બેગ સુદ્ધાં! અને પેલો લાલ કપડાંવાળો માણસ પણ એની સામે જ ઊભો હતો! મોહનને એકદમ હસવું આવ્યું. એને સમજાયું નહિ કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

६४ २१ २८४५३
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો ને તે વળી પાછો આવ્યો ક્યાંથી? બહુ વિચાર બાદ એણે એવો મત બાંધ્યો કે શશીની વાર્તામાંના જાદુગર જેવો જ હશે આ માણસ.

સારો જેવો વખત ગયો પણ હજુ ગાડી ચાલતી નહોતી. મોહનને ભય લાગ્યો કે ક્યાંક ગાડી ચલાવનારો સાહેબ આજ ગાડી ચલાવવાનું ભૂલી તો નહિ ગયો હોય? તો તો ભારે ગોટાળો થાય! પુના તો બાજૂએ રહ્યું, પણ ઘેર જતાં પેલી સાનિયાની કમળી તો એને ચીડવી ચીડવીને જીવ જ લઇ લે....

પણ છેવટે બાપુ, ગાડી ચાલી તો ખરી! સ્ટેશન પર રહી ગયેલાં બધાં માણસોની મોહનને ખૂબ જ દયા આવી.

પછી તો મકાનો, ઝાડવાં, બોગદાં, નદીઓ....એકદમ દોડવા લાગી એ તો. પવન આવવા લાગ્યો. અને મોહનને એવી તો ગમ્મત પડી કે એ તો બહેને શીખવેલી એક અંગ્રેજી કવિતા મોટેથી ગાવા લાગ્યો.

આ કવિતા ગાવાનું એક અણધાર્યું પરિણામ આવ્યું. સામે બેઠેલો એક જાડો ગુજરાતી એની સામે જોઇને હસ્યો, અને તેણે મોહનને એક બિસ્કીટ આપ્યું.

મોહન એકદમ ખુશ થઈ ગયો. અંગ્રેજી કવિતા ગાવાથી આટલો બધો ફાયદો થતો હશે, અને જાડા ગુજરાતી માણસો આટલા બધા સારા હોય છે એ વાતની એને ખબર જ નહોતી.

હવે એ ફરીવાર કવિતા ગાવા લાગ્યો. પણ પેલો જાડો ગુજરાતી ફરીથી હસ્યો નહિ, કે ના એણે મોહનને ફરીથી

મો. ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિસ્કીટ આપ્યું, ત્યારે મોહનને એની પર બહુ જ ચીડ ચડી. એણે મોઢા આડે ધરી રાખેલા છાપાં પર પણ એને બહુ જ ચીડ ચડી.

પછી એને ઊંઘ આવી. એને સ્વપ્નું આવ્યું કે સાનિયાની કુમળી જેવી દેખાતી છબુડી અને પેલા કટ્કટ્ કરતા સાહેબનાં લગ્ન થયાં હતાં, અને એ બેની વચ્ચે એ અને શશી હાથમાં એક મોટું બિસ્કીટ લઈને ઊભા હતા, અને એ બેય જણા ખૂબ મોટેથી અંગ્રેજી કવિતા ગાતા હતા.......

卐

(૨)

બાઈ શાળા છોડીને જાય છે....

બાની કાતર લઈને હું બાપાના સફેદ કાગળમાંથી બતક કાપતી હતી. એટલામાં મધુએ મારા વાળ ખેંચ્યા. મેં મધુ પર કાતર ઉગામી. પણ એ મને એક પીત્તળની ભૂંગળી બતાવીને બોલ્યો, 'આ જો ગંમત.'

મેં કહ્યું, 'અલ્યા, આ તો બાનું થર્મામીટર ! મૂકી દે જોઉં.'

મધુએ કહ્યું, 'હા હવે. મૂકી દઉં છું, પછી નિરાંતે આપણે એનાથી રમીએ. તું થા દરદી, હું થાઉં દાક્તર.'

મેં ના કહી. પણ પછી પલંગપર જઈને સૂઈ ગઈ. મધુએ મારી બગલમાં થર્મામીટર મૂક્યું. અને પછી કહે, 'જરા દાબી, રાખ, નહિ તો એમાં તાવ આવશે નહિ....' પછી એણે થોડીવાર મારૂં મોં તપાસ્યું અને કહ્યું, 'દાંત ગંદા છે, જરા બરાબર સાફ કરતી જા રોજ!' મેં કહ્યું, 'તારા જ ગંદા છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘો તું....' હું એને મારવાની હતી, પણ થર્મોમિટર પડી જવાની બીકે રહી ગઇ....

મધુ થર્મોમિટર કાઢવા લાગ્યો. મેં હાથ લગાડીને થર્મોમિટર જોયું તો તે હજુ થંડું જ હતું. મેં મધુને કહ્યું, 'અરે, હજુ એમાં તાવ ભરાયો નથી.'

'તને શું ખબર પડે છે?' કહીને એ થર્મોમિટર ખેંચવા લાગ્યો. મેં જોરથી દાબી જ રાખ્યું. ખેંચાખેંચીમાં થર્મોમિટર તો ઉછળીને પડયું જમીન પર. પડીને ફૂટી ગયું. હું તો બહુ ગભરાઇ ગઇ, અને બોલી, 'રે' લ્યા મધુ હવે શું કરીશું?' મધુ સ્વસ્થપણે બોલ્યો, 'હવે બા આપણને મારશે,'—એને માર ખાવાની ઠીક 'પ્રેકિટસ' છે. એટલામાં બા ત્યાં આવી. તેણે અમારા તરફ જોયું. અમે અમારે બારી બહાર જોતાં ઊભાં. તે ફરી ફરીને અમારી સામેજ જોવા લાગી, અને તેણે મધુને પૂછયું, 'રે મધુડા શું કર્યું છે તેં?' મધુ માથું ખણુતો બોલ્યો, 'કાંઇ નહિ, બા!' એટલામાં બાની નજર ફૂટેલા થર્મોમિટર ઉપર પડી. પછી તો શું...ખૂબ ગાળો, બબ્બે ધબ્બા, સારા મજાના બેચાર ચૂંટિયા ગાલ ઉપર, અને મધુને વધારામાં પડખામાં એક મોટો ચીમટો મલ્યો! મને બહુ રડવું આવ્યું. અમે જાણે જાણી જોઇને તો નહિ તોડયું હોયને એ થર્મોમિટર! પછી થોડીવાર રહીને બાએ મને છાતી સરસી ચાંપી, હું બાને વહાલી થઈ ગઇ. ખાવાનું મલ્યું.

અમે શાળાએ જવાને દફતર ઉપાડયાં. મેં મધુને કહ્યું, 'તારે લીધે જ થયું એ બધું' અને એના માથા ઉપર દફતર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માર્યું. એટલે એણે મને જોરથી થપાટ મારી. એવું તો વાગ્યું મને....બાએ બૂમ મારી, અમે એકદમ જલ્દીથી નાસી છૂટયાં.

દાદર ઉતરતાં અમે એકબીજાને ખૂબ ચીડવ્યાં. એકબીજાનાં ચાળા પાડયા. અમે બહુવાર ચાળા પાડીએ છીએ એટલે પછી મોં દુઃખે છે. રસ્તામાં આવી અને યાદ આવ્યું કે બાઇએ ત્રણ દાખલા કરવા માટે આપ્યા છે. એવી તો ગભરાઈ હું-અમારી પેલી વાતમાંના સસલા જેવી. પણ પછી યાદ આવ્યું કે બાઇ આજ શાળા છોડીને જવાનાં છે, પછી કઈ રીતે થઈ શકે અભ્યાસ! અને પછી તો શું પૂછવું! એકદમ દોડી અને ઝટ દઇને રસ્તાની બીજી બાજુ જઇ પહોંચી. એક ગાડી સાથે અથડાતાં સ્હેજમાં બચી ગઈ. બાજુની દુકાનવાળો મારવાડી મારી ઉપર ખિજવાયો. મેં એના સરસ રીતે ચાળા પાડયા.

મીના રસ્તે જતી હતી. તેના માથાની સેર ઉડતી હતી, અને કાનમાંના ફૂલ ડોલતાં હતાં. વાહ શું બાઈ સાહેબની ચાલ, કાંઇ! તેની બા બહુ ફેશનવાળી છે અને બેન સાહેબના ચોપડા ઉપાડવા સાથે ઘાટી હોય! મને જોઇને એ હસ્યો, અને 'કેમ છો, નીમુબેન!' કહીને એણે મારા ચોપડા પણ લઈ લીધા.

મેં મીનાના ખભા પર હાથ મૂક્યો. એ લૂચ્ચી કાંઈક ખાતી હતી. મેં મોટેથી તેને પૂછયું, 'શું ખાય છે અલી?'

'આંમળા.' મોંમાંનો કૂચો થૂંકીને તે બોલી.

'બોલી, એકલી એકલી, ખાય છે? મને દે ને!'

'આ જો, મારી પાસે હવે એક જ બાકી રહ્યું છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'—અને મેં તને કાલે આપ્યું હતું, તેનું શું ?'

એટલે તેણે જરા વાંકુ મોં કરીને મને એમાંથી અર્ધું આપ્યું. હં, ભાઈ, એવી તે કેવી એ મીના ?

પછી થોડીવાર રહીને મીના કૂચો થૂકતાં બોલી, 'આપણા બાઇ જશે આજ.'

કોણ જાણે શું થયું તે, મને એકદમ ડૂમો ભરાઇ આવ્યો.... અને મેં મીનાને કહ્યું, 'હું તો રાખી મૂકું છું મારૂં આમળું' અમારા બાઇને આમળા બહુ ભાવે છે.

મીનાએ કહ્યું, 'ખાઇ નાખને.'

પણ મેં આમળું દફતરમાં મૂકી દીધું.

કેટલા સારા છે અમારા બાઇ! દેખાય છે પણ કેવા સરસ. ફુલવાલા પાસે તાજી વેણી હોય છે ને, એવા સરસ. ખીલેલા ગુલાબની જેમ હસે છે તે.

આ બધું હું મીનાને કહેવાની હતી. પણ આવું કાંઇ બોલીએ એટલે તે હસે છે. આવી વાતો તેને સમજાતી જ નથી. પેલા મોટી આંખોવાળા વિનુને જ સમજાય છે. એટલે એ મને બહુ ગમે છે. બંડું, પાંડું, વગેરે એને નકામા જ મારે છે, પણ એ રડતો નથી.

પછી મેં મીનાને માત્ર એટલું જ કહ્યું, 'બહુ સારા છે, નહિ આપણા બાઈ ?' મીના ડોકું હલાવતી બોલી, 'બહુ સારા.' વળી આજ તો લેસન પણ નહિ કરવાનું.'

હું કાંઇ જ બોલી નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળાએ પહોંચ્યા ત્યારે છોકરીઓ લંગડી રમતી હતી. એમણે અમને રમવા માટે બોલાવ્યાં. મીના કહે, 'હું તો નહિ રમું બા....આજ મેં રેશમી કપડાં પહેર્યાં છે. જો ક્યાંક ભરાયાં અને ફાટયાં તો ? મારી બા મને મારે.'

ચૂંચરી આંખોવાળી અને ચીબા નાકવાળી ચંપી બોલી, 'ખબર છે, હવે બહુ મોટી એક્ટ્રેસ થઈ છો, તે !...' એ સાંભળીને અમે બધાં બહુ જ હસ્યાં. મીના રડી પડી. મીના જરા સારી પણ છે. અને જરા ખરાબ પણ છે.

પછી છોકરીઓએ મને બોલાવી. ને કહ્યું, 'આજ આપણા બાઈ શાળા છોડીને જાય છે. તેથી આપણે તોફાન ના કરવું જોઇએ.'

ચંપી બોલી, 'જવાના હશે બાઇ, પણ એમાં રમવાનું શા માટે નહિ ?'

પણ છોકરીઓને મારી જ વાત ગમી. અમે અમારા વર્ગમાં ગયાં. અમારી જગ્યા બીજા બ ની છોકરીઓએ લીધી. 'કાલે કાઢું છું એ લોકોનો દમ,' ચંપીએ વર્ગમાં ગયા પછી કહ્યું, 'તો પછી આપણે અહીં બેઠાં બેઠાં કૂકા રમીએ.' હું તો ના જ કહેવાની હતી, પણ એટલામાં તો બધી જ છોકરીઓ ટપટપ રમવા બેસી ગઇ. હું રમવાની નહોતી, પણ પછી ચીમી અને કમીએ મીના અને શીલા ઉપર ઉપરા ઉપરી થપ્પા ચડાવવા માંડયા, એટલે હું મીના અને શીલાની જગ્યાએ બેઠી, અને ચીમી ઉપર થપ્પો ચડાવ્યો. મીના ખડખડાટ હસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી. મને કૂકા રમતાં બહુ સરસ આવડે છે, અને એ રમવાનું બહુ ગમે પણ છે.

રમતાં રમતાં મેં ચંપીને પૂછ્યું, કે, 'બાઈ શાળા શા માટે છોડી જાય છે?' ચંપી બધું જાણતી હોય છે. તેને એ બધાંની ક્યાંથી ખબર પડે છે એ કોણ જાણે?

ચંપી કહે, 'અરે, તેમનાં લગ્ન થવાનાં છે.'

મેં કહ્યું, 'તને કેવી રીતે ખબર પડી?'

'અરે, કાલ હું મારા બાપુ સાથે ચોપાટી ઉપર ફરવા ગઈ હતી ને, ત્યારે તે એક માણસના હાથમાં હાથ નાંખીને ફરતાં હતાં. બાપુએ પૂછ્યું, 'આવાં તે કેવાં તમારાં બાઈ.'

મેં કહ્યું, 'હં.'

મીના નીચે જોઈને હસવા લાગી.

ચીકણી ગુંદા જેવી પેલી તારા કહે, 'લગ્નમાં તો બહુ મઝા પડે, નહિ?'

મેં કહ્યું, 'હા.'

પછી તે કેવી બોલી, 'હું પણ બાને કહેવાની છું, કે મારા લગ્ન કરે!'... ....

એટલે અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં. તારા તો છે જ ગાંડા જેવી. પણ સારી યે છે તે બિચારી. છોકરીઓને ફૂલ આપે છે.

ચંપીએ કહ્યું, 'તને કાળો મેશ જેવો વર મળવાનો છે!' અમે પછી ખૂબ જ હસ્યાં, પણ મને ચંપીનું બોલવું ગમ્યું નહિ.

તારા મોટેથી રડવા લાગી. મીનાએ તેને એક ચિત્ર આપ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘંટ વાગ્યો, અને બાઈ વર્ગમાં આવ્યાં. પણ અમને એની ખબરજ ના પડી. પછી બાઇ બોલ્યાં, 'છોકરીઓ !' ને અમે બધાં બહુ જ શરમાઇ ગયાં. બધા પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને એકદમ શાંત થઈને બેસી ગયાં. વિનુનું ફૂટ પડી ગયું, અને અવાજ થયો. તેથી અમે બધાંએ તેના તરફ જોયું, એ તો એકદમ શરમાઇ ગયો, અને એણે પહેરણમાં મોં સંતાડી દીધું. એટલે પાંડુએ બૂમ મારી, 'હટ, છોકરી !' સૌ હસી પડયાં, હું સુદ્ધાં. પછી મેં પાંડુ સામે જોઇને આંખો જ કાઢી. જો એ પાસે હોત તો તો મેં એને ચીમટો જ ભરી લીધો હોત........

અમારાં બાઇ હસ્યાં. તે કાંઈ બોલવા જતાં હતાં. પણ પછી ફરી હસી પડયાં. અને પછી એમના મોં પરથી હાસ્ય જતું રહ્યું, છતાંયે તે હસતાં જ રહ્યાં. પછી તે એકદમ ખુરશી પર બેસી ગયાં.

અમારા બાઇ એકદમ નાનાં છે. મારી બા કરતાં યે નાનાં. પેલાં ઘરડાં ચંપા બાઇ તો કહે છે, કે તેમણે અમારા બાઇને ભણાવ્યાં છે........કોણ જાણે.

અમારા બાઇ ખૂબ હસે છે, વાતો પણ ખૂબ કરે છે, અમને પણ તે ગીતો ગાવાનું કહે છે. અને વાર્તા કહેવાનું પણ કહે છે. એક વાર તો તેમણે પણ ધીમા અવાજે અમને ગાઈને બતાવ્યું હતું ! એવું તો મજાનું એ ગીત હતું, શું વાત કહું એની ?....જાણે તરબુચનો વચલો ગર જ જોઇ લ્યો. પણ એટલામાં મોટાં બાઇ વર્ગ પાસેથી પસાર થયાં. અમારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાઇ શરમાઈ ગયાં.—બહુ જ ખરાબ છે એ મોટાં બાઇ હોં.... અને એ ગીત બંધ થયું.

અમારા બાઇને ભૂગોળ અને ગણિત જરા યે ગમતાં નથી. મને પણ. શુદ્ધ-લેખનમાં ભૂલો થાય છે તો પણ તે બહુ ખિજવાતા નથી. અમારા વર્ગમાં લેસન ન કરતાં હંમેશાંજ પાછળ ચાલતું હોય છે. પછી એકાદ દિવસ બાઇ બહુ ખિજવાય છે. આખો યે દિવસ પછી લેસન ચાલુ રહે છે, તે શિખવ્યા જ કરે છે. અને અમને કાંઇ પણ સમજાય નહિ કે શું થાય છે. ત્યારે ગોંદુ વારંવાર પ્રશ્નો પૂછવા લાગે છે. બાઇ એના પર ખિજવાઇને પછી ફૂટપટ્ટી ઉગામે છે, પણ મારતા નથી સહેજે! એટલે ગોંદુ હસવા માંડે છે. પછી બાઇ કાંઇક બબડે છે. અમે રડવા લાગીએ છીએ. અને બાઇ આવીને અમારા આંસુ લૂછે છે. મોટાં બાઇ વર્ગ પાસેથી પસાર થતાં બોલે છે કે આ વર્ગમાં બહુ ધાંધલ થાય છે, અને બધું શાંત; ચૂપચૂપ બધાં બેસી જાય છે.......

પણ આ તો એક જ દિવસ, બીજા દિવસે પાછા બાઇ હસતા હસતા વર્ગમાં આવે છે. એટલા સરસ લાગે છે તે. અને એમની સાડીનો રંગ પણ કેટલો સુંદર! પછી પેલી ચીકણી તારાબાઇ બાઇના માથે મજાનું ગુલાબનું ફૂલ ખોસે છે. તારાના બાપુની ફૂલની દુકાન છે.

બાઈ તેને કહે છે, 'માથું ના ફેંદી નાખીશ મારૂં....' અને ખૂબ જ હળવેથી તે ફૂલને માથાપર સરખું ગોઠવે છે, તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કરતા હોય છે ત્યારે વિનુ ગાંડાની માફક તેમના તરફ જોઇ રહે છે. વિનુ અમારા બધાં કરતાં મોટો છે, માંદો હતો તેથી તે જરા પાછળ પડી ગયો હતો, એ બહુજ હોંશિયાર પણ છે.......

બાઇ એમ જ બેસી રહ્યા, પછી થોડીવાર રહીને ચીકણી તારા બોલી, 'બાઈ, તમે જવાના છો ને ?'

બાઇએ કહ્યું. 'હા.' અને મોટેથી હસ્યા. એટલું મોટેથી તે કદિ હસતા નથી.

'પાછા ક્યારે આવશો ?' તારાએ ફરીથી પૂછયું.

'કદિ નહિ.' બાઇએ કહ્યું, અને માથું ઢાળી દીધું.

પછી મને એકદમ ડૂસકું આવ્યું, અને પછી આખો યે વર્ગ રડવા લાગ્યો.

બાઈ બોલ્યાં, 'અરે છોકરીઓ, સાવ ગાંડી છો તમે બધી તો.... અરે વિનાયક, તું તો છોકરો છે, પછી રડે છે શાનો ? આમ રડાય કે ગાંડાની માફક.'

પણ પછી બાઇની આંખમાંથી પાણી નીકળી પડયાં. અમે વધુ મોટેથી રડવા લાગ્યાં. પછી બાઇ મારી પાસે આવ્યા, અને મને કહ્યું, 'અલી મીના, આમ રડે છે શું ?' અને તેમણે મારો બરડો થાબડયો. બાઇના હાથ બરાબર બાના જેવા જ સુંવાળા છે. પછી મીનાને પણ તેમણે સમજાવી. તારા પણ મોટેથી રડતી હતી. એ તો મજાનો સૂર કાઢીને રડતી હતી ! રડતાં રડતાં યે મને તેનો અવાજ સાંભળીને હસવું આવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાઇએ તેનો બરડો પણ પંપાળ્યો. તે તો કહે, 'બાઇ તમે જશો જ નહિ....!'

પછી બાઇ વિનુ પાસે ગયા. વિનુ પાણી ભરેલી આંખે માત્ર એમની સામે જોતો જ રહ્યો, બાઇએ એના ગાલ ઉપર હળવેથી એક ટપલી મારી અને પછી તે ખુરશી પર જઈને બેઠા, અને બોલ્યા, 'શાંત થઈ જાવ તો હવે, જોઉં.'

તો યે અમે રડતા જ હતા. મીના તેના રેશમી રૂમાલથી આંખો લૂછતી હતી, હું મારા હાથથી જ લૂછતી હતી. ચંપીએ આંખો લૂછીને ગાલ ચીતર્યા. અને ફરીથી તેની આંખમાંથી પાણી ન નીકળ્યાઃ બંડુ અને પાંડુ નીચું મોં રાખીને હસતા જ હતા. મોટાબાઇની આંકણીથી એને ઝપાટી નાંખવાની મને ઈચ્છા થઇ આવી, એવું થયું કે પેલા મોટા કંપાસની અણીથી તેના બેય ડોળા હું ફોડી જ નાંખું...વિનુ પાણી ભરેલી આંખે બારી બહાર જોતો બેઠો હતો. આકાશમાં બરફ જેવા સફેદ રંગનું એક વાદળું જતું હતું, મને થયું કે હું પણ તેની સાથે જઉં....

મને ફરીવાર ડૂસકું આવ્યું, એટલામાં મોટાબાઇ વર્ગમાં આવ્યા. અમારા મોટા બાઈ ચશ્મા પહેરે છે, અને તે હસે છે ત્યારે બહુ જ ખરાબ દેખાય છે. તેમની સાથેના બાઇને જોઇને તો હું બી જ ગઇ. દાંત બહાર આવી જવાથી એકદમ કદરૂપા દેખાતાં તે ચૌબળબાઈ હતાં.

એમની બદલી થવાથી એ બીજી શાળામાં ગયાં હતાં, પાછાં શા માટે આવ્યાં હશે તે ભગવાન જાણે! એટલાં ખરાબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે એ. અમારા વર્ગમાં પહેલાં એકવાર એ આવ્યાં હતાં. અમને ગણિત આવડ્યું નહિ, એટલે એમણે અમને વર્ગમાં ગોંધી જ મૂક્યાં. અમને કહે, 'તમને કદિ છોડવાં જ નથી હવે.'

પછી અમે બધાં છૂટે મોંએ મોટા ઘાંટા કાઢીને રડવા લાગ્યાં. હાસ્તો...., અમને જમવાનું કોણ આપે? અને રાતે, અંધારામાં અમને જાણે બીક જ નહિ લાગતી હોય ને!.... બા મને સોડમાં રાખીને સૂવાડે છે, અહીં કોણ કરવાનું હતું? અને આજે બા મને લઇને સિનેમામાં જવાની હતી, મારા માથામાં ઓ નાંખવાની હતી. પછી એ બધાંનું શું કરવાનું? મને ખૂબ જ રડવું આવ્યું...

પછી ઘંટ વાગ્યો. મીનાનો ઘાટી તેને બોલાવવા આવ્યો. એ વખતે બાઇએ બારણું ઉઘાડ્યું, અને અમે બધાં ઘેર ગયાં. મને બહુ જ રડવું આવ્યું હતું. મેં બાને બધી વાત કરી. બીજે દિવસે હું મારા બાપુને શાળામાં સાથે લઇ ગઈ હતી. પણ તે દિવસે બાઈ જ નહોતાં આવ્યાં શાળામાં....બાઇ મારા બાપુથી બી ગયાં હશે!

પણ અમે હવે મોટાં થયાં. હવે અમે જાણીએ છીએ કે બાઈ એવી રીતે અમને વર્ગમાં પૂરી ના રાખી શકે.

....મોટાભાઇ હસીને બોલ્યા, 'છોકરાંઓ, તમારાં બાઇ આજ શાળા છોડીને જાય છે. તમે વર્ગમાં બહુ જ ધાંધલ કરો છો, અને અભ્યાસ કરતાં નથી, માટે તે જતા રહે છે...

....તદ્દન જુઠું, નરદમ જુઠું. મોટાભાઇને કાંઇ જ ખબર નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'....હવે તમને આ નવા બાઈ શિખવવા આવશે. તે તમને સરસ રીતે શિખવશે. તમે એમનું કહ્યું માનજો, અને સારી રીતે અભ્યાસ કરજો.' પછી મોટા બાઈએ હસતાં હસતાં અમારા બાઇ સાથે કાંઇ વાત કરી, અને પછી અમારા બાઇ ઊભાં થઈને અમને કહેવા લાગ્યાં, 'તમે સારી રીતે અભ્યાસ કરજો, અને મોટા થઇને લોકો પાસે તમારી વાહ વાહ બોલાવજો. હંમેશાં હસમુખા રહેવું, અને બીજાંઓને ઉપયોગી થઇએ એવું કરવું, મીઠું બોલવું આમ કરવાથી લોકો-તમને સારાં કહેશે.'

બાઈનું કહેલું હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. મધુની સાથે લડવું નહિ, કોઇને ચીમટો ભરવો નહિ, બાને લીંબુ કાપી દેવું. બાપુને ચશ્મા લાવી આપવા, રોજ સૂતી વખતે બધી પ્રાર્થના કરીને સૂઇ જવું....છટ, બધી પ્રાર્થના કેવી રીતે કરવી ? પણ અર્ધી તો કરવી જ રોજ. બરડો દુઃખે, મોં દુઃખે, ગમે તેમ થાય પણ અર્ધી તો કરવી જ. દાદીમા પગ દાબવાનું કહે ત્યારે નાસી નહિ જવાનું, અને અભ્યાસ પણ નિયમીત કરવાનો,—ઓછામાં ઓછું રોજ અર્ધો કલાક તો ખરો જ........

પછી અમારા બાઇ જવા લાગ્યાં એટલે મોટેથી રડવું આવ્યું. બંડુ અને પાંડુ સુદ્ધાં હસતા બંધ થઈ ગયા. ચૌબળબાઇએ આંખો કાઢી એટલે અમે રડતાં બંધ થયાં. અમારા બાઈએ ખૂબ જોરથી મોં લૂછવાં માંડયું.

એટલે ચૌબળબાઇએ તેમને કહ્યું, 'આમ મનપર શું લેતા હશો, કમળાબાઇ, અમારી તો દર છ છ મહિને બદલી થાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, તે અમે આમ દર વખતે મન પર લેતા હોઇશું કાંઇ ?—અને આ છોકરાઓ માટે એવું તે શું લાવવાનું હતું ?' ચંપીએ તેમના પાછળથી ચાળા પાડયા—એટલા સરસ રીતે, અને એટલી બધી વાર સુધી, કે અમને બહુ જોરથી હસવું આવ્યા વગર ના રહ્યું. એમના માથે મજાના મોટા શિંગડા ચોટાડવા જોઉએ.......!

....અમારા બાઈ કાંઈ બોલ્યા નહિ, અને બહાર જતી વખતે તેમણે એકવાર પાછળ જોઇને માથું હલાવ્યું, અને તે ગયા. બરાબર પેલી વાર્તામાંની પરીની માફક એકદમ તે દેખાતા બંધ થઈ ગયા. મને છાતીમાં એકદમ ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. આંખમાં પાણી કેમે કર્યાં અટકે જ નહિ.

ચોબળબાઇએ કહ્યું, 'ચાલો. ઉઘાડો ગણિત.' એવી તો દાઝ ચડી મને તેમના ઉપર.

પેન્સિલ કાઢવા દફતરમાં હાથ નાંખ્યો. ત્યાં તો પેલું આંમળું હાથમાં આવ્યું. શું કરવું તે સૂઝે નહિ. એકદમ આંમળું મુઠ્ઠીમાં દાબીને હું તો દોડી. ચોબળબાઇએ બૂમ પાડી, 'અરે, અરે,—જાય છે કયાં ?' પણ હું તો એમ જ દોડી ગઈ ! દાદરા ઉપર બાઈ દેખાયાં. મેં જોરથી બૂમ મારી, 'બાઇ, બાઇ'...હું પડવાની જ હતી. પણ બાઇએ મને પકડી લીધી. પછી મેં આંમળું ધર્યું, અને કહ્યું 'આ લો, મ તમારા જ માટે ખાસ રાખી મૂકયુ હતું.'

બાઈ મારી સામે જોઈને હસ્યાં. અને કહ્યું, 'ગાંડા નહિ તો,' હું બહુ જ શરમાઇ ગઇ. પણ તેમણે મારૂં આમળું લીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને પછી એક મજાની ગંમત થઈ. બાઈએ મને એક બચ્ચી કરી. મેં તેમની સામે જોયું. પછી હું ગાંડાની જેમ દોડતી દોડતી વર્ગમાં જતી રહી. બા મને સરસમાં સરસ દાગીના પહેરાવે અને થાય એવો આનંદ મને અત્યારે થતો હતો, અને મને થતું હતું કે બધાંને મારી વાત કહું–પણ ના ગાંડી–માત્ર વિનુને જ–અને બાને–પણ.

ચૌબળબાઈ ખિજવાયા મારી ઉપર પણ મને એથી કાંઈ જ લાગ્યું નહિ. એમને ક્યાં ખબર હતી અમારી ખાનગી વાત!....

મહિનાનો છેલ્લો દિવસ હતો. એટલે અમને વહેલી રજા મળી. અમે વર્ગમાંથી બહાર જતાં દોડયાં નહિ, અવાજે ના કર્યો. એકદમ ઓશયાળા જેમ અમે ચાલતાં હતાં. માત્ર બંટુ અને પાંડુ દોડયા, અને મોઈ દાંડિયા રમવા ગયા. ઘણીવાર બપોરે મારૂં મન ઉદાસ થઈ જાય છે, તે ફેરીવાળા અને ભિખારીઓને જોઇને. આજ તો બહુ જ ઉદાસ થયું લાગતું હતું મારૂં મન.

વિનુ દેખાયો. મેં એને બૂમ મારીને બોલાવ્યો,

એ ઊભો રહ્યો, અને એણે પૂછ્યું 'શું છે?'

મેં કહ્યું, 'શું હોય? કાંઇ જ નહિ. અમસ્તી!'

પછી અમે બેય હસ્યા. એકવાર થાય છે કે કહું, અને એકવાર થાય છે કે ના કહું.

પછી મેં કહ્યું, 'તને એક ખાસ વાત કહેવાની છે, પણ એકદમ ખાનગી છે, હોં. સોગન છે, જો કોઈને કહે તો—દત્ત મહારાજના.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનુએ કહ્યું 'સારું, દત્ત મહારાજના સોગન. બસ ?'

મેં કહ્યું, 'કહું કે ?' અને પછી બીજી બાજુ જોઇને મેં કહ્યું. 'બાઇએ મને એક બચ્ચી કરી.'

વિનુ એની મોટી આંખે મને જોતો બોલ્યો, 'ખરેખર હેં....' અને પછી કાંઈ જ ના બોલ્યો.

પણ મને સારું લાગ્યું.

પછી એકદમ એ બોલ્યો. 'મને શું લાગે છે. કહું ?' મેં કહ્યું. 'હા.'

'આપણી પેલી વાર્તામાંના રાજકુમારની જેમ ઉડતા ઘોડાપર બેસીને જઉં, અને આપણા બાઇને છોડાવી આવું !

વિનુ પણ એક એક વાતો કરે છે મને પણ એની વાતો ગમે છે. પછી અમે કાંઈ જ બોલ્યા નહિ અને અમારે ઘેર ગયાં.

ઘેર ગઇ ત્યારે મધુ એનું બિસ્કીટ ખાતો હતો. અને મને 'લે વાંદરા લેતો જા' કહ્યું, હું એને ચુંટિયો ભરવાની હતી. પણ અમારા બાઇએ કહ્યું હતું તે મને સાંભરી આવ્યું. એટલે મેં માત્ર એના ચાળા જ પાડયા. ચાળા પાડવામાં વાંધો શું છે ? એટલે ચાળા પાડવામાં કાંઇ જ હરકત નહિ......

એ દિવસે મેં બાનું પુષ્કળ કામ કર્યું. બાએ મારો બરડો થાબડયો. એણે મને કહ્યું, 'કેવી ડાહી છે છોકરી મારી !' પછી હું એકદમ તેને વહાલી લાગી ગઇ. મેં તેને બધી વાત કરી. તેણે પણ મને બચ્ચી કરી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજે પ્રાર્થના કરવા બેસવા જતી હતી એવામાં બાપુ એક મીઠું મજાનું તરબુચ લઈને ઘેર આવ્યા. મેં એમને મોટી થાળી આણી આપી. એમણે તરબુચ કાપ્યું. કેવું મજાનું લાલચોળ જેવું હતું, તેની શું વાત કરૂં....મને તો એમજ થઇ ગયું કે, એકદમ કૂદીને એક મોટી ચીર લઈ લઉં. મધુડો પણ લપલપ કરીને કાપતાં જ વચ્ચે ખાવા લાગ્યો. મધુ બાપનો લાડકવાયો છે હું એમની લાડકી જ છું ને....

પછી બાપુએ ચશ્માની ઉપરથી મારી તરફ જોતાં કહ્યું 'કેમ નીમુબેન, આજે કાંઈ તું પાછળ પડી ગઇ જણાય છે? ચલાવો જલ્દીથી, નહિ તો આ મધીઓ બધું સાફ કરી નાંખશે!'

હું એમનેએમ બેસી જ રહી. તરબૂચ કેવું લાલચોળ દેખાતું હતું. એટલામાં બા બહાર આવી અને તેણે કહ્યું, 'આજ તેના બાઇ શાળા છોડીને ગયાં છે, તેથી તે એવું તેવું કાંઈ ખાવાની નથી હવેથી, હાં........'

એવી ખરાબ છે મારી બા. નકામી લોકોને મારે વિષે ગમે તેમ કહે છે.

બાપુ 'હો, હો, હો,' કરીને હસ્યા. મધુ પણ હસ્યો.—દુષ્ટ કયાંનો......

બાપુએ કહ્યું, 'આવને હવે, આવ, મને ખબર છે તારે એક મોટી ચીર જોઇએ છે તે.' બાપુ મનની વાત બરાબર જાણી જાય છે. એ બહુ ખરાબ છે. પછી એ એક મોટી ચીર લઇને મારી પાસે આવ્યા. અને મને કહેવા લાગ્યા, 'લે તો, ચાલ લઇ લે.'

મો. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને બાપુ ઉપર બહુ ચીઠ ચડી, પણ મેં તે ચીર લઇ લીધી. કેટલું સરસ હતું એ તરબૂચ, કે શું વાત કરૂં એની

મધુ નીચું મોં કરીને હસ્યો. એવી તો દાઝ ચડી મને, મેં કહ્યું, 'બાઈએ કહ્યું છે કે મોટા માણસોનું કહ્યું માનવું. એટલે લઇ લીધું તરબૂચ, હું કાંઇ તારા જેવી ખાઉધરી નથી.'

એટલે બધાં જ મોટેથી હસી પડયાં, મધુ તો ખૂબ જ મોટેથી. કહ્યું, 'સારી રીતે હું ખાવાની નથી, હં....'

મધુએ ધીમેથી કહ્યું, 'સારૂં થયું' હું રડી પડી. પછી બાપુ બોલ્યા, 'ચૂપ રહે તો જોઉં, અલ્યા મધુડા....' અને મને કહ્યું, 'ભલે ભલે, એની વાતનું મનમાં જ ના લેવું તારે.'

પછી મેં તરબૂચની ત્રણ ચીર ખાધી પછી એવી તો ઉંઘ આવી, કે જઇને બાપુના પલંગ પર સૂઈ ગઇ. પછી પ્રાર્થના યાદ આવી. મરે, કોણે યે સૂવાએ આ પ્રાર્થનાનું તૂત કાઢ્યું હશે ? એવો તો કંટાળો આવતો હતો, પછી એક કવિતા ગાઇને હું સૂઈ ગઈ—આવતી કાલથી બરાબર પ્રાથના કરવાની....

રાતે મને સ્વપ્નું આવ્યું: બાઇ આરસના પૂતળા જેવા દેખાતા હતા, અને મારી સામે જોઇને હસતા હતા. વિનુનો ઘોડો ઝડપથી દોડતો હતો..—બાની સોડમાં કેવું સારૂં લાગે છે! બાએ મને કયારે તેની સોડમાં લીધી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩)

કેવી મજા પડી!

રસોડામાં બેઠો બેઠો હું વાટકીના તળિયા ઉપર ટકોરા મારતો હતો. બા વાસણ સરખાં કરતી હતી.

બા શરીરે સૂકલડી છે. તે ખૂબ હસે છે. અને વાતવાતમાં રડી પણ પડે છે. તેની આંખો ચિત્રમાંની પેલી બૈરી જેવી છે. હું તેની પાસે ખાઉ માગવાનો હતો........

એટલામાં બાજુના મકાનમાંથી વાજું વાગવાનો અવાજ આવ્યો:

'સો....જા રાજકુમારી....'

બા વાસણ ખખડાવતી અટકી અને બારીએ જઈને સાંભળવા ઊભી રહી.

બાને ગાયનો બહુ ગમે છે. એટલે બાપુ એના પર ચિડાય છે. એટલે મેં પણ જોરથી એ ગાયનના ચાળા પાડયા.

'સાંભળને 'લ્યા ગોંડુ!' બાએ કહ્યું. તે ખીજવાય ત્યારે ધીરેથી બોલે છે. હું તેનાથી લગીરે બીતો નથી.

ફરી મેં ચાળા પાડયા—અને વળી પાછા....ને બાએ મને એક ટપલી મારી. તે કદી જોરથી મારતી નથી, તેને આવડતું જ નથી.

'કેમ માર્યો મને?....એં એં એં....' મેં ભેંકડો કાઢયો.

બા એકદમ ગભરાઇને બોલી: 'ચૂપ, આમ મોટેથી રડીશ નહિ.'

પણ હું તો રડતો જ રહ્યો. બાપુ હતા ને બહાર!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે, શેની માથાફોડ ચાલે છે ?' એમ મોટેથી ઘાંટો પાડતા બાપુ અંદર આવ્યા એમનું પેટ મોટું છે, અને મિજાજ પણ ભારે ! ખીજવાય એટલે તો જોરથી ઘાંટા પાડીને જ બોલે.

મેં મોટેથી કહ્યું, 'માર્યો મને....'

બા બાપુથી બહુ બીએ છે. એ ગભરાટથી બોલી, 'જરા ગાયન સાંભળતી હતી તે સાંભળવા ના દે, એટલે....'

'ઠીક, ઠીક, રસોઇની વખતે વળી ગાયન ને બાયન, પાછાં. શોખે કેવા છે એક એક તારા !' બાપુએ આંખો કાઢી અને એ બહાર ગયા.

બા ચૂપ થઇને બેઠી. તેણે આંખેથી રેલો કાઢયો, અને નાક લાલચોળ થઇ ગયું.

—તો પછી મને માર્યો શા માટે ?

મારે ખાઉ જોઇતું હતું. એટલે હું તો એમ જ રડતો રહ્યો. એ પ્રમાણે રડયા કરૂં એટલે બાપુ બહારથી ઘાંટા પાડે, 'એને છાનો કેમ નથી રાખતી ?' બાની વધુ ફજેતી થાય !

પણ એ દિવસે બાપુએ એવું ના કર્યું. મને જ જોરથી એક થપાટ મારી અને કહ્યું, 'ચલ, ચાલતો થા અહીંથી બહાર....!'

બાપુ બહુ જ જોરથી મારે છે. એમના માર્યા પછી રડીએ તો વળી વધારે માર પડે. એટલે હું ત્યાંથી નાસી છૂટયો....

વિશ્વાસને કોઇ મારે તો એ ખૂબ ચિડાય છે, અને રડી પડે છે. આપણે તો ભલા ચિડાઇએ જ નહિ ! એ મને ગંદો કહે છે. હું એને ચોખલો કહું છું, અને એના ઉપર થૂંકું છું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાનિયાની ચિમૂ ગેલેરીમાં રમતી હતી. મેં તેને જોરથી ચિમટો ભર્યો અને ત્યાંથી નીચે ભાગ્યો. તે ખૂબ મોટેથી રડવા લાગી, પણ તેને હજુ બોલતાં જ નથી આવડતું. તે મારું નામ ક્યાંથી દેવાની છે?

સાંજ પડી હતી. ગણપતિમંદિરમાં આરતીની વેળા થઈ હતી. મેં એક મોટો ઘંટ લીધો, અને એકસરખો વગાડતો વગાડતો આખી યે વાડીમાં ફરી વળ્યો. હું ઘંટ ખૂબ મોટેથી વગાડું છું. અને ખૂબ જ વાર સુધી વગાડું છું.—પછી લોકો મારા પર એવા તો ચિડાય છે! પણ કોઈ મને કાંઇ જ કરતું નથી. મારા બાપુ સાથે બોલાચાલી કરતાં બધાં બીએ છે.

મેં દામુ અને મધુને બરાબર હાથમાં લીધા. એ બેય મારાથી બીએ છે અને મારું કહ્યું કરે છે.

એક બુઢ્ઢા કાકા રસ્તે લાકડી ઠોકારતા ઠોકારતા હળવે હળવે જતા હતા. મને એકદમ ગમ્મત સુઝી. મેં મધુને કહ્યું, 'ચલ, આપણે પેલા ડોસાના કાનમાં ઘંટ વગાડી આવીએ!........

મધુ બોલ્યો, 'ના ભાઇ એ બિચારો બહુ ઘરડો છે.'

મેં ખિજવાઇને કહ્યું, 'આવ્યો મોટો દયાળુનો દીકરો' અને મેં હાથમાંનો દડો એને માર્યો. એ એના ખભાના હાડકા પર વાગ્યો એ રડવા લાગ્યો.

મેં એના ચાળા પાડયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

....ખરેખર—પણ ખભાના હાડકા પર મારે તો વાગે તો બહુજ. નહિ ? નિશાળના માસ્તરે મને એકવાર માર્યું હતું ત્યારે......

પછી અમે હળવેથી જઇને એ ડોસાના કાન પાસે જોરથી ઘંટ વગાડયો એ બીને ઘાંટો પાડી ઉઠયા અને પછી એકદમ પડી ગયા. મને એવું તો હસવું આવ્યું કે, શું કહું !

પણ એટલામાં પેલો કાંતિડો આવી પહોંચ્યો. એણે મારા અને દામુનાં બાવડાં પકડયાં દામુ ખુબ ગભરાયો. મેં તરતજ કહી દીધુ, 'આ દામુએ વગાડયો'તો ઘંટ....' એટલે કાંતિડાંએ મને છોડી દીધો અને દામુને બે થપ્પડ મારી.

હું જોતો હતો ગમ્મત ! દામુનું મોં તો થયું તું માંકડા જેવું લાલ. એ બોલ્યો. 'આપણી દોસ્તી છે છતાં આવું કરે છે કે !'

મેં કહ્યુ, 'દોસ્તી બોસ્તી વા ખાય !' અને મોટેથી હસ્યો..

નિશાળમાં માસ્તર મને 'ઢઠ્ઠાલાલ' કહે છે ત્યારે બધાં હસે છે તેનું કેમ !—પાછળથી કોઈ બોલ્યું 'છે જ એ તો હલકટ....'

મેં પાછળ જોયું તો વિશ્વાસ !....બાપરે ! મજાની ગાડી બનાવી હતી તેણે. બે દીવસથી મચ્યો હતો. એ ગાડીને એક મજાનો કચકડાનો ઘોડો પણ જોડયો હતો

હું પણ આગળ એવી ગાડી બનાવતો હતો એકવાર એવા મજાના લાકડા છોલી કરીને તૈયાર કર્યા હતા પણ બાપુએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જોયાં અને બધું ફેંકી દીધું ગટરમાં ! મને એવી તો દાઝ ચડી ? પણ રડું તો વધુમાં માર પડે પાછો ! એટલે ચુપ જ રહયો.

પછી મને એક ગમ્મત સુઝી. હું એકદમ દોડયો, અને ચટ દઈને એ ગાડી પર પગ મુકયો. ગાડી તુટી ગઈ. કચક-ડાનો ઘોડો ચપટો થઇ ગયો. મને તો એવું હસવું આવ્યું. બસ ! મેં કહ્યું, 'એ એ એ...... કેવી ફજેતી થઇ ભાઈ વાહ !........'

પાછળથી અચાનક ધબ્બો પડયો હોય એવી સ્થિતિ વિશ્વાસની થઈ. પહેલાં તો એ તુટેલી ગાડી તરફ જોતો જ રહ્યો. પછી એકદમ રડી પડયો. પછી એ બોલ્યે: 'આમ તને શું મળ્યું ? દુષ્ટ !"

મેં કહ્યું, 'મને હલકટ શા માટે કહ્યો ?' ને નાક સામે હાથ ધરીને મેં એના ચાળા પાડયા.

એટલે એ એકદમ મારી તરફ કુદયો, અને મારૂં ખમીસ છાતી પરથી પકડયું

મેં એને ઘંટના દાંડાથી માર્યો. એને ખુબ વાગ્યું છત એણે મને છોડયો નહિ. એણે મને પણ ખુબ માર્યો એ બહુ તાકાતવાન છે. (એ દુધ પીએ છે, અને અખાડામાં જાય છે) એટલે એણે મને નીચે ફેંકયો અને મારી છાતી પર ચ બેઠો. પછી એણે દામુને બુમ મારી, 'માર આ કુતરાને માથા પર !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એકદમ ઘાંટો પાડ્યો, 'હામલા સા'....યાદ રાખજે હોં !' વિશ્વાસે માર્યું એનું કાંઇ નહિ—એ તાકાતવાન છે. પણ દામુ ?........'

દામુ બીતો તો: પણ છેવટે તેણે ધીરેકથી મારે માથે ટપલી મારી મને એટલી તો દાઝ ચડી મેં ગર્જના કરી: 'હલકટ પાજી, બેશરમ....' અને હું થુંક્યો, ફરી થુંક્યો.

ને વિશ્વાસે મને ફરીવાર જોરથી માર્યો. પાછી મને ગમ્મત સૂઝી. મેં વિશ્વાસને કહ્યું, 'એ, નહિ કરું ફરીથી—છોડી દે, ફરી એવું નહિ કરૂં—ખરૂં કહું છું....'ને વિશ્વાસે મને છોડી દીધો. પછી એ એની ગાડી પાસે ગયો.

મેં એની પાછળ જઇને હળવેકથી એની પીઠે ટપલી મારી અને એકદમ દોડી ગયો. એ બોલી ઊઠયો, 'કૂતરા !' મેં પાછા ફરીને એના ચાળા પાડયા, ને પાછો નાસી છુટયો. એના હાથમાં ના આવ્યો તે ના જ આવ્યો !

પણ એનું કાંઇ નહિ. અખાડામાં જઇને મારે પણ તાકાતવાન બનવું જ પડશે. પછી એવો તો મારીશ વિશ્વાસને ....પણ બાપુ કહે છે કે કાંઇ નથી જવું અખાડામાં. મારે તો મારૂં કાંઇ જ ના મળે—બાઉ નહિ. રમત નહિ, ભેટ નહિ, પૈસા નહિ........

થોડીવારમાં આરતી થઇ. પેંડાનો પ્રસાદ હતો-વાહ પેંડા ! મેં ખૂબ પ્રસાદ માગી લીધો. ફરી માગવાનો હતો, પણ બાપુએ એ જોયું અને મારા માથે એક ચોડી દીધી—બધાં લોકોના દેખતાં માર્યું. બધા છોકરા હસવા લાગ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને એવું તો થયું ! જાણે ગણપતીના આસન નીચે સંતાઇ જઉં. જાણે કૃષ્ણ બની જઇને બાપુને મારૂં....છાતીમાં ડૂમો ભરાઇ ગયો. રડવાની ખૂબજ ઇચ્છા થઇ—પણ રડયો હોત તો.......

વળી મને ગમ્મત સૂઝી. હું બધાં કરતાં મોટેથી હસ્યો. કોઇ બોલ્યું, 'છે, કેવો લંપટ છે ?' ને બધાં હસ્યાં. હું પણ ફરી હસ્યો !

રાતે અમારા ફળિયામાં જલસો હતો. એક સરસ બાઇ ગાવા આવી હતી. વિશ્વાસ કહે, 'કેવી સરસ છે આ બાઇ !' એટલે હું મૂતરડીમાં લખેલી હોય છે ને, એવી ગાળ બોલ્યો. ને બધા છોકરા હસ્યા. વિશ્વાસની ફજેતી થઇ.

હું વળી પાછો એવું જ બોલ્યો. ત્યારે છોકરાએ કહે, "રે ભાઇ, વારે ઘડીએ આમ ગાળો શું બોલે છે ?......."

મારા બાપુ એકદમ આગળ બેઠા હતા, સંગીત શરૂ થયું ત્યારે એ ખુરશીની એકદમ કિનારે બેઠા હતા, અને એ કોઇ છાકટા જેવા લગભગ લાગતા હતા.

એમની તરફ જોઈને એકબે ચશ્માવાળા ઉંછાળળા લાગતા માણસો હસવા લાગ્યા. હું એમની વાત સમજી ગયો.

સંગીત સરસ હતું. બાના ખોળામાં બેસીએ અને મનને જેમ સુંવાળું સુવાળું લાગે એવું જ સંગીત સાંભળવાથી લાગતું હતું. કોઇ ટપલી મારે ને લાગે એવું નહિ. એક ગીત પુરૂં થયું ને બાપુએ પાછળ જોયું. પેલા હસનારા માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફ દ્વેષભરી નજરે જોયું. એટલામાં હું એમની નજરે ચડયો, ને એમણે મને બોલાવીને કહ્યું, 'ચલ, ચાલતો થા ઘેર." આપણે રસ્તો પકડયો. નહિ તો માર પડત.

મને બહુ દુઃખ થયું. મારે સંગીત સાંભળવાનું નહિ—કાંઇ કરવાનું નહિ !

મને એક ગમ્મત સુઝી. ત્યાં જ છુપાઇને બેઠો, અને સંગીત ફરી શરૂ થયું. એટલે દરવાજે ગયો અને ત્યાં મોટેથી ઘાંટો પાડયો 'એ ઈ ઇ ઇ...' બધા ખૂબ ચિડાયા. એક જણ તો મારી પાછળ દોડયો સુદ્ધાં ! પણ હું પકડાઉં શેનો ! હા....હા....હા....કેવી ઉડાવી બધાની !

ઘેર ગયો ત્યારે બા ગેલેરીમાં બેસીને સંગીત સાંભળતી હતી. બાપુ ખીજવાય છે તેથી તે મંડપમાં જતી નથી. તેની પાસે વિશ્વાસ બેઠો'તો. એની ખરી બા ભગવાનને ઘેર ગઇ છે નવી બા એને ખૂબ મારે છે અને એને બહાર જવા દેતી નથી. એટલે એ ગેલેરીમાં જ બેઠો હતો.

પણ એના બાપુ બહુ સારા છે. એ તેને ખાવાનું આપે છે, રમતો શીખવે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો બે ય હાથે ઊંચકીને ઊંચો કરે છે. મને પણ એકવાર કર્યો હતો. એવી તો મજા પડે છે !

બાએ મને નજીક ખેંચ્યો. હું તો હાથ તરછોડી નાખવાનો હતો, પણ મારાથી એમ કરાયું જ નહિ. પછી મેં વિશ્વાસને કહ્યું, 'તું મારી બા પાસે શાનો આવે છે ? ચલ જતો રહે અહીંથી........'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે બાએ કહ્યું, 'વાહ, એવું ના કહેવાય?' ને તેણે વિશ્વાસને પણ નજીક ખેંચ્યો. ફરી મને બાને તરછોડી દેવાનું મન થયું, પણ કોઇ કોઇવાર સાંજને વખતે બાની સોડમાં લપાઇ જવાનું, ને ફરી કદી ત્યાંથી ન ખસવાનું મન થાય છે.

વિશ્વાસે કહ્યું, 'કાકી એક વાર્તા કહોને.'

બાએ એની સામે જોયું અને બોલી, 'કહું છું હોં' ને બા હસી ને એ પણ હસ્યો. બેયની કાંઇ છાની વાત હોય એમ બેય હસ્યાં.

પછી બાએ એક સરસ વાર્તા કહી. એ વાર્તામાંનો છોકરો એકદમ ડાહ્યો હતો. એનો કૂતરો એનો દિલોજાન દોસ્ત હતો. એની સાવકી માએ એની સાથે કેટકેટલા છળકપટ કર્યાં! પછી એ ખૂબ મોટો થયો, ડાહ્યો થયો. અને તે છતાં એ એની સાવકી મા ઉપર ખિજવાયો નહિ!

ના રે ભાઇ, આપણે ના જોઇએ એ સાવકી મા! મારી બા છે એ બહુ સારી છે. ને હું એકદમ વહાલો થઇ ગયો. બાએ મને થાબડયો.

પછી વિશ્વાસે કહ્યું, 'કાલે ભાષણની હરિફાઇ છે. મારે ભાષણ કેવી રીતે કરવાનું એ મને કહોને.'

'એટલે, તારા બાપુ કયાં છે?' બાએ પૂછ્યું.

'બહારગામ ગયાછે. પણ એ કાલે મારૂં ભાષણ સાંભળવા આવવાના છે. એમણે કહ્યું, 'કાકીની પાસે ભાષણ લખાવી લેજે.'

બા બોલી, 'ખરેખર?' અને થોડીવાર તે ચૂપ જ બેસી રહી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બા બોલી, 'ગોટુ, તું ચે કર ને ભાષણ.' મેં પગ ખણુતાં કહ્યું, 'મને એવું બધું નથી આવડતું. ગમતું નથી મને.'

'કેમ ના આવડે? આવડશે એ તો.'

'હું કયાં હોશિયાર છું?' મેં ફરી પગ ખણ્યા.

'કેમ વારુ? હોશિયાર ન હોય તેથી શું? તને પણ આવડશે બધું.'

'સાચે?' મેં પૂછયું. બા નકામી જ કહેતી હતી. બાપુ, માસ્તર, બધા કહે છે કે મને કાંઈ પણ આવડવાનું નથી. હું એવો છોકરો છું જ નહિ. હું તો છું ઢાંઠ, લબાડ અને લંપટ છોકરો!

પણ બા તો વળીવળીને કહેવા લાગી કે હું સારો છોકરો છું, મને બધું આવડશે અને મને પણ એ ખરૂં જ લાગવા માંડયું.

બા કહે, 'તો પછી લઇ આવ કાગળ, લખી કાઢ ભાષણ.'

મેં કહ્યું, 'જવા દે, મને કંટાળો આવે છે....' પણ ખરૂં તો એ કે મને બીક લાગતી હતી!

એટલે બા કહે, 'હું તને ખાઉ લાવી દઇશ.'

મેં કહ્યું, 'પેંડાં લાવી દઇશ?'

બા કહે, 'હા.'

હું કાગળ લાવ્યો. મેં કહ્યું, 'પણ મને ઇનામ નથી મળવાનું બા. હું એવો છોકરો છું જ નહિ.'

બા બોલી, 'અરે ચોક્કસ મળશે ઈનામ. જો તો ખરો!' અને મને એ ખરું જ લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી મેં અને વિશ્વાસે ભાષણ લખી લીધાં.

બીજે દિવસે સવારે હું ભાષણ ગોખતો ત્યારે બાપુ કહે, 'શેનું ભાષણ કરે છે? લેશન કર છાનોમાનો....'

મને પણ કંટાળો આવ્યો હતો. હું અને દામુ ભૈયાને પૈસા ચૂકવીને ઝાડ પરથી પપૈયું તોડવાના હતા.

પણ બા આવવાનું દેવાની હતી! અને ખરૂં કહું? મને બાની અને વિશ્વાસથી બીક લાગવા માંડી હતી, એટલે કે મારવાની બીક નહિ હોં!–એમ તો હું ઓછો જ પકડાઉં એવો હતો? પણ કોઇ જુદી જ બીક આ તો!

પછી તો હું ખૂબ જ મન દઇને ભાષણ મોઢે કરવા બેઠો– અને મને તો ભલા એમાં પણ ગમત જ પડી. હું લેસન કરતી વખતે પેલા ભાનુ સાથે રમું છું એમ અત્યારે રમતો નહોતો.

ભાષણ મોઢે કરતાં તો મને બસ એમ જ લાગવા માંડયું કે જાણે હું એવું તો સરસ ભાષણ કરીશ, લોકો તરફથી શાબાશી મેળવીશ, બાને ગમતો થઇશ,—પેલી વાર્તામાંના શાણા છોકરાની જેમ દૂર દેશાવર જઇને મોટો થઇશ. અને પછી બાને પૂછીશ, 'બા, હવે હું તને ગમું છું ને?'

મારે ગળે બહુ જ ડૂમો ભરાયો- એવું મને કદી થતું નથી, પણ આજે જ થયું. મેં ખમીસ મોઢે દાબી રાખ્યું, અને પછી બે ગોઠણ વચ્ચે માથું નાખીને સૂનમુન બેસી રહ્યો.

મેં ભાષણ ખૂબ જ મોઢે કર્યું, એટલું બધું કે મારી પીઠ ખવા આવી અને કાંઇ જ દેખાય નહિ એવું લાગવા માંડયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી હું અને વિશ્વાસ મંડપમાં ગયા. હું બોલવાનો છું એમ જાણીને બધા છોકરાઓ હસવા માંડયા. એમને લાગ્યું મને કાંઈ આવડતું જ નથી, હું માત્ર મારી ગંમતમાં જ રચ્યો પચ્યો છું!

પણ હું સહેજ પણ હસ્યો નહિ. છોકરાઓએ મને ટપલા માર્યા, મારી ટોપી પર કાગળનું ફૂમતું મૂકીને 'શિવાજી' બનાવ્યો*—તો યે હું હસ્યો નહિ. એટલે થોડીવારમાં એ બધા છોકરાઓ મને ખીજવતા બંધ પડયા. એ વખતે મને લાગ્યું કે મેં કાંઈ મહાન વસ્તુ કરી છે!

પછી બે છોકરાઓએ ભાષણ કર્યાં. એકની ટોપી વાંકી થઇ ગઈ હતી, અને બીજો એકસરખો 'શું....શું....' કરતો હતો. બેય જણા ગભરાઇ ગયા હતા. બધા છોકરાઓએ એ બેની હુરરે બોલાવી. હંમેશાં તો હું પણ એ બધાની જેમ જ કરતો. પણ આજે મને લાગ્યું કે હું જ એ છોકરાની જગ્યાએ સ્ટેજ પર છું, અને છોકરાઓ મારી જ હુરરે બોલાવે છે—અને મને એ એટલું તો ખરું લાગ્યું કે મેં ખમીશમાં મોં છૂપાવી દીધું!

પછી વિશ્વાસ સ્ટેજ પર આવ્યો. એણે એની બાને કહ્યા વગર ગૂપચૂપ નવાં કપડાં પહેરી લીધાં હતાં. શરૂઆતમાં એ

* 'શિવાજી' બનાવવો—એ મહારાષ્ટ્રના છોકરાઓમાં એક મૂર્ખ બનાવવા માટે વપરાતો શબ્દપ્રયોગ છે. કોઈને માથે કાગળનો કકડો ખોસીને, પછી જાણે મુગટ પહેરાવ્યો હોય એમ કહીને, 'શિવાજી બનવલા' એમ કહીને ખીજવે છે.—અનુ૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂલી ગયો અને આમતેમ જોવા લાગ્યો. છોકરાઓ એની પણ હુરરે બોલાવવાની તૈયારીમાં જ હતા, એટલામાં એને યાદ આવ્યું અને એ ઝટઝટ બોલાવા લાગ્યો.

એટલામાં એના બાપુ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સીધા બહારગામથી આવ્યા હતા છતાં પણ એ અહીં હાજર રહ્યા હતા. એમણે હસીને વિશ્વાસને સહેજ ટકોર્યો 'જરા ધીમે ધીમે !' વિશ્વાસ હસ્યો અને પછી બીક છોડીને ધીમે ધીમે બોલવા લાગ્યો. એ વખત તો એણે જરા હાથનો ચાળો કરીને વાક્ય પર જરા ભાર મૂક્યો, એટલે છોકરાઓ તાળીઓ પાડવા લાગ્યા પછી એ નીચે બેઠો.

બધા છોકરાઓ કહેવા લાગ્યા, 'વાહ ! કેટલું સરસ બોલ્યો તું ! જાણે વાર્તા જ વાંચતા હોઈએ એવું લાગતું હતું !....

પછી હું સ્ટેજ પર ગયો. મને થયું બધું શાંત છે અને વિશ્વાસની જેમ મૂંઝવણ ન થાય માટે મેં શરૂઆત પહેલેથી જ યાદ કરીને રાખી હતી.

પણ સ્ટેજ પર જતાં તો એકસાથે આટલા બધા છોકરાઓને જોઈને મને કાંઇ કાંઇ થવા માંડ્યું. બધાની આંખો એકસરખી મારી સામે મંડાયેલી હતી. મધુએ દાસુની પીઠે હાથ મૂકીને કાંઈ કહ્યું, પછી એ બેય જણા કાંઈક ગણગણ્યા. મને થયું એ લોકો એકદમ બૂમ મારશે, 'એ....ગોંદિયા...' પણ એ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

પછી હું ઝટઝટ બોલવા લાગ્યો. એકાદ શબ્દ યાદ ન આવે તો એ વહેતો મૂકીને આગળ બોલતો જ ગયો. મને થયું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે બા કદાચ આવી હશે. તેથી હું શોધવા લાગ્યો (પણ તો ચે બોલવાનું તો ચાલુ જ હતું, હોં ભલા !)

પણ એટલામાં બાપુ આવ્યા. એમનું કદ મને ખૂબ જ મોટું દેખાયું. એમણે કોઇને મોટેથી કહ્યું, 'અરે ! અમારો ગોદિયો બોલે છે ને કાંઈ ? વાહ !' અને એ મોટેથી હસ્યા.

એમના તરફ જોવામાં હું ભાષણ ભૂલી ગયો. અને પછી કેમે કર્યું કાંઇ યાદ આવે જ નહિ ને ! હું અને ....અને....કરીને ડોક ખણુવા લાગ્યો, એટલે છોકરાઓએ મારા ચાળા પાડયા.

હું એકદમ ગભરાઇ ગયો. ખૂબ ખૂબ ડોકું ખંજવાળ્યું, પણ પછી કાંઈ યાદ જ ન આવ્યું. જાણે આ યાદ આવ્યું–એ આવ્યું, પણ કાંઈ સૂઝયું જ નહિ. મને એકાએક ધ્રુજારી આવી. પગ થરથરવા લાગ્યા. ગળે ડુમો ભરાયો. છેવટે પ્રમુખે ઘંટડી લગાડી અને હું નીચે ઊતર્યો.

છોકરાઓ ચીડવવા લાગ્યા, 'અમને ખબર જ હતી, આ બાઘો વળી શું બોલવાનો હતો !' લ્યા ખાલી ગમત કરવા જ ગયો'તો ને ?'

મને ગળે ખુબજ ડુમો ભરાયો. થયું કે બધાંને કહું, 'મારો, મારો મને કે મરી જાઉં, ને છુટે બલા !' એકદમ એકલું એકલું લાગવા માંડયું, થયું, 'બધું જ ફોકટ ગયું હવે હું પરદેશ શાનો જવાનો, ને મોટો કયાંથી થવાનો ?'

બાયે વળી ખોટું ગમે તેમ કહે છે. હું કહેતો હતો કે ભાઈ મને એવું બધું કાંઇ આવડે કરે નહિ. તો યે કહે 'જા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર ભાષણ !' મોટું ભાષણ ના જોયું હોય તો....હવે ફરી આવું કદી કરવાનો નથી.

બાપુ બોલ્યા, 'હટ ગધાડા....' અને જતા રહ્યા. એવી તો દાઝ ચડી મને. થયું કે કૃષ્ણ જેમ કંસની છાતી પર ચડી બેઠો હતો, એમ હું પણ કરું....

દામુ કહે, 'પણ એક માણસની કેવી ફજેતી થઈ !'

હું ચિડાઈને એને મારવાનો હતો, પણ બધા એની બાજુ હતા.

પછી મને એક ગમ્મત સૂઝી. મેં કહ્યું, 'અરે ચલ, હું કાંઈ ઇનામ માટે બોલવા નહોતો ગયો. મારે તો મજા જ કરવી હતી.'

એણે કહ્યું, 'ચલ, ચલ, જુઠ્ઠા....'

મેં કહ્યું 'નહિ તો, અર્ધે સુધી કેવું બરાબર બોલ્યો હું ? પણ અહીં તો ઇનામ જોઈએ છે જ કઈ બલાને ?....છો ને આટે પેલા હોંશિયાર છોકરાં ! આપણે તો બંદા જોઇએ જ નહિ એ બધી લપ !' હું મોટેથી હસ્યો.

વિશ્વાસને પહેલું ઇનામ મળ્યું. બધા છોકરાઓએ તાળીઓ પાડી.

મને એટલી દાઝ ચડી ! મને થયું કે હાથી બનીને બધાંને કચડી નાંખું, નહિ તો ઔરંગઝેબ બનીને બધાંનાં માથાં ઉડાવી દઉં !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી વિશ્વાસના બાપુ એને લઈને બહાર આવ્યા. એ વિશ્વાસને ખાઉ લઇ દે છે, સિનેમામાં લઇ જાય છે—આટલો મોટો થયો તોય બે હાથે પકડીને ઊંચો કરે છે.

મને એકદમ રડવું આવ્યું. વિશ્વાસ દૂર હતો. તો યે હું સ્વગત જ બોલવા લાગ્યો, 'શું સમજે છે તું તારા મનમાં ? તું આપણને ઓળખતો નથી હો—જોઇ લેજે વિશ્વાસ—વિશ્વાસડા ! તારા મનથી હું એટલે કાંઇ જ નથી લાગતું ! ધ્યાન રાખજે હોં—હા, બતાવી આપીશ.... !' મેં હોઠ પીસ્યા, અને મુક્કો પણ એટલા જોરથી ઉગામ્યો કે એક બારીનો કાચ મને વાગ્યો !

અને પછી હું એકલો જ એક બાજુના પથરા પર બેઠો.

પછી ખૂબ વરસાદ પડયો, મને થયું, 'ભલે પડે, હજુ વધારે પડવા દે....ખૂબ....મારી વાડી આખી બૂડી જવા દે.' મેં દાઝમાં ને દાઝમાં માથે મુક્કો માર્યો.

થોડીવારમાં વરસાદ બંધ પડયો. વિશ્વાસ એકલો જ હસતો હસતો ત્યાં આવ્યો. એણે એનાં નવાં કપડાં જરાપણ ભીંજાવા દીધાં ન હોતાં કપડાં ભીંજવે તો એને એની બા મારે છે.

એને જોઇને મને ફરીવાર ખૂબ દાઝ ચડી.

અને મને એક ગમ્મત સૂઝી.

મેં હસીને કહ્યું, 'એ વિશ્વાસ, આમ આવ. તને એક મજાની વાત કહું...' એ આવ્યો. પછી મેં એને એકબે અમસ્તી વાતો કરી, અને પછી એનું ધ્યાન નહોતું એ જોઇને મેં એને જોરથી ધક્કો માર્યો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ધડ દઈને પાણીમાં પડ્યો. એનાં કપડાં કાદવવાળાં થયાં. એને હાથે વાગ્યું.

હું તરત જ દૂર નાસી ગયો. એ ઊઠ્યો અને મારી પાછળ દોડ્યો. હું વધુ દૂર નાઠો. પછી એ રડવા લાગ્યો. એણે કહ્યું, 'આવું કેમ કરે છે તું? મેં તારું શું બગાડ્યું હતું? મને માર્યો હોત તો વાંધો નહોતો, પણ મારાં કપડાં શા માટે બગાડ્યાં? હવે બા મને ખૂબ મારશે. મારી મારીને ઢોર કરી દેશે. બાપુ હવે સાંજ સુધી પાછા આવવાના નથી.' એ રડતો રડતો ઘેર ગયો.

મારા પેટમાં કોઈ રડતું હોય એવું લાગ્યું. મેં એને કહ્યું, 'ચૂપ' અને ખૂબ ઊંચો કૂદકો માર્યો. મને બહુ જ મજા પડી.

પછી મને એક ગમ્મત સૂઝી. હું ઘેર જઈને બેઠો. બાજુની રૂમમાં વિશ્વાસની બા ઘાંટા પાડતી હતી અને એને મારતી હતી, એ બધું મને સંભળાતું હતું.

વિશ્વાસ રડતો હતો—ઠીક થયું.

પણ વિશ્વાસની બા એને વધુ મારવા લાગી ત્યારે મને કાંઈક કાંઈક થવા લાગ્યું. મારાં રૂંવાડા ઊભાં થઈને શરીરે શીત વળવા માંડયા. મારા શરીરમાંથી ચકરડા નીકળી નીકળીને બહાર ધસતાં હોય એવું લાગ્યું. હું ત્યારે બોલી ઊઠ્યો, 'બસ, બસ હવે!' પણ એ તો વધુ ને વધુ મારતી જ ગઈ.

પછી હું એક ખૂણામાં જઈને બેઠો. ખમીસમાં મોં છુપાવી દીધું. છેવટે એ મારઝૂડ બંધ પડી. વિશ્વાસ રડતો રડતો બહાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગેલેરીમાં આવીને બેઠો. એના શરીર પર ખમીસ નહોતું. એનો બરડો ઠીક ઠીક લાલ થઇ ગયો હતો.

મારા પેટમાંથી રડવાનો અવાજ જોર કરવા લાગ્યો. ગઇ કાલે બાએ કહેલી વાર્તા યાદ આવી, અને થયું કે હું સારો છોકરો થાઉં, અને વિશ્વાસને કહું, 'બહુ વાગ્યું કે તને? મારી ભૂલ થઈ. ફરી કદી એવું નહિ કરૂં....'

—ને હું એની પાસે ગયો સુદ્ધાં, પણ મને કોઈ બીક લાગી તે બીક એટલે કાંઇ એ મને મારશે એવી નહિ, હો ! જુદી જ જાતની. કાચની બરણી હાથમાંથી પડે અને લાગે એવી.

મને નજીક ગયેલો જોઇને વિશ્વાસે મારી સામું જોયું. ને એટલે તો હું વધારે બીન્યો, અને મને સૂઝી એક ગમ્મત.

મેં એને પટ દઈને એક ટપલી મારી. અને હસતો હસતો દોડી ગયો કેવી મજા કરી !

卐

(૪)

શશીનું દુઃખ

સવારે મોડા ઉઠવામાં કશીક વિશેષ મજા અને કોઈક અનેરી એંટ છે એવું મોટાભાઇએ કોઈક લોકપ્રિય નિબંધીકામાં વાંચેલું, અને એ વાત એમણે ખાસ મગજમાં ઠસાવી દીધેલી. અને મેકોલે સાહેબના કહેવા મુજબ એ જ્ઞાન વહેતું વહેતું શશીના નાનકડા માથાં સુધી પહોંચી ગયું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે જ દુધ પીવાની પોતાની તીવ્ર ઇચ્છાને આવરીને સાડાસાત વાગ્યા હોવા છતાં શશી પથારીમાં પડી રહ્યો હતો. બાનાં પગલાં સંભળાયાં ત્યારે શશીએ એક હાથ ગાલ ઉપર મૂકયો, અને તેના માનવા મુજબનો ઊંઘતા હોવાનો સ્વાંગ પૂરો કર્યો. ઊંઘી ગએલા માણુસો ગાલ ઉપર હાથ મૂકે છે, એવી શશીની પ્રૌઢ માન્યતા હતી.

બાએ કહ્યું, 'શશી, ભાઈ શશી ! ઉઠો મારા રાજા !'

બાના શબ્દો સંભળાતાં શશીની આંખો એની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મીંચાવા લાગી. બાએ તે જોયું, અને એમનો અવાજ બદલાયો,

'મેર, મુવા, જાણી જોઇને ઢોંગ કરે છે ? ચાલ ઊઠ !' અને પછી શશીનો હાથ ખેંચીને એમણે એને બેઠો કરી દીધો.

પોતે ધારતો હતો તેવું જ બન્યું, એવો આવિર્ભાવ મોં ઉપર લાવીને શશીએ ગંભીરપણે કહ્યું, 'ગુલાબની સાવકી મા એને આવી જ રીતે ઊઠાડતી, હો.'

બાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, 'એ ગુલાબ વળી કોણ ?'

'વાહ, અમારી વાર્તાની ચોપડીમાંની.'

શશીને લાગ્યું હતું કે એના મર્મભેદક વાકયોથી બા ગળગળી થઇ જશે, અને એને કહેશે, 'ભાઈ, હું આવું ફરી કદિ નહિ કરૂં...'

પણ એવું કાંઇ જ થયું નહિ. અને સાવકી માની સતામણી સહન કરતા ગરીબ બિચારા ગુલાબ જેવી જ પોતાની યે સ્થિતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે એમ શશીએ પોતાના મનને મનાવી લીધું. ના, એટલું જ નહિ, એણે એ મુજબ પોતાનો ચહેરો દુઃખી પણ બનાવ્યો. એટલે કે એણે મોં નીચું ઢાળી દીધું, અને બે પગ ઊંચા કરીને એના ઉપર હાથની કોણી મૂકીને એક હથેળીને લમણે ટેકવી. નીચલો હોઠ જરા આગળ લંબાવ્યો, અને આંખો દયામણી કરી.

હંમેશ ગાયન ગાયા કરતી અને રડતી સિનેમામાં આવતી બાઈ જેવો પોતે દેખાય છે એવી એને ખાતરી હતી. એને જોઈને દાદીમાએ પૂછયું હોત, 'શું થયું મારા રાજા દિકરાને? ક્યાંક પડયો કે શું?'

પણ ત્યાં તો એને મુકુંદની ચિચિયારી સંભળાઈ. 'કેમ મારા ચાળા પાડે છે તું? સા'....શશિયા–ફશિયા !'

શશીને દિલમાં સખ્ત આઘાત લાગ્યો. એટલે, એને બિચારાને કેટલું બધું દુઃખ થયું હતું, અસલ પેલી ગુલાબ જેટલું જ, અને આ મુકુંદને પોતે એના ચાળા પડતો હતો એવું લાગ્યું? શશીના દિલની નાજુક ભાવનાઓને બહુ જ આઘાત લાગ્યો. એ ખિજવાઈને ઊભો થયો, અને જે હથેળી એણે લમણે ટેકવી હતી એ જ હથેળીથી એણે મુકુંદનો હાથ પકડયો, દાટી આપવા.

એ પછી થોડો વખત ગુલાબની જેમ દુઃખી થવાનું એને ફાવ્યું નહિ. કારણ મુકુંદની ચીસોને કારણે બેત્રણ જણ એનો પીછો પકડીને દોડતા હતા, અને મોં નીચું ઢાળીને અને આંખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દયામણી કરીને દોડવા જતાં બારણાની સાથે ભટકાઇ પડવાનો સંભવ હતો.

મોં ધોતાં અને દાંત સફેદ મજાના થાય એ માટે એણે કોલસાની ભૂકીથી આખું મોં કાળું બનાવી દીધું હતું પણ ત્યાં એને થયું કે દાંત સાવ ધોળા જ શા માટે હોવા જોઈએ? એનની ચાકની પેટીમાં હોય છે તેવા ભાતભાતના રંગવાળા દાંત કેમ ના હોય? હાથ જો કોલસાની ભૂકીવાળા ન હોત તો ફરીથી શશીએ લમણે હાથ ટેકવીને મોં દયામણું કર્યું હોત.

પછી શશી બા પાસે દુધ પીવા ગયો. ત્યાં એને એકદમ યાદ આવ્યું કે ગુલાબની સાવકી મા એને કાંઇ ખાવા નહિ આપતી તેથી ગુલાબ બાગમાં જઇને બેસતો અને પછી બાગના ઝાડો એને જાતજાતનાં ફળ ખાવા આપતાં.

શશીને થયું કે પોતે પણ કાંઇ ખાવું નહિ, અને વાડીમાં જઇને બદામના ઝાડ નીચે જઇને રડતા બેસવું એટલે બદામનું ઝાડ એને બદામ ખાવા આપશે.

ત્યાં દાદીમા આવ્યા અને એમણે કહ્યું, 'ભાઈ મારા, પી લે દુધ!'

શશીએ નીચેનો હોઠ લાંબો કર્યો અને કહ્યું, 'નથી પીવું મારે દુધ!'

દુઃખી માણસો હંમેશાં નીચેનો હોઠ લાંબો કરીને બોલે છે.

'કેમ નથી પીવું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બસ અમારે નથી પીવું.' શશી ઝાડ એને બદામ આપશે કે નહિ એ શંકાને ભૂલાવા પ્રયત્ન કરતો બોલ્યો.

'જો, આમાં વધારે સાકર નાંખી છે. લે હવે.'

'મારે નથી પીવું જા....' અને એ જ વખતે પોતે ઝાડ નીચે રડતો બેસશે તો છોકરાઓ એની સામે હસશે અને ટપલીઓ મારશે એ બીકે એનું મન પાછું પડયું.

દાદીમાએ એના નિશ્ચયની ઉપરવટ જઈને દુધનો કપ એના મોં આગળ ધર્યો, શશીએ ડોકું હલાવ્યું, મોં બગાડયું, અને છેવટે દાદીમાના અતિ આગ્રહને વશ થઈને, માત્ર એમના આગ્રહને કારણે જ ના ઈલાજે એણે દુધ પીધું. ઓછામાં ઓછું, એણે પોતાના મનને એમ મનાવ્યું. પછી દુધનો કપ ખાલી થયો એટલે એણે દાદીમાનો હાથ ઝટકાવી દીધો.

બહાર આરામ ખુરશી પર આગળના ટેબલ ઉપર પગ નાંખીને બેઠા બેઠા છાપું વાંચતા મોટા ભાઇ એટલા બધા વાંકા વળી ગયા હતા, કે એમના શરીરની આકૃતિ હોડી જેવી બની ગઈ હતી.

શશીએ એ જોયું અને એને ખુબ જ હસવું આવ્યું. મોટા ભાઇ માટે શશીને લગભગ શત્રુત્વની ભાવના હતી. કારણ એ હજામને શશીના વાળ એકદમ આછા કરી નાંખવા કહેતા, અને એક વખત એમની ફાઉન્ટન પેનની શાહીના ખડિયાનું વાદળી બોક્ષ એણે લીધેલું ત્યારે એમણે શશીને માર્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે શશીને ખૂબ જ હસવું આવ્યું. એ બારણા પાછળ છુપાઈને મોટે મોટેથી હસવા માંડયો. બારણા પાછળ છુપાઈને હસવામાં કોઈ ઓર જ મજા છે એવું શશીએ ખૂબ જ નીરીક્ષણને અંતે શોધી કાઢયું હતું. એટલે ભાઈએ એની સંશયી મુદ્રાથી જોયું. અને પછી પોતાના નાના ભાઈને અભ્યાસ કરવા બેસાડવાની પોતાની નૈતિક જવાબદારીની ભાઈને અચાનક યાદ આવી ગઈ.

અભ્યાસનું નામ પાડતાં જ શશી દાદરની દિશાએ દોડયો. એટલામાં પોસ્ટમેન આવ્યો. રોજવાળો નહિ, હો, નવો! અને મોટેથી નામ બોલીને પત્ર ઘરમાં નાખવાને બદલે એણે હસતાં હસતાં પત્ર શશીના હાથમાં આપ્યો. બા નહાવાનું કહેતાં ભૂલી જાય અને જેવો આનંદ થાય તેવો શશીને અત્યારે થયો. નાજુકપણે એણે એ પત્રને ઉલટોસુલટો કર્યો, અને પછી રાજાનું લાલચટાક મોં એની નજરે પડયું કોણ જાણે કેમ પણ રાજાનું લાલચટાક મોં જોઈને એને બાપુજીની ગુસ્સાભરી લાલઘુમ આંખો યાદ આવી ગઈ. એ યાદ ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરીને એણે ફરીવાર એ લાલ ટિકિટ નીરખીને જોઈ. અને એને સખ્ત આઘાત લાગ્યો...રાજાના નાક ઉપર કોઈએ કાળો મેશ જેવો ડાંસો માર્યો હતો!

શશીએ થુંક લગાડીને એ ભુંસવાનો ખુબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ પ્રયત્ન કાંઈ બરાબર ફળ્યો નહિ. એટલે પછી બાપુજીના એ પાનાવાળા ચાકુથી એ કાઢી નાંખવાનો વિચાર એણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યો. ચાકુ તો મલ્યું, પણ કમનસીબી એ કે એનાથી યે એ ડાઘ કેમે કર્યા જાય નહિ. શશી બિચારો જરા જોર કરવા ગયો તો ચાકુ આંગળીના ટોચકા ઉપર વાગી ગયું. પાછી મજા એ થઇ કે ચાકુ વાગ્યું તો ખરૂં પણ એનાથી આંગળી કપાઈ નહિ, અને લોહી પણ ના નીકળ્યું.

પણ દુર્દૈવે મોટાભાઇ એટલામાં ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શશીના હાથમાંથી એણે થડ દઇને પત્ર ઝુંટવી લીધો, અને કહ્યું, 'ગધેડા જેવો ચાકુથી આંગળી કાપવી છે ? અને એટલું બાકી હોય તેમ એમણે એનું નાક પકડીને ખેંચ્યું, જોરથી.

શશીનું મોં પડી ગયું. માળી ઉપર પડી રહેતા દુધપાક બનાવવાનાં તાવડા જેવું એનું મન જડ થઈ ગયું. સાવકી માનો ત્રાસ સહન કરતી પેલી ગુલાબ જેવો જ પોતે છે એ વાત એને ફરી એકવાર યાદ આવી ગઇ. ફરી એકવાર એણે મોં નીચું ઢાળી દીધું, અને વાર્તામાં ગુલાબ જેવી રીતે રડતી રડતી જંગલમાં ચાલી ગઇ હતી એવી રીતે રડતો રડતો એ દાદર ઉતરીને વાડી તરફ ગયો.

ત્યાં બાપુભાઈનો બાલુ પાનવાળાની દુકાને ઉભો ઉભો પાનવાળા પાસે સિગરેટનું ખાલી પાકીટ માંગતો હતો. આશ્ચર્ય તો એ કે પાનવાળાએ એને પુશ્કળ પાકીટો આપ્યાં યે ખરાં. એટલે શશી પણ પાનવાળા પાસે ગયો, અને હક્કના અવાજે એણે કહ્યું, 'એ પાનવાળા, મને પણ આપ પાકીટો.'

મોટાભાઇએ પોતાનું આટલું બધું અપમાન કર્યા પછી બાકીના સૌને એનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે મહેનત કરવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઇએ એવી એને કલ્પના હતી. બા એને મારે પછી દાદીમા એને સમજાવતા નહોતા ?

પણ કોણ જાણે પાનવાળાને એ ભૂમિકા કાંઇ સમજાઈ નહિ હોય. કારણ, એ તો ઘૂરકીને બોલ્યો, 'આપ એટલે ? જાણે સયાજીરાવ ગાયકવાડ ના આવ્યા હોય !'

અને એથી શશીને ખરેખર ખૂબ જ દુઃખ થયું. એની આંખમાંથી ટપ કરતાં બે આંસુ બહાર આવી ગયાં, અને દાદીમાના ખોળામાં મોં છૂપાવીને પોતે થોડું રડી લે, એવી એને ખૂબ જોરપૂર્વકની ઈચ્છા થઇ આવી. એટલે એ આતૂરતાથી ઘેર પાછો ફરતો હતો, પણ રસ્તામાં પેલું બદામનું ઝાડ આવ્યું, અને એની નીચે થોડીવાર ઊભા રહેવાનો મોહ એનાથી આવરી ના શકાયો. એના ઉપર આટલું બધું દુઃખ વીત્યા પછી બદામનું ઝાડ એને નક્કી બદામ આપશે એવી એને આશા હતી.

અને કેવું આશ્ચર્ય ! ખરેખર એક પાકેલી બદામ શશીના પગ પાસે પડી. તરત જ શશીએ એ બદામ ઉંચકી લીધી, અને રડતાં રડતાં એને હસવું આવી ગયું. એણે જગત આખા સામે એક તુચ્છકારભર્યો દૃષ્ટીક્ષેપ નાંખ્યો. ભલેને જગતના બધા જ પાનવાળાઓ અને મોટાભાઇ એની સાથે તોછડાઇથી અને ગુલાબની સાવકી માની જેમ વર્તતાં, આ બદામનું ઝાડ તો એને પ્રેમથી બદામ ખાવા આપવાનું જ છે.

એ પછી એ પુષ્કળ વખત સુધી બદામના ઝાડ નીચે ઊભો રહ્યો. પણ બદામના ઝાડે કાંઈ એને બીજી બદામ આપી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. એટલે ફરી એક વખત મોં નાંખી દઈને એ ઘેર જવા લાગ્યો. પણ રસ્તામાં એને યાદ આવ્યું કે બદામ મળ્યા પછી પોતે હસ્યો હતો, અને એટલે જ ઝાડે એને બીજી બદામ આપી નહિ હોય. એથી બદામના ઝાડ ઉપરનો એનો ઊડી ગએલો વિશ્વાસ થોડે ઘણે અંશે પાછો દૃઢ થયો. અને એણે નિશ્ચય કર્યો કે ફરી કોઈ વખત આવી રીતે બદામ મળ્યા પછી હસવાનું નહિ. કદી નહિ.

ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે બેન અરીસા સામે નવી સાડી પહેરીને ઊભી હતી, અને વાળ સમા કરતી હતી. શા માટે તે કોણ જાણે પણ બેન ઉપર શશીને ખૂબ જ પ્રેમ હતો. તેનો અવાજ મૃદુ અને સુંદર હતો. વળી એમાં એવું કશુંક સૂક્ષ્મ આર્જવ ભર્યું તત્વ રહેતું કે એ જે કાંઈ કહે તે શશી મૂંગે મોંએ સાંભળી લેતો. વધુ તો શું પણ એ તેને બચ્ચી પણ કરવા દેતો. એનું શરીર શશીના સવારના દૂધ જેવું હતું. અને એની આંખો જાદુઈ ફાનસ જેવી હતી. એ હસે કે શશીને પણ આપોઆપ હસવું આવતું. અને તેના સુંવાળા વાળ ઉપર એકાદ વખત હાથ ફેરવવાની શશીને કેટલા યે વખતથી છૂપી ઇચ્છા હતી.

શશી કારણ વગર જ તેની સામે જોઈ રહ્યો. પછી એણે તેની જરીની સાડીના પાલવને હળવેથી હાથ લગાડ્યો.

વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં હિંચકા ઉપર બેસીને મોટેથી હિંચકો ખાવાથી જેવી રીતે પેટમાં ખાડો પડે છે, એવું થયું. લોટામાંનું પાણી જોરથી હલાવીએ, એવી સંવેદના એને થઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે હળવેથી કહ્યું, 'મોટીબેન. તું અમારા પુસ્તકમાંની ગુલાબ જેવી જ દેખાય છે!'

બેન માત્ર હસી.

ફરી એણે કહ્યું, 'બેન તું હંમેશાં દુઃખી હોય છે, હેં?'

શશીના મોંએથી આટલો બધો ગંભીર પ્રશ્ન સાંભળીને બેને આશ્ચર્યથી એની સામે જોયું. અને પછી હસતાં હસતાં એની સામે જોઇને, એના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવીને તેણે કહ્યું, 'ગાંડો છે તું તો, ગાંડો!' અને તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

શશી બારી પાસે જઇને ઊભો રહ્યો. બારીની કિનાર ઉપર ત્રણ ખાલી દિવાસળીના ખોખાં પડયાં હતાં. એણે એ હાથમાં લીધાં. પછી પડેલે મોંએ એણે એ જમીન ઉપર નાંખી દીધાં. ત્રણ જ ખોખાંની આગગાડી શી રીતે બને?

....ઉં ઉં ઉં....બાલુ પાસે તો ખૂબ જ પેટીઓ છે. અમારી પાસે ત્રણ જ. હું તો મારે ગરીબ ગુલાબ જેવો....ફરીવાર મોં નીચું ઢળી પડયું, આંખો અરધી મીંચાઇ....

....એટલામાં એક ચમકતી પાંખોવાળી માખી આવીને પેલી પડેલી દિવાસળીના ખોખાંમાંના એક ઉપર બેઠી. માખી નહોતી કાંઇ એ! એ તો પરી હતી, પરી!

તેણે કહ્યું....તેણે શું કહ્યું એ સાંભળવા માટે શશી નીચે બેઠો.

પછી એણે જાદુઇ લાકડી ફેરવી. અને ત્રણ પેટીઓની ચાર પેટીઓ થઇ ગઇ....પાંચ થઇ....છ થઇ....એકદમ, ખૂબજ પેટીઓ થઈ ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોતજોતામાં તો એ પેટીઓનાં મજાનાં ઘર બન્યાં. એ નાનકડાં ઘરોમાં એથી યે નાનકડાં છોકરાંઓ રહેવા લાગ્યાં. એમના વાળ સોનેરી હતાં, આંખો નીલી હતી. અને દાંતના રંગ પણ ભાતભાતનાં અને મજાના હતા, એવા મજાના કે દરેક જણનું મોં એટલે જાણે ચાકની પેટી! એમના હાથ લાલ લાલ હતા, બિલાડીની જીભ જેવા, અને કેટલું યે રમવા છતાં મના પગ મેલા નહોતા થતા.

એ છોકરાઓ વહુ સારાં હતાં. બાપુભાઇના બાલુ જેવા ખરાબ નહોતા. એટલે એ બધા છોકરાંઓને શશી ખૂબ ખૂબ ગમતો. રોજ મજાના નવાં નવાં કપડાં પહેરીને તેઓ શશી પાસે આવતાં અને કહેતાં, 'ચાલ ને શશી અમારી સાથે રમવા!'

પછી શશી હસતો હસતો તેમની સાથે રમવા જાય. એ બધાંને એક જ સપાટે આઉટ કરી નાંખે, ખૂબ ખૂબ પાકીટો જીતી લે. અને એ પાકીટો પણ કેટલાં સરસ! ઉપર ચાંદીનાં શકરપારા ચીતરેલાં બાપુજીની સિગારેટની ડબ્બી જેવાં મજાનાં એ હતાં. શશીએ ઘરની બધી રૂમો એનાથી ચિક્કાર ભરી દીધી હતી.

અને શશીનું ઘર કાંઇ એ છોકરાંઓની જેમ દિવાસળીના ખોખાંનું નહોતું. એનું ઘર તો ભાઈની સાહીનો ખડીઓ છે, એના જેવાં વાદળી રંગના ખોખાઓનું મજાનું બનાવેલું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ઘરમાં બા રસોઇ બનાવતી અને રોજ શશીને લાડુ ખાવા આપતી. દાદીમા રોજ સવારે એને દુધ પાતાં અને સાંજે બરડો થાબડીને સૂવાડતાં. અને બેન જરીની સાડી પહેરીને એને રોજ પોતાની સાથે ફરવા લઈ જતી.

ના...ના....ના....! બધીજ ભૂલ થઇ ! એમાંના કોઈ જ આ ઘરમાં નહોતાં. માત્ર પેલી વાર્તાની ચોપડીમાંની ગુલાબ જ ત્યાં હતી ! એ જ એને લાડુ ખાવા આપતી, દુધ પીવા આપતી, અને રોજ પોતાની સાથે ફરવા લઇ જતી.

આ ગુલાબ એના જેટલી નાની હતી કે બેન જેવડી હતી ? બેનની જેમ એ જરીની સાડી પહેરતી કે પછી સાટીનનું ફ્રાક પહેરતી ? એ વાત જરા ગોટાળામાં હતી ખરી ! કારણ એ એની મરજી પડે ત્યારે કદી નાની થતી અને મરજી પડે ત્યારે મોટી થતી. કયારેક સાટીનનું ફ્રાક પહેરતી કે કયારેક જરીની સાડી પણ પહેરતી.

એને ઝડપથી દોડતાં યે નહોતું આવડતું અને શશીની જેમ પાકીટો જીતતાં પણ નહોતું આવડતું. પણ શશી એને પોતાના પાકીટોમાંથી ભાગ આપતો અને તે હારી જતી ત્યારે શશી એની હાર પોતાના ઉપર ઓઢી લેતો.

તેણે પોતાને ફળ આપતાં ઝાડ શશીના ઘરના આંગણામાં રોપી દીધાં હતાં. શશી ઘરમાં બેઠો હોય ત્યારે એ પોતાની ડાળીઓ બારીમાંથી અંદર નાંખીને એને બદામ, અંજીર અને કેરીઓ ખાવા આપતી. પણ બીજાં છોકરાંઓ ગમે એટલા પત્થર મારે તો યે ત્યાંથી એકે ફળ નીચે પડતું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના ઘરની અગાસી ઉપર બધા જ કપાએલા પતંગો આવીને પડતાં. અને લુગદી બનાવીને શશી પોતાના હાથે જ એવો તો સરસ માંજો બનાવી લેતો કે એનો પતંગ કોઇથી કપાતો જ નહિ.

એક દિવસ શશી એની અગાસી ઉપરથી પતંગ ચગાવતો હતો અને ગુલાબના હાથમાં દોરી આપેલી હતી ત્યારે ખૂબ દૂરના એક કાળા અને ઊંચા મકાન ઉપરથી મોટો અવાજ આવ્યો. એ ઘર હતું મીલના ઊંચા કાળા ધૂમાડો કાઢતો ભૂંગળા જેવું.

એ અવાજ સાંભળીને શશી ગભરાયો અને ગુલાબ રડવા લાગી. તેણે કહ્યું, 'એ તો મારી સાવકી મા બૂમો પાડે છે. એ હવે મને લઈ જશે અને મને હેરાન કરશે. એ મને રોટલીની માફક સગડીમાં નાંખશે અને બારણાની આડમાં મારા આંગળાં પીલશે....'

એટલે શશીને અને ગુલાબને ખૂબ જ દુઃખ થયું. બેય જણે મોં નીચાં ઢાળી દઇને હથેળી ઉપર ગાલ ટેકવ્યા. આંખો દયામણી કરી. બદામનું ઝાડ એમને કહેવા લાગ્યું, 'રડશો નહિ, છોકરાઓ રડશો નહિ. અને એમને એકેએક બદામ આપી. પણ એમણે એ બદામ ખાધી નહિ, માત્ર હાથમાં પકડી રાખી.

એટલામાં તો ઘરનાં બારણાં ધમધમી ઉઠયાં, અને ગુલાબની સાવકી મા ઉપર આવી. એનું મોં ટપાલની લાલ ટિકિટ જેવું હતું, અને એનું પેટ હતું દાદીમાના શીંકામાંના સૂકાએલા લીંબુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવું. એના પગ હતા રાઉંડ ટેબલના વાંકાચૂંકા પાયા જેવા અને એના હાથ હતા બાપુજીના બે પાનાવાળા ચાકુ જેવા.

આગગાડીની વ્હીસલ જેવા અવાજે તેણે ગુલાબને કહ્યું, 'ચાલ ઘેર, ચાલ આવે છે કે નહિ? હું તને રોટલીની જેમ સગડીમાં નાંખીને શેકવાની છું.' અને એ એના ચાકુના પાના જેવા હાથે ગુલાબને પકડવા લાગી.

ત્યાં તો શશીએ ગુલાબનો હાથ પકડ્યો અને એ બે દોડવા લાગ્યા. ગુલાબની સાવકી મા એમની પાછળ દોડવા લાગી. તેણે એમની પાછળ પથરા ફેંક્યા. પણ શશી એટલો તો ઝડપથી દોડ્યો કે એના પગ કચકડાના બાબલા જેવા ઢીલા થઈ ગયા અને એના પેટમાં દુઃખવા માંડ્યું.

એક વખત તેણે શશીના પહેરણની બાંય પકડી સુદ્ધાં. (શશીએ તેને કહ્યું, 'વાહ, ભાઈ, વાહ! તારે મને પકડવાનો નહિ, માત્ર અમારી પાછળ દોડવાનું જ.' પણ એ કાંઈ સાંભળે નહિ.) એટલે શશીએ પાછા ફરીને એના મોં ઉપર એક મોટો કાળો ઠોંસો માર્યો, પોસ્ટમેન ટિકિટ ઉપર મારે છે તેવો જ. એટલે એ પડી ગઈ અને શશી ફરી પાછો દોડવા લાગ્યો.

છેવટે એ બે સમુદ્ર પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક હોડી હતી.

ગુલાબે કહ્યું. 'ચાલ આપણે હોડીમાં બેસીએ, અને ઊંડા પાણીમાં જતા રહીએ. મારી મા થી કાંઈ પાણીમાં અવાશે નહિ. અને જો આવશે તો ખાંડના સિંહની જેમ એ પાણીમાં ઓગળી જશે.' ગુલાબનો અવાજ બેનના અવાજ જેવો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એ બે જણ હોડીમાં બેસીને ઊંડા પાણીમાં જતા રહ્યાં. પછી ગુલાબની સાવકી માની ખૂબ મજા આવી. એ બિચારી કિનારા ઉપર ઊભી ઊભી બૂમો પાડવા લાગી.

શશીને ખૂબ હસવું આવ્યું. એણે તેની સામે જોઇને ચાળા પાડી કહ્યું. 'વાંદરા, વાંદરા હુક, તારી દાઢીમાં થૂંક!'

ગુલાબે પણ એની સામે જોઈને કહ્યું, 'વાંદરા વાંદરા હુક, તારી દાઢીમાં થૂંક!'

પછી એ બે ખૂબ હસ્યાં. શશીએ ગુલાબને કહ્યું, 'હસતી વખતે મોં ઉપર હાથ દબાવવા જોઇએ. એનાથી સામો માણસ વધુ ખિજવાય છે.'

....પછી એ બે જણ હોડીમાં બેસીને ખૂબ ખૂબ દૂર ગયાં. અને સમુદ્રને છેડે જઇને આકાશને હાથ અરકાડયો. સાટીનના ફ્રૉક જેવું જ આકાશ એકદમ સુંવાળું સુંવાળું મજાનું લાગતું હતું.

પછી સાંજ પડી. સિલેટ ઉપર ભૂંસી નાંખેલા ચિત્ર જેવું બધું દેખાતું હતું. દૂરના ડુંગરા ઊંઘી ગએલી બિલાડી જેવા દેખાતા હતા. જગતની ચોપડી પર કાળી શાહી ઢળી ગઇ અને પવન બાના સ્ટવ જેવો અવાજ કરવા લાગ્યો.

એટલે શશીને અને ગુલાબને બીક લાગવા માંડી. એમણે હોડી કિનારા તરફ હાંકવા માંડી. પણ કિનારો કેમે કર્યો નજીક ના આવે.

....ખૂબ આંકના પાડા લખ્યા પછી જેમ હાથ અને શરીર દુઃખવા આવે તેમ શશીનું શરીર દુઃખવા લાગ્યું. માથું પણ દુઃખવા માંડયું....

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

....ધીરે ધીરે આકાશમાં ઉજાસ દેખાવા લાગ્યો. તારા એક પછી એક બહાર આવીને ચમકવા લાગ્યા. ચાંદામામાની સવારી આસ્તેથી ડુંગરની ટોચ ઉપર ચડવા લાગી. સમુદ્ર સિગારેટના પાકીટમાંની ચાંદી જેવો દેખાવા લાગ્યો. અને કિનારાપરના ઝાડને જાણે ગાંડપણ લાગ્યું.

...એટલામાં બે ત્રણ માછલીઓ આવી અને શશીને કહેવા લાગી, 'શશી, અમને પણ લઈ લે ને તારી સાથે!'

શશીએ કહ્યું, 'ચલે જાવ, અમને હવે કંટાળો આવ્યો છે.'

....પછી મોટાભાઈએ એકદમ કહ્યું, 'ઊઠ ઊઠ શશી! મારા નાક ઉપર કેમ બેઠો છે?'

શશીએ ચમકીને જોયું તો તેઓ જે હોડીમાં બેઠા હતા એ તો છાપું વાંચતા મોટાભાઈ જ હતા!

શશીને હસવું આવ્યું. મોટેથી, ખૂબ જ મોટેથી! એણે સામી બૂમ પાડી, 'તો પછી મારૂં નાક કેમ ખેંચ્યું હતું?' અને એ મોટેથી ગાયન ગાવા લાગ્યો, 'મોટાભાઈનું નાક • એટલે બેસવાનો બાંક?'

પોતાની એ કલ્પના ઉપર શશી એટલો તો ખૂશ થઈ ગયો કે એકદમ છલંગ મારતોને એ રસોડામાં ગયો અને જઈને બાને કહેવા લાગ્યો, 'બા, મને કાંઈક ખાવા આપ!'

બાએ ડબ્બામાંથી ખાવાનું આપતાં કહ્યું, 'તો અત્યાર સુધી કયાં હતો?'

શશીએ ગંભીરપણે માથું ખણીને કહ્યું, 'મને દુઃખ થયું હતું.'

卐

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૫)

ખાલી બસ

બારી ઉઘાડવી એવી ખાસ ઇચ્છા થવાથી જ નહિ, તો યે 'કાંઇ કરવું જોઇએ' એમ લાગવાથી જ કે પછી મગજના કોઇ એક ખૂણે અદ્ભુત પ્રેરણા મળવાથી–તાત્યાએ બારી ઉઘાડી બારીઓ કેમે કરી ખૂલે નહિ તાત્યાએ જોરથી ધક્કા માર્યા ત્યારે તે માંડ માંડ અવાજ કરતી ઉઘડી. એમના મગજની પ્રેરણા મુજબ જ કામ થયું તેથી તાત્યા પણ એવા જ અવાજે હસ્યા.

અને ત્યાર પછી તાત્યાએ રસ્તા પર નજર નાખી તે પણ તદ્દન નિષ્ક્રિયપણે.

નીચે રસ્તા પર રાહદારીઓની કેટલી ભીડ જામી હતી! મોટરોની હારની હાર એક સરખી ચાલી જતી હતી. તે ઉપરાંત માથા પરના બોજાથી વાંકા વળી ગયેલા મજુરો, બેપ્રિકર કોલેજિયનો, પ્રૌઢ ગૃહસ્થો, અને શાકભાજી ખરીદવા નીકળી પડેલી તરૂણ યુવતીઓ–એમ કેટલાં યે વિવિધ પ્રકારનાં સ્રીપુરૂષો રસ્તે દોડધામ કરતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં.

રસ્તે ઊભા ઊભા બેચાર છોકરાઓ વિનાકારણ જ જોર જોરથી સીટીઓ વગાડતા હતા. હૃદયમાં ન સમાતો એવો તે કયો મોટો આનંદ એમને પ્રગટ કરવાનો હતો, તે કોણ જાણે!

એ શહેરમાં જીવનનાં ચ ખુબ જ વેગથી ફરતાં હતાં એમાં કાંઇ શંકા નથી; પ્રત્યેક જણ ઉત્કંઠાથી ચાલતું હતું. પોતાના ગીચ કાર્યક્રમમાં પૂરેપૂરૂં ગુંથાઇ ડુબી ગયું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ગરબડભર્યા વાતાવરણમાં, રસ્તાની એક બાજુ પડી ગયેલી એક બગડેલી ખાલી બસ બહુ જ વિચિત્ર લાગતી હતી. જાણે તેની આજુબાજુએ ખળખળ વહ્યે જતા જીવનપ્રવાહનો સ્પર્શ સુદ્ધાં તેને નહોતો થતો.

કેટલી વિચિત્ર ઉતાવળ આ લોકોને વળગી રહી છે? કરતા તે શું હશે ભાઈ, આ લોક? એવા અસ્પષ્ટ ત્રૂટક ત્રૂટક વિચારો તાત્યાને આવી ગયા. એ વિષય પર આશ્ચર્ય પ્રગટ કરવું કે વિચાર કરવો એવું તાત્યાને લાગતું હતું એટલા માટે નહિ, પણ વિચાર કરવા એ માનવીના મનની એક નૈસર્ગિક ક્રિયા છે એટલા પૂરતા જ તાત્યાને એ વિચાર આવ્યા.

આમ તો તાત્યાની સ્થિતિ પણ લગભગ એ બગડેલી બસ જેવી જ હતી. જીવનમાંથી ગતિ નષ્ટ થઇ ગઈ હતી. કોઇ નિશ્ચિત દિશા રહી નહોતી એક નક્કી થએલા દિનક્રમના વર્તુળમાં એ નિષ્ક્રિયપણે બબડાટ કરતા ફરતા હતા અને તદ્દન નવરાશની વેળાએ જરા જરામાં ખિજવાઇને તરફડતા હતા.

અતિશય કડક અને સાથેજ ક્રૂર એવા કાકા પાસે એમનું બાળપણ વીત્યું હતું. કાકાના 'ઊઠ' કહેતાં ઊઠવાનું 'ભણવા બેસ' કહેતાં ભણવાનું, અને 'કામ કર' કહેતાં કામ કરવાનું :—એવો હતો એમનો ત્યાગનો જીવનક્રમ.

એક દિવસ શાળાની એક મેચ જોવા જવાની તીવ્ર ઇચ્છા નાનકડા તાત્યાને થઇ આવી. એણે ખૂબ ખૂબ વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્યાં બધાં કામ આટોપી લીધાં, અંતે કાકા દેવસેવા કરે છે એ જોઇને એમની પાછળ જઇને ઊભો રહી ગયો. ગળે કોરડા પડયા. છાતી જોરથી ધડકવા લાગી—એટલી બધી કે કાકાને એનો અવાજ ન સંભળાય એટલા માટે નાનકડા તાત્યાએ છાતી પર જોરથી હાથ દાબી રાખ્યો. કાકા જોરથી ઘુરકયા, 'શું છે !'

'કાંઇ નહિ—કાંઇ નહિ...' તાત્યાએ ગોટાળા વાળ્યા.

'બોલ તો ખરો, પણ....' જરા ધીમા અવાજે કાકા બોલ્યા. પોતાની ક્રૂરતાને હવે માગ મળવાનો હોઈ એ આનંદથી એમના અવાજનું જોર ઓછું થયું હશે કે પછી ભક્ષ્ય એમની પકડમાંથી છટકી ન જાય એટલા માટે એમણે અવાજમાં માર્દવ આણ્યું હશે કે શું, એ કોણ જાણે !

માત્ર તાત્યાએ પોતાની ઇચ્છા જણાવી એટલું સાચું કાકાએ ભયાનક આસુરી અવતાર ધારણ કર્યો, પોતે નાહીને પૂજામાં બેઠેલા એ પણ એમને યાદ ન રહ્યું એમણે તાત્યાને હદ વગરનો માર માર્યો. કાકી છોડાવવા માટે વચ્ચે પડયા તો તેમને પણ થોડો પ્રસાદ મળ્યો.

બેત્રણ દિવસ તાત્યો તાવમાં તરફડતો રહ્યો. એ પછી એના મગજમાં એટલો તો ડર પેસી ગયો કે પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરવાની વાત તો બાજુએ જ રહી, પણ કોઇ 'બંડખોર' વિચાર સુદ્ધાં મગજમાં આવે તો પણ એ બીકથી ધ્રૂજી ઊઠતો.

તાત્યાને નોકરીએ વળગાડી, એના લગ્ન વગેરે આટોપી પછી કાકાએ એમની ઈહલોકની યાત્રા પૂરી કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પછી ગુજરાતી કૉલેજિયનો જેમ લાંબા વાળ વધારવા, પટિયાં પાડવાં, રાતે નાટકમાં જવું–એવા વિચિત્ર વિચારો તાત્યાના મગજમાં ડોકાવા લાગ્યા હતા, પણ શું થાય છે એ સમજાય તે પહેલાં જ એની પત્નીએ એની જિંદગીની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી હતી. વિરોધ કરવાની તાત્યામાં તેવડ નહોતી અને કદાચ તેવડ હોય તો પણ પત્ની આગળ કાંઈ ચાલતું નહિ.

ફરી પાછું પત્નીની ધાક નીચે તાત્યાનું જીવન રૂંધાવા લાગ્યું.

એની પત્ની જબરજસ્ત, શાણી અને પ્રેમાળ હતી; એટલે જ તાત્યાનું જીવન સરળતાથી વહેતું હતું. 'હવે શું કરવું !' એ પ્રશ્ન જ એને નહોતો થતો. તેઓ એકબીજાને અનુકૂળ થતાં જતાં હતાં, અને તાત્યાના બીકણ મનને હવે આજ સારું લાગતું હતું.

કયારેક એ કંટાળતો ત્રાસી જતો. 'ઘોડોપંત પાસે જઈ આવો,' એવું પત્ની કહેતી ત્યારે એકાદ વાર એ રસોડામાં જોરથી ધસી જતો, એનું શરીર થરથર કાંપી ઊઠતું. મૂળથી જ તોતડો અવાજ વધુ તોતડાતો અને કોઈ વિચિત્ર રીતે હાથના ચાળા કરીને એ બોલતો, 'આ શું ! આ શું ?....કેટલી વિતાડે છે ?...' અને પછીના શબ્દો મોઢામાં જ રહી જતા, અને માત્ર હાથના ચાળા જ થતા.

વખત વીતતો ગયો. તાત્યાએ પેન્શન લીધું. માથેથી કડક સાહેબ ગયો. વાર્ધક્યને લીધે પત્નીનો સ્વભાવ પણ ધીમે ધીમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરમ પડયો. ધાકનો ભાર પણ થોડો ઓછો થયો અને હવે મોટો થએલો એમનો હોશિયાર પણ સાત્ત્વિકવૃત્તિનો દીકરો એની બાને કહેતો, 'આમ શું કરે છે ? બા ? તું તાત્યાને નકામી વઢે છે, મને નથી ગમતું એ....'

વિના કારણ જ તાત્યાની અસ્વસ્થતા વધતી ચાલી. ક્યારેક ક્યારેક એમનેમ જ માથું ખણવાની કે હાથ ઘસવાની એમને ટેવ હતી તે હવે ખૂબ જ વધી ગઇ. એકાદ નકામા, ફાટેલા ને ડૂચો કરીને ખૂણામાં નાંખી દીધેલા ધોતિયા જેવા પોતે છે એવું એમને કોઇક વાર લાગતું.

અને પછી થોડા જ સમયમાં જ્યારે એમનાં પત્ની પણ સિધાવ્યાં ત્યારે કાચનું વજન લઇ લેતાં કાગળ ઊડી જાય એ રીતે એમના જીવનમાંથી અર્થ, ગતિ, ઘટના–બધું જ નષ્ટ થયું. વસતિ વગરના કોઇ ભયાનક પડતર ઘર જેવું એમનું જીવન થઇ ગયું.

એમના પોતાના સ્વતંત્ર મતનું નિર્માણ આમ તો કદી થયું જ નહોતું. પ્રત્યેક વ્યક્તિની મનોવૃત્તિનું, વિચારોનું, ધ્યેયનું જે એક નિર્માણ સાધારણ રીતે થાય છે, એ તાત્યાની બાબતમાં બન્યું જ નહોતું. જે કોઇ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની છાયા એમના પર પડે એ જ એમના જીવનનું કેંદ્રસ્થાન બને. પણ દુર્ભાગ્યે એવી કોઇ વ્યક્તિ જ હવે અસ્તિત્વમાં નહોતી. દીકરો કામમાં હતો. વહુ કાંઇ લક્ષ્ય ના આપે. એટલે બધું ભયાનક અને અર્થશૂન્ય થઇ ગયું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડા દિવસ જૂની યાદદાસ્તનાં વમળ ઉલેચતાં વીતી ગયાં. પણ યાદદાસ્તો થોકબંધ અને રસજનક ન હોય તો ફિક્કી લાગે છે. એ મનોરંજન માટે અસમર્થ ઠરે છે. એટલે એકાકીપણું વધતું ગયું. એને કોઇ ખૂબ જ ભયંકર બીક પંજો ઉગામીને એમની ઉપર ધસી આવવા લાગી.

અને પોતાની જાતની જ બીક લાગે એનાથી વધુ ભયંકર બીજું શું હોઇ શકે?

રાતે એ ટીકી ટીકીને આજુબાજુ જોતા જાગતા. દિવસે શૂન્યપણે ગાંડાની જેમ બેસી રહેતા. કોઈવાર એમને થતું કે એક મોટો ચાબુક લઇને બધાંને સડાસડ મારૂં. પણ એટલામાં લોકો જ એમના હાથમાંથી ચાબુક ઝૂંટવીને એમને મારતા, અને એ પછી નાસી જતા, કોઇવાર એવી ઇચ્છા થતી કે એકાદ તીક્ષ્ણ હથિયાર લઇને છાતીમાં ખોસી દઉં અને પછી જે લોહી નીકળે તે ખોબે ખોબે લોકો પર છાંટું....બારીએ ઊભા ઊભા લોકોને જોરથી બૂમો મારીને બોલાવવાનું મન પણ ઘણીવાર થતું.

પછી એ હાથ અને પગની વચ્ચે 'માથું' છુપાવીને બેસી રહેતા.

બારી ઊઘાડયાને થોડીવાર થઈ ત્યાં તો એ ગેલેરીમાં જઇને ઊભા રહ્યા. કયાંય ગોઠતું નહોતું. એમને કાંઇજ કામ નહોતું.

દાદર ખખડયો. કોઇ બોલ્યું. હા, દીકરાની વહુ. એક દિવસ માટે બહેનને ઘેર ગઈ હતી. એ પાછી આવી હેં? સાથે બીજું કોણ છે? કેવો તોફાની ઘાંટો છે! એ....એવો વિચાર ત્યાં ઘડીક રમી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાએક કોઈ પાછળથી એમના ઓરડામાં ઘુસી આવ્યું. તાત્યા જોરથી ઘાંટો પાડવાના હતા. પણ કોણ જાણે અવાજ જ ના નીકળ્યો અને પછી એક તંદુરસ્ત ગોરો છોકરો ખિલખિલાટ હસતો દોડતો ઘરમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો. એ જ તોફાની ઘાંટો! આશ્ચર્યચકિત થઇ એમણે આમતેમ નજર ફેરવી, અને એમના મગજ પર એક વધુ આઘાત થયો.

એમના ઓરડામાં જ્યાં ત્યાં એકસરખી અવ્યવસ્થા જ નજરે તરવી હતી. એમનો કોચ વચ્ચોવચ્ચ ગમેતેમ વાંકોચૂકો પડયો હતો. એના પાયા સાથે કોઇએ દોરો બાંધ્યો હતો. પથારી વિખારાએલી પડી હતી. એમની કાતર દૂર ખૂણામાં જઇને પડી હતી. દાતણ કૂટવાનો પત્થર ક્યાંય દેખાતો જ નહોતો એટલું વળી સારું નસીબ કે પાણીનો લોટો જેમનો તેમ મૂળ જગ્યાએ જ સલામત પડયો હતો!

ક્યાં સુધી તાત્યા દિગ્મૂઢ થઇને એ દૃશ્ય જોતા રહ્યા. છેલ્લે લાંબા સમયથી એમના જીવનમાં આટલી ઊથલપાથલ મચાવી નાખે એવી ઘટના બની નહોતી. આજનો અનુભવ કોઈ વિલક્ષણ હતો, એમાં શંકા નથી.

ઘણા સમયથી બંધ પડેલાં જુદાં જુદાં ચક્રો ફરી એકવાર ફરવા લાગ્યાં. એ તીવ્ર અનુભૂતિને લીધે આખું અંગ તપી ગયું, અને થરથર કાંપવા લાગ્યું. અને કશી નિશ્ચતતાથી એ નિષ્કારણ જ ઉતાવળા ઉતાવળા ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યાં. અત્યાર સુધી કારણ વગર જ હિલચાલ કરતા હાથ એમણે પીઠ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળ એકબીજાને ભેટાડી દીધા હતા ! એ અશ્રમિતપણે વિચાર કરતા હતા—એટલે કે જોશભર્યા નવા વિચાર તો નહોતા જ, છતાં એમાંથી સુંદર સુખદાયક માનસિક વાતાવરણ સર્જાતું હતું. તાત્યા એમાં નાહતા હતા !

એ બબડતા હતાઃ 'આ શું ? આમ શા માટે ? આનો અર્થ શો ? બધી ધમાચકડી ! કેટલો ત્રાસ, હેરાનગતી !....વિના કારણ જ આ બધી હેરાનગતી ને ?...!....'

પછી મહાપ્રયત્ને એમણે કોચને મૂળની સ્થિતમાં ગોઠવ્યો. એમને ખૂબ જ વજનદાર લાગ્યો. પછી પથારી સરખી કરી, કાતર ખોળીને સાચવીને પાછી એની જગ્યાએ મૂકી.

પણ દાતણ કૂટવાનો પથરો કેમે કર્યો જડે નહિ એ બહાર આવ્યા. દીવાનખાનામાં બધે જ ઝીણી નજરે જોઈ વળ્યા. માળો ક્યાંય દેખાય નહિ !

તાત્યા સ્વગત બોલ્યાઃ 'કમાલ ! કમાલ છે ભાઇ ! ક્યાં ગયો હશે ! ક્યાં દડી ગયો....'

એ ખૂબ જોરથી વિચાર કરતા હતા. કોઇ મોટા ગુનેગારની શોધ કરતી વખતે પોલીસ ખાતું પણ આટલો વિચાર નહિ કરતું હોય, એમના મગજમાં વિચાર આવતા હતા, ક્ષણેક થોભતા હતા, પછી દોડતા હતા, અંદર અંદર સંતાકૂકડી રમતા હતા, પછી લડી પડતા ! કેટલી કાળજી ! કેવા સૂક્ષ્મ વિચાર ! કેટલો બૌદ્ધિક આનંદ !

વળી બમણી કાળજીથી એમણે શોધ આદરી. ઘડીક નીચા વળતા, ખુરશી પર ચડતા, ઝીણી નજરે જોતા, હાથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પસારીને જોતાં;–કેટલી યે નવી વસ્તુઓ એમને મળી. કેટલી યે વસ્તુઓની નવી ઓળખાણ થઇ. ખૂબ જ વાર સુધી એ આથડયા કર્યા–રમ્યા કર્યા !

વચમાં વહુ ત્યાં આવી ગઇ, અને એમને જોઈને પૂછયું, 'અહીં શું કરો છો તમે ?'

'કરવાનું શું હોય, કાંઇ નહિ....' તાત્યા એકદમ બોલ્યા. વહુ ચાલી ગઈ, કેટલી સરસ યુક્તિ ! કેટલું જુઠાણું ! કેટલો યશ ! કેટલો આનંદ !

જમતી વખતે પેલો જાડો ગોરો છોકરો એમની બાજુમાં બેઠો હતો. વચ્ચે વચ્ચે એ તાત્યા પર પાણી ઉડાડતો હતો, અને એક વખત તો એણે તાત્યાને પગે ચોંટિયો જ ખણી લીધો !

તાત્યાને એના પર ખીજ ચડી. 'ઝાડી જ નાંખવો જોઇએ ! એ બબડયા. ખીજ એકદમ વધી ગઈ. કેટલા યે દિવસથી એમને આવી ખીજ ચડી નહોતી. હાથપગ બાંધી રાખેલા કોઇ માણસનો એકાદ હાથ છુટો થતાં એને જેવો આનંદ થાય એવો જ કાંઇક આનંદ એમના અજાણતાં એમના મનમાં પ્રવેશ કરતો હતો, અને એ માણસ વિના કારણ જ એ છુટા હાથને હલાવે–ચલાવે તે જ રીતે એ ખીજને વિના કારણ જ ઉત્તેજિત કરતા હતા.

એ છોકરાએ એથી પણ વધુ ઉત્પાત કર્યો હોત, પણ વહુએ એને ધમકાવ્યો, અને એ છોકરાએ તાત્યા સામે આંખો કાઢી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઠીક થયું' તાત્યા અસ્પષ્ઠ બબડયા, અને એમણે હાથનો વિચિત્ર ચાળો કર્યો.

તે રાતે સુતી વખતે પોતે પુષ્કળ શ્રમ કર્યો હોવાની સુખદ લાગણી ફરી ફરીને એમને થયા કરતી હતી. એમના મગજમાં વિચારોની ખૂબ જ દોડાદોડ ચાલતી હતી. છેવટે કોણ જાણે શેના પર, એ હસી હસીને બેવડા વળી ગયા, અને બે હાથે માથું દાબી રાખ્યું. જાણે એ વિચારોને કહેતા ન હોય, 'સમજ્યો હવે તમારી દોડાદોડ, હોં, ભા!'

ઘોંડોપંતને ગુજરી ગયે વર્ષ ઉપર થઈ ગયું હતું. પણ તાત્યા કલ્પનામાં એમને મળવા ગયા, અને એમને કહ્યું, 'શું પલીત જેવો છોકરો છે....ભગવાન તોબા એનાથી તો! ધમાધમ માંડી છે કાંઇ ઘરમાં–એક ક્ષણ શાંતિ મળે તો સમ છે!....' અને ફરી ફરીને એ એકની એક વાત કરતા હતા. વચ્ચે ઊઠીને અહીંતહીં આંટા મારતા હતા.

રોજ રાતે જે વિચિત્ર પ્રકારની બીક એમને લાગતી તે આજે નહોતી લાગતી. ક્યાં સુધી એમને એવી સરસ ઊંઘ આવી કે એ સવારે છેક સાત લાગ્યે ઉઠયા.

એ જાગ્યા તે પણ પેલા જાડા છોકરાની બુમોથી. એ ઘાંટા પાડીને કહેતો હતોઃ 'એ જુઓ! આ બસ ચાલુ થઈ!' અને નવાઇની વાત તો એ છે કે તાત્યા સુદ્ધાં દોડતા દોડતા બારીએ જઇને દૃશ્ય જોવા લાગ્યા!

બસનું એન્જિન ધમધમતું હતું. ડ્રાઈવર એની જગ્યાએ ગોઠવાઇ ગયો અને ધડ દઇને એણે બારણું બંધ કર્યું. એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસમુખા કંડકટરે ઘંટડી વગાડી એટલામાં બેચાર ઉતારૂઓએ દોડીને બસ પકડી, અને ઝડપથી રસ્તો કાપતી બસ ચાલી ગઈ.

તાત્યાની ઝાંખી નજરે અને અડધાપડધા બહેરા કાને આ બધામાંથી ખાસ કશું જોયું કે સાંભળ્યું નહિ. કાંઈક આંધળી હિલચાલ દેખાઈ હશે એટલું જ.

'ચલ, મૂર્ખ ક્યાંનો !....' અને હાથનો ચાળો કરીને એ પાછા કોચ પર બેઠા. એટલામાં પાછો એમને પેલો દાતણ કૂટવાનો પથરો યાદ આવ્યો, અને એમણે એ છોકરાને કહ્યું: 'મારો પથરો ક્યાં છે? ક્યાં મૂકયો છે તેં? ક્યાં લઈ ગયો છું....?'

'મને શી ખબર?' કહીને એ મોટેથી હસ્યો.

'તેં જ લીધો છે....ખોટું બોલે છે.' એ જોરથી હાથનો ચાળો કરતા બોલ્યા. એમની એ રીત જોઈને એ છોકરાને લાગ્યું કે 'આ મને મારશે કે શું?' એટલે એ દોડવા લાગ્યો. અને તાત્યા પણ એની પાછળ દોડવા લાગ્યા! આટલી તીવ્ર એમની મનોવૃત્તિ ક્યાંથી થઈ, અને એમનામાં આટલી બધી સ્ફૂર્તિ યે ક્યાંથી આવી–કોણે જાણે!

પણ એ કાંઈ હાથ ન આવ્યો. તાત્યા ચિડાઈને એમના દિકરા પાસે ગયા. પૂછ્યું: 'કોણ છે, કોણ છે આ છોકરો આવ્યો છે તે?'

'કેમ? બંડૂ છે એનું નામ. એનો ભાણેજ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અં? હશે ભાણેજ! પણ મને બુઢા માણસને શા માટે કનડે છે વિના કારણ? ઓરડામાં ધમાચકડી કરે છે. પથરો લઈ ગયો. જરાએ શાંતિથી બેસવા નથી. દેતો.' તાત્યા લાંબાટુંકા હાથ કરતા કરતા બોલ્યા. એમને દાઝ ચડી હતી. એમને એ છોકરાની ખો ભુલાવવી હતી! કોઈપણ રીતે ઠસકો બતાવવો હતો—અને બીજું કરવા જેવું યે શું હતું?

દીકરાએ એની પત્નીને બોલાવી કહ્યું,'તું પેલાને વારતી કેમ નથી? નાહક તાત્યાને કનડે છે...'

પત્ની પતિનો કોલર સરખી કરતી બોલી, 'છટ! એમાં વળી કનડવાનું શું? નાનાં છોકરાં તો તોફાન કરે જ ને? એને મોટાંએ વળી મન પર લેવાનું હોય? અને એ તો ચાર દિવસ મહેમાન થઈને આવ્યો છે. એને હું શું ઘાંટા પાડું?'

'ભલે ભલે. પણ એને તાત્યાના ઓરડામાં જવા ના દઈશ. તારે મન તાત્યાની કાંઈ કિંમત જ નથી જાણે....'

'હા, અને મારી કિંમતે કોને છે?' પત્ની છછણી ઊઠી.

'એમ નહિ પણ....'

તાત્યા બરાબર ધ્યાનથી આ સભાષણ સાંભળતા હતા. એમને બહુ જ મજા પડી. એમને વિષે લોકો વાતો કરતા હતા—એમને કારણે ઝઘડો થતો હતો....! 'હું....હું....' વિના કારણ જ એમણે ઓરડામાં આંટો માર્યો. 'એકંદરે ઠીક મજા પડી....' એવો કાંઇક આવિર્ભાવ એમને થયો જણાતો હતો.

એ પછી તાત્યાના દિવસો મોજથી પસાર થવા માંડયા. એમને જે બીક લાગતી હતી એ હવે બંધ થઈ હતી. દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જલદીથી પસાર થઇ જતો હતો. ઊંઘ એકદમ ગાઢ આવતી હતી. હવે એ વારંવાર હાથ ચોળતા નહિ, દાઢી ખંજવાળતા નહિ, એવું એક દિવસ અચાનક એમના ધ્યાનમાં આવ્યું એમને આશ્ચર્ય થયું, અને પછી એ ખીલી ઊઠયા!

બપોરે કેટલી યે વાર સુધી એ કાલ્પનિક ધોંડોપંત સાથે વાતચીત કરતા રહેતા. જુની વાતો યાદ કરવામાં એમને ફરી મોજ બાજુના બ્લૉકમાં જઇને પાંચેક મિનિટ બેસી આવ્યા હતા. (જોકે એમને ફાવ્યું નહોતું.)

ત્રાસ હતો એક માત્ર બંડુનો! ગમે તે એક વાર્તા કહેવી, નહિ તો તાત્યા પાસે વાર્તા કહેવરાવવી. કોઇવાર તાત્યાને બનાવવા, અથવા એમની કાંઇ વસ્તુ લઇ જવી-એવો એનો ઉદ્યોગ એકસરખો ચાલુ જ હતો. તાત્યા ચિડાઇ જતા, ઘણી વાર તો હદ બહાર. (અને એમાં જ તો ખરી મજા હતી!)

એ વારંવાર એમના દીકરા પાસે જઇને તકરાર કરતા. વહુદિકરા વચ્ચે બોલાચાલી થતી. તાત્યા વિના કારણ ઓરડામાં આંટા મારતા.

એક દિવસ તો બંડૂએ કમાલજ કરી. એ તાત્યા પાસે આવ્યો; અને એમના હાથમાંથી કાતર ખેંચી લઇને બોલ્યો, 'ચલો આપણે વરસાદમાં ભીંજાઇએ-ચાલો.'

તાત્યાએ આશ્ચર્યથી એની સામે જોયું, અને પછી જોરથી હાથ હલાવતાં કહ્યું, 'ના નહિ નહિ.' પછી તો બંડૂએ જોરથી એમની ચોટલી પકડીને ખેંચી, 'બસ ચાલો....'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાત્યા મૂંગા મૂંગા એની પાછળ ખેંચાયા. એમને દાઝ ચડી હતી, કે બીક લાગતી હતી કે પછી શું થયું હતું તે કોણ જાણે હું ધારું છું કે એમને કાંઈ નહોતું લાગ્યું એ મૂંગા મૂંગા એની પાછળ ઘસડાયા.

થોડી વાર તો એ હતબુદ્ધિની જેમ વરસાદમાં ઊભા હતા, પણ પછી બંડ્ડ એમનો હાથ ખેંચતો ખેંચતો બોલ્યો 'ઓ વાહ' કેવી મજા ભાઇ, કેવી મજા.... !' નાઇલાજે તાત્યા એની પાછળ પાછળ આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. એટલામાં વરસાદનું એક મોટું ફોરું એમના નાક પર પડયું. એમણે ચમકીને ઊંચે જોયું, તો બીજું ફોરું સીધું એમની આંખમાં જ પડયું ત્રીજું સીધું મોંમાં

તાત્યા એકદમ ખીલ્યા, અને જોરથી હસી પડયા. પહેલાં એમની પત્ની એકવાર જોરથી લપસી પડી હતી ત્યારે તેને આવી જ રીતે હસવું આવ્યું હતું !

જોરથી આળસ મરડયા પછી જેવો આરામ મળે છે, એવો અનુભવ એમને થવા માંડયો.

એમને થયું કે હસવામાં મજા છે, અને એ મોજનો અનુભવ કરવા માટે કે પછી કેમ એ બંડ્ડ સામે જોઇને ફરી હસવા લાગ્યા.

એટલામાં એમની વહુ ત્યાં આવી. બંડ્ડને ઘાંટો પાડીને કહે, 'ચાલ જોઉં, માંદોબાંદો પડયો તો ? પછી એકદમ તેનું ધ્યાન તાત્યા તરફ ગયું, અને તે બોલી ઊઠી, 'ઓય મા ! તમે !'

મો. ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાત્યા ગભરાયા. એમને બંડૂ પર ખૂબ દાઝ ચડી. એણે જ કર્યો હતો બધો ગોટાળો. એ ધૂંધવાયા. પણ એટલામાં વહુ ઘેર ચાલી ગઈ હતી. સસરાને તેનાથી વઢાય એમ ન હતું. પતિ ગુસ્સે થાય.

થોડી વાર પછી એ બેય ઘરમાં આવ્યા. શરીર લૂંછી નાંખ્યા પછી તાત્યાને એકદમ સ્ફૂર્તિ–ઉલ્લાસ જણાવા લાગ્યાં, એ કાંઈક ગણગણવા લાગ્યા. અને થોડીવારમાં મોટેથી ગાવા લાગ્યા. બંડૂ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.

તાત્યા એકદમ ચિડાયા. 'તારું નામ દઈ દઈશ.' એમણે ઘાંટો પાડયો, બંડૂ ફરી વાર હસ્યો. પછી કયાંકથી એણે એકઆની કાઢી, અને બોલ્યો, 'ચાલો આપણે ખાઉ લઈ આવીએ.'

આગળ એકવાર દાદરેથી પડી ગયા પછી તાત્યા કદી બહાર ગયા જ ન હતા. એટલે એ તરત તૈયાર ના થયા. પણ બંડૂએ એમને બહુ જ ખેંચપકડ કરી, અને છેવટે એમને કોણ જાણે શું થઈ ગયું તે, એમણે કહ્યું, 'ચાલ.'

આજ કેટલા યે દિવસે એ પાછા રસ્તા પર ચાલતા હતા. કોઈનો ધક્કો ના વાગે એ માટે એ કેટલી યે સંભાળ લેતા હતા. પછી તો ખૂબ જ કુશળતાથી એમણે રસ્તો ઓળંગ્યો.

કેવી મજા!

ખાઉ લઈને બેય જણા મોજથી પાછા આવતા હતા. તાત્યા એકદમ રંગમાં હતા. પહેલાં જતા હતા એવી રીતે આજ પોતે ઓફિસે જાય છે એવું એમને લાગતું હતું... અરે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાપરે ! કેટલું મોડું ! એમણે સાડાદસે હાજર થવાનું. ટ્રામ બરાબર વખતસર મળે તો સમ છે. અને કામનો ય કેવો મોટો ડુંગર ખડકાયો હતો. એક માણસ વધારે રાખે તો સાહેબના જ સમ. સાહેબને 'એફિશિયન્સી' સાબિત કરી બતાવવાની છે ને ! સાંજે પાછું બજાર તો ઊભું જ. એ ઉપરાંત એના મામા પાસે જવાનું....ના રે રામ ! આહા...કામ....! તાત્યાના મોં પર હાસ્ય ઊભરાયું.

એકદમ ઉત્સાહથી એ રસ્તો ઓળંગતા હતા ત્યાં ઝડપથી એક મોટર આવી. કોઈ મોટેથી બોલી ઊઠ્યું, 'મર્યો ડોસો....' અને એ જ વખતે બ્રેક દાબવાનો કર્કશ અવાજ આવ્યો, અને મોટર અટકી.

એ અવાજથી તાત્યા એકદમ મૂઢ જેવા થઈ ગયા. છાતી પર કેટલો મોટો ધ્રાસકો પડ્યો ! બાવરા બાવરા થઇને એ આમતેમ જોવા લાગ્યા. કેટલો મોટો, કેટલો વિચિત્ર અનુભવ હતો એ ! એમની આખી જિંદગીમાં આવો અનૂભવ એમને કદી થયો ન હતો. અને પહેલી જ વાર એમને વિચાર આવ્યો, 'મારે મરવું નથી....' અને જાણે નહોતું મરવું એ માટે એમણે એક હાથ જોરથી છાતી પર દાબી રાખ્યો.

અને હવે એમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે મિલમાં હોય છે એવું એક મોટું ચક્ર એમના મગજમાં જ માત્ર નહિ, પણ આખાયે શરીરમાં ધમધમતું ફરતું હતું. ખૂબ જ બીક, ખૂબ જ ચીડ, ખૂબ જ આનંદ—અસ્પષ્ટ વિચારો એ ચક્ર પર બેસીને મોટેથી બોલતા હતા પણ એ અવાજ ચોકખો સંભળાતો નહોતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી તો ટોળું ભેગું થયું. એક બે માણસો વચ્ચે આવીને ગમેતેમ સવાલો પૂછવા માંડયાં. સારી જેવી ધાંધલ મચી ગઈ. રસ્તો રોકાયો, મોટરો જોરથી હોર્ન વગાડવા લાગી. પોલીસ આવી.

એટલામાં કયાંથી એમનો દીકરો આવ્યો, અને એમને ઘેર લઈ ગયો.

તાત્યા થરથર ધ્રુજતા હતા. પેલું ચક્ર હજી પણ ધમધમતું હતું. મનની આ સ્થિતિ આનંદની હતી કે દુઃખની એ તાત્યાને સમજાતું નહોતું. પણ એ ખૂબ જ ઉત્તેજિત થઈ ગયા હતા એમાં શંકા નથી. એમને જીવવું હતું.

ઘેર પહોંચતાં જ દીકરાએ કહ્યું, 'આ શું તાત્યા ? બહાર શા માટે ગયા હતા ? પૂરું દેખાતું નથી, સંભળાતું નથી—મોટર નીચે આવી ગયા હોત તો !'

તાત્યા ગભરાઈ ગયા. પત્નીની બીક લાગતી હતી એવી જ દીકરાની લાગી, અને બંડૂ પર એમને પુષ્કળ દાઝ ચડી. એ જ આ બધા યે ઉત્પાતનું મૂળ હતો, અને પાછળથી ધક્કો લાગતાં જેમ માણસ દડી જાય, એમ એમના મોંમાંથી શબ્દો સરી પડયા, 'આ—આ બંડૂ તારો એક સરખો કનડે છે. મને વરસાદમાં લઈ ગયો. તાવ આવ્યો હોત, મરી ગયો હોત. છળીલો—ચોરટો ! હવે સહન નથી થતું....આ ઘરડે ઘડપણ હવે જરા ઠીક લાગે છે...પણ એનાં છળકપટ...' અને કેટલી વાર સુધી એ અસ્થિરપણે આવું કાંઇ બબડતાં રહ્યા.

એ દિવસે એમનો દીકરો વહુ સાથે ખૂબ ઝઘડયો વહુ પોસ પોસ રડી. અને બીજે દિવસે સવારે જ બંડૂને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાંથી વિદાય મળી. બીજે દિવસે સવારે બંડૂ તાત્યાને કનડવા આવ્યો નહિ. એટલે સવારના એમને ઠીક લાગતું હતું. આરામ લાગતો હતો. જોકે એ એમની માત્ર કલ્પના જ હતી.

ધીમે ધીમે સાંજ પડવા આવી. કોઈ કનડે નહિ. કોઇ બોલે નહિ. કાંઇ ફાવે નહિ. પાછી એ વિચિત્ર અસ્વસ્થતા એમને ફોલવા માંડી. ખાલી દિવસ ખાવા ધાતો હતો. એમણે દાઢી ખંજવાળી, હાથ ચોળ્યા. એ કશાકની વાટ જોતા હતા એકદમ ઉત્કંઠાથી, કાંઈક પણ થવાનું હતું-હમણાં જ-થોડી વારમાં જ-છટ્‌ !

પછી એ વિચિત્ર બીકે એમના પર પંજો ઉગામ્યો.

કોઇએ એમને ઢંઢોળ્યા, 'કાંઇ પણ કર....' અને અનિશ્ચિતપણે ઊઠીને એ બારી ઉઘાડવા લાગ્યા. એમણે જોરથી ધક્કો માર્યો ત્યારે બારીઓ અવાજ કરતી ઊઘડી. અને ફરી વાર તાત્યા એ વેગથી દોડતા જગતને શૂન્ય નજરે નિહાળી રહ્યા.

એટલામાં એમનો દીકરો આવ્યો અને બોલ્યો, 'તાત્યા! હવે તમને એકદમ સારું લાગતું હશે, નહિ? મોકલાવી દીધો એને ઘેર, પેલા દાંડ બંડૂને! હવે તમારે નિરાંત.'

તાત્યાએ દાઢી ખંજવાળી હાથ ચોળ્યા, અન શૂન્યપણે બોલ્યા, 'અંહ્....હા, હા.'

પછી એકદમ એમને થયું કે દીકરા સાથે તકરાર કરું-'શો ત્રાસ આ બધો? આ શું? કેવીરીતે કાઢવા દિવસ?....' પણ કયા બહાને તકરાર કરવી એ સૂઝયું નહિ, અને એમણે કારણ વગર જ હાથના ચાળા કર્યા.

એમના દીકરાએ એ જોયા નહિ, અને બાપને સુખી કર્યાના આનંદમાં એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વપ્ન રંજન

છેલ્લું પાનું વાંચીને વામને પુસ્તક બંધ કર્યું. માથું ઊંચું કરીને જોયું તો રીસર્ચ રૂમમાં અંધારું થઈ ગયું હતું, અને ટાવરમાંનું ઘડિયાળ મંજુલ રણકો કરીને સાડાસાત વાગ્યાની જાહેરાત કરતું હતું.

બે હાથ ઊંચા કરીને એણે જોરથી આળસ મરડી, એક સરખા બેસીને વાંચવાથી અકડાઇ ગયેલું શરીર મરડયું, અને વાંચન-જડ થઇ ગયેલી આંખો ચોળી. પછી, પગ લંબાવીને એક ક્ષણ સ્થિર થઇને સ્વસ્થપણે બેઠો.

એનું માથું ભમતું હતું. આંખો જડ થઈ ગઈ હતી. મન અને શરીર ખુબજ વિકળ અને અસ્વસ્થ થઈ ગયાં હતાં. એને થયું, 'બસ, ના જોઇએ આ પુસ્તકો—આ અભ્યાસ, બસ જહન્નમમાં જાય પરીક્ષા....' તેને કયાંક દૂર દૂર ચાલ્યા જવાનું મન થયું.

ભાન આવતાં એ એકદમ ઊભો થઇ ગયો પુસ્તકો ભેગાં કરીને બહાર નીકળી પડયો. પાસે જ બેસીને અભ્યાસ કરી રહેલી એક સુંદર યુવતીએ તેની ઉપર એક દૃષ્ટિક્ષેપ કર્યો તે એના ધ્યાનમાં આવ્યું. બહાર બેચાર ખાદીધારી યુવકો અંદર અંદર ઝગડતા હતા. તેમાંના એકને એણે પૂછ્યું, 'કેમ ભાઇ, શેની ચર્ચા ચાલે છે આટલી બધી ?'

'આ બધું રાજકારણ અમારું—બાકી તારી પાસે શી વાત કરવાની એ બધાની ? તું તારી મેળે અભ્યાસ કર !' અને પોતાને દેશસેવક માનતો એ ખાદીધારી યુવાન જરા વિચિત્ર રીતે હસ્યો.

ખિન્નતાથી નિશ્વાસ મુકીને વામન દાદર ઊતર્યો: યુનિવર્સિટિ ગાર્ડનમાં પગ મુકતાં જ એનું મન કોઇ ભૂતપ્રેતથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભરેલા જૂના ઘરમાંથી છુટીને પોતે આવ્યો હોય એટલું બધું મોકળું થઇ ગયું.

ગાર્ડનની લોન પરથી તડકો ચાલ્યો ગયો હતો. કયારે કયારે રોપેલાં છોડ પુલોથી છલોછલ ભરાઇને લચી પડયાં હતાં. અને કોન્વોકેશન હોલ પાસેના એક બાંકડા પર એક ખ્રિસ્તી જોડલી એકબીજાને ચંપાઇને બેઠી હતી.

ધુંધળા સફેદ આકાશની પાર્શ્વભુમિપર સળકડી જેવું લાગતું ઊંચું રાજાબાઇટાવર કોઇક પુરાણકાલીન અવશેષ સમું ભાસતું હતું. કોઈ નાનકડી બાલિકા ખબર પડવા દીધા વગર અચાનક પાછળથી આવીને ગળે વળગી પડે અને, 'કેવા બનાવ્યા !' કહીને હસે, એવી રમત સમીરે આદરી હતી. અને પાછળથી સંભળાતો ટ્રામનો અવાજ બીજી જ કોઇ જગ્યાએથી આવતો હોય એવો આભાસ થતો હતો.

તે દૃશ્ય જોઇને વામનનું ઉદાસ મન ખુબ જ પ્રસન્ન થયું. એકાએક શીત ચડી આવ્યાં હોય એવું તેને લાગ્યું, અને ચહાનો એકાદ સુંદર ડોઝ ઢાલવવાને ઇરાદે તેણે 'વેસાઇડ ઈન' તરફ પગલાં માંડયાં.

એક ખુણાનું ટેબલ પસંદ કરીને એણે ચહાનો ઓર્ડર આપ્યો. ત્યાંના ઝગઝગાટ વિદ્યુત પ્રકાશથી એનું મન વધુ પ્રસન્ન થયું. બગલાની પાંખ જેવાં ઉજળાં સફેદ કપડાં પહેરીને આમતેમ ફરતા 'વેઇટર્સ' છરી કાંટાનાં ખડખડાટ, અને વાંદરની નજીકની જાતિના સ્ત્રી પુરૂષોનાં આછકલાં હાસ્યધ્વનિ, અને કશોક આછો આછો એકસરખો આવતો ગુંજારવ–વગેરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના મનમાં રમી રહ્યાં. અશાંતિ જતી રહી. મન પાછું બહારના વાતાવરણ સાથે એકતાન–ગુલતાન થઇ ગયું.

નીલા રંગની એક નાજુક સુંદર મોટર હોટલના દરવાજે આવીને અટકી. નીલા રંગની મખમલની ચંપલવાળો એક પગ મોટરમાંથી બહાર પડયો; પછી આસમાની રંગની સાડીમાં એક તરૂલતા સમ ભાસતી તરૂણી બહાર આવી. ઉતરતી વખતે તેની પર્સની આડે તેનું વક્ષસ્થલ ડોલી ઊઠયું તે એને સ્પષ્ટ દેખાયું.

જ્યારે તેણે પોતાની નીલસર સમી સ્નિગ્ધ રમતિયાળ દૃષ્ટિ વામન તરફ ફેરવી ત્યારે એ ખૂબ જ ચમકી ગયો....તે નીલા હતી. એક ઉષ્ણ લહરી એના શરીરમાં ઘુમી વળી.

તે હોટલમાં દાખલ થઇ કે તરત જ વામને પોતાની આંખો ફેરવી લીધી હતી, છતાં નીલાએ એની તરફ જોયું એ વાતની એને ખબર પડયા વગર ના રહી.

મૃદુ સુવાસની એક લહેર ત્યાં પ્રસરી ગઇ. રેશમી સાડી ફરફરી ઊઠી. જાણે જલતરંગ વાગતું હોય એવો મીઠો સ્વર સંભળાયો, 'શેનો વિચાર ચાલે છે આટલો બધો ?'

વામને હસીને કહ્યું, 'શેનો હોય બીજો ? તારો જ !'

'અંહ...' લજ્જાભરી નજર નીચે વળી અને વિવિધ ભાવો તેના ચહેરા પર ચમકી ગયા. તુષારની લહેરીમાં દેખાતું મેઘધનુષ્ય જાણે !

આવા મનોહર સંભ્રમ તરફ જોતાં વામને કહ્યું, 'અને મારી કલ્પનામાં દેખાતી હતી એથી પણ વધુ સુંદર તું અત્યારે દેખાય છે... !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આમ કરશો તો હું જતી રહીશ અહીંથી, હોં !' નીલાએ લાડલી રીસથી કહ્યું. તેના ડોલનમાં નર્તકીનું લાલિત્ય નીતરતું હતું.

'સારૂં-સારૂં, હવે નહિ....' અને એણે તેનો હાથ પકડીને બાજુની ખુરશી પર બેસાડી, એક વધારે ચા મંગાવી.

'વધારે વખતે અહીં નહિ બેસાય, હોં.'

'એટલે ?'

'આપણે અત્યારે મૅટ્રોમાં જવાનાં છીએ.' તેણે લજ્જિત નયને-પ્રત્યુત્તરની અપેક્ષાથી તેનાં નીલ નેત્રો એની ઉપર માંડયાં.

'અને હું ના આવું તો ?'

'આવવુંજ પડશે !' તેણે ઠસ્સાથી કહ્યું.

'એ શા માટે હેં ભા....?'

'મને ખબર નથી....' તે શરમાઇ ગઇ. અને વિષય બદલવા માટે બોલી, 'સાકર જોઇશે વધારે નહિ ?'

'એ........હા.' વામને તેની સામે જોતાં કહ્યું.

'એ હા. શું ?' ખાંડ ઓછી લાગે છે ને તમને ?' તેણે એની સાથે નજર પરોવતાં પૂછ્યું.

'તને શી ખબર ?'

તેણે તરત જ નજર નીચી ઢાળી દઇને કહ્યું, 'વાહવા-તમે લોકોને ભૂલી જાવ એટલે લોક તમને ભૂલી નહિ જાય....'

મોટરનો વેગ વધ્યો. કોણ જાણે શાનો પણ વિદ્યુતપ્રવાહ શરીરમાં વહી રહ્યો છે એવું વામનને લાગ્યું. ક્યારેક શરીર સ્પર્શ થઇ જતો. લજ્જાથી ઢળી જતાં નેત્રો ઊંચા કરી તેણે એના નયનોમાં કાંઈક શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને મોટરે એક મોટો વળાંક લેતાં તો તે એના શરીર ઉપર જ જઈ પડી. તરત જ એણે તેને નજીક ખેંચી અને એક દૃઢ આલિંગન.......

તેનું સુકુમાર માંસલ શરીર એના બાહુપાશમાં જ વિલીન થઇ ગયું, જાણે આખીને આખી ખોવાઇ જ ગઇ ! તેનો નાજુક વિરોધ એને કેટલો બધો ઉશ્કેરી મૂકતો હતો ! તેની મૃદુત્વચા, રેશમી સાડી, સુંવાળો સુગંધી કેશકલાપ,–એ બધાંએ મળીને એની નસેનસમાં એવી તો માદકતા ભરી દીધી હતી કે, એના શરીરમાંથી જન્મેલી ઉન્માદકારક લહરીમાં એ આખો ને આખો ડૂબી ગયો હતો........

અતિ મુશ્કેલ પ્રયાસ કરીને વામને મન વાળ્યું. શરીરની આ અતૃપ્તિ કદી મટે એમ નથી–હંમેશા વધતી જ જાય છે એ એનો અનુભવ હતો.

* * *

પોતાને દેશસેવક માની બેઠેલા અને એ માન્યતાને હંમેશા માથે લાદીને જ ફરતા પેલા ખાદીધારીઓનું ટોળું બુમરાણ મચાવતું, ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતું હોટલમાં ઘુસ્યું. એ લોકો ગમે તેવું મૂર્ખાઇભર્યું બોલશે એની વામનને ખાત્રી હતી. ખૂબ જ તિરસ્કારયુક્ત નજરે એણે એમની સામે જોયું. એને ગાંધીજીના શબ્દો યાદ આવ્યા "India is a vast prison" અને કોણ જાણે શાથી એનો કંઠ રુંધાઇ ગયો.

તપી ગયેલા, ધુળભર્યા રસ્તે એ પગ ઘસડતો ચાલતો હતો. હજુ બે માઇલની પગવાટ બાકી હતી. પરસેવાની ધાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહેતી હતી ધોતિયાને છેડે તેણે મોં લુછયું, અને કફની સમી કરતો ઉભો રહ્યો.

પાસેના ખેતરમાં એક ઝુંપડાની બાજુમાં એક બાળક ધુળમાં તરફડતું હતું, અને બેસી ગયેલા અવાજે રડતું હતું નજીકમાંજ લાકડાં કાપવાનો અવાજ આવતો હતો. એ બાળકની મા લાકડાં કાપતી હતી સાથેજ થોડાં ચોરતી પણ હતી. ગામડામાં લાકડાં ચોરવાં એ એક પ્રતિષ્ઠિત ગુનો ગણાય છે, બધાંજ માણસો એ હોંસથી કરે છે.

એણે ત્યાં જઇને એ બાળકને ઉંચક્યું. માણસના શરીરના સ્પર્શથી તેને કાંઈ સુખ થયું હશે કે શું એ તો કોણ જાણે, પણ તેણે રડવાનું બંધ કર્યું પછી એની છાતીએ વળગી પડયું તેને શેની જરૂર હતી એ વામનને તરતજ સમજાઇ ગયું.

આ સાત લાખ ગામડાંને બાળતી ભૂખ અશંતઃ ઓછી કરવાની ઇચ્છાથી બાપુજીના આદેશને માન આપીને એ અહીં આવ્યો હતો

આ જિલ્લાનાં ગામોમાં એને કેટલાંયે કામ આટોપવાનાં હતાં. ખાદી વેચાણનો હિસાબ જોવાનો હતો, ગ્રામોદ્યોગ આશ્રમમાં નવી વસ્તુઓ બનાવવાનો કાર્યક્રમ કેટલે અંશે સફળ થયો હતો એ જોવાનું હતુ, અને તે ઉપરાંત નાની સહકારી સંસ્થાઓ અને શાળાનું પણ કામ હતું.

અને ખરું પાછું!–કાશિયા ઘરડને માટે દવાઓ લેવાની હતી. જોઇએ હવે એ કેવો જીવે છે તે! અને મર્યો તો પણ એના સંસારમાં કોરડા થોડા જ પડવાના છે? ખેડૂતના ઘરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધાં જ સ્વાવલંબી હોય છે. માત્ર એના પેલા ચબરાક દિકરાને શાળા છોડવી પડશે અને કામે જોતરાવું પડશે. છટ્ એવું થાય તો નહિ ચાલે........

એ છોકરાની મા આંખેથી મોતી સારતી ત્યાં આવી હતી. દિકરાનો હાથ ઝાલી એને ઓરડાની અંદર લઇ આવી હતી. આભાર તો શું માને? આંખેથી જે કૃતજ્ઞતા બતાવી એજ માત્ર.

ઝટપટ ડગલાં ભરતો વામન ચાલ્યો. કેટલાં બધાં કામ હજુ ઊભાં હતાં? નરાતર અજ્ઞાન, કાવાદાવા, ક્ષુદ્રતા, દારિદ્રય—આ સર્વનો મેળો ઠેકાણે લાવવાનો હતો! એક નાની સરખી નની દુનિયા જ વસાવવાવી! ગાંધીજીનું 'રામરાજ્ય!'

આજની પ્રચંડ યાંત્રિક સંસ્કૃતિપર એને વિશ્વાસ નહોતો, એ સંસ્કૃતિના નામે માનવી એના ગુહ્ય મનની સારીયે વિકૃત પ્રવૃત્તિની જડ જગતભરમાં ઘાલે છે. એણે આવીને શું સાધ્યું?—પ્રચંડ રાજયતંત્રો, ઔદ્યોગિક સંઘટના અને સામાન્ય જનના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યાં. એજ સુખ શાનું? સુખ તો માનવીના હૃદયમાંજ હોય છે. યંત્રમાંથી, હરિફાઇમાંથી એનું નિર્માણ ક્યાંથી થાય?

આ નવી દુનિયા વસાવવા હજારો માણસો ભોગ આપે છે. હજુ બીજા હજારો જોઈએ. એ હજારોમાંનો પોતે એક હતો એટલું જ! બીજું શું........

*   *   *

વામનની કલ્પનાએ વળી એક ડુબકી મારી....

....આનંદનો કેટલો પ્રચંડ ફુવારો ઊડતો હતો! લોક ભાન ભૂલી ગયાં હતાં. સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળકો, સૌ કિકિયારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતાં હતાં, નાચતાં હતાં, એકબીજાને ભેટતા હતાં. ચારે બાજુ ધ્વજ લહેરાતા હતા. ક્રાંતિગીતોનો નાદ ઉઠયો હતો, અખંડ જયજયકાર થતો હતો.

સ્વાતંત્ર્યનો આ પ્રથમ અને અદ્વિતિય અનુભવ હતો!

લોકો ગાંડાં થઇ ગયાં હતાં. સૌ બેજવાબદાર થઇ ગયાં હતાં. જે ક્રાંતિની ક્ષણુની આટલી ઉત્સુકતાથી રાહ જોતાં હતાં તે આવી ગઈ હતી! સ્વાગતમ્........!

પ્રચંડ જયજયકાર થયો.લોકોનો લાડીલો નેતા આગળ આવે છે. એનાં કપડાંના લીરા ઉડે છે. લોહીના ડાઘ હજુ સુકાયા નથી. પ્રત્યેક પગલું નિશ્ચયપુર્યક ભરાય છે. એની છાતી એટલે તો જાણે ધૈર્યનું સિંહાસન, ચહેરો એટલે નરી વિચાર-શીલતા, દૃષ્ટિ એટલે સ્નેહની રસધાર.

અરે!....આ તો વામન જ, કે? એ નેતા કયારનો થયો? એ તો સાદો સિપાઈ!....શું દેખાય છે તો બરાબરને?....

એ વ્યાસપીઠપર ઉભો રહ્યો. હાથ ઉંચે કરીને એ હસ્યો. હાસ્ય?— હા. ક્રાંતિના ચહેરાપર વિરલ સહાનુભૂતિનું હાસ્ય જ હોય.

પાસે જ બેઠેલી એક નાનીશી સુંદર યુવતિપર એની નજર ગઇ ના ગઇ એટલું જ, એણે પ્રચંડ જનસમુહ તરફ જોયું.

‘........મિત્રો! ક્રાંતિનો મહાયજ્ઞ સમાપ્તિ પામે છે, આ યજ્ઞમાં અનેક જણુએ આત્મ બલિદાન દીધાં, અને આપણે સૌએ મળી એક પાશવી રાજ્યસત્તાની આહુતિ આપી...પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આત્મશુદ્ધિનું પુણ્ય આપણને હજુ પુરતું મળ્યું નથી, એટલું ધ્યાન રાખજો.

'અનેકનાં રક્તથી રંગાયેલો એ આપણો ક્રાંતિકાળ હતો. અનેક સુંદર તહેવારો અને ઉત્સવોનો એણે ભોગ લીધો. ગુલામી ગઇ, પણ એની સાથે જ શાંતિ પણ ગઇ, સુવ્યવસ્થા ગઈ. વિષમતા ગઈ પણ દારિદ્રય આવ્યું. સ્વાર્થ-ત્યાગની પરાકાષ્ટા આવી, પણ એની સાથે જ ક્ષુદ્ર ભાવનાઓએ શુભાશયના નામ નીચે નગ્ન નૃત્ય કરી લીધું. લોકસત્તાનો ઉદય થયો, પણ સહિષ્ણુતા અદ્દશ્ય થઈ.......

'અત્યારે આપણે બધાં થાકયાં છીએ, પણ આપણો પ્રવાસ હજુ પુરો નથી થયો. દૂર દૂર....પેલા પર્વતની ટોચે તમને એક સુંદર નગર નથી દેખાતું? મને એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આપણે ત્યાં જવાનું છે. એ છે આપણી મંઝીલ....'

કયાંકથી એક ગોળી આવી, અને વામનની છાતી સોંસરવી નીકળી ગઇ. એ નીચે પટકાયો. લોહીની ધાર વહેવા લાગી. હોઠ હજુ પણ મીઠું હસતા હતા. આંખો ખેંચી ખેંચીને એણે જોયું—એક સુંદર આંખોવાળી નાનીશી યુવતિ એની આંખોમાંથી પ્રીતિનો વર્ષાવ કરતી હતી. પાછળ અસ્પષ્ટ દેખાતો જનસમુહ હતો.

આ ઉદાત્ત અનુભૂતિને લીધે વામનના હૃદયે કોઈ વિલક્ષણ વિકળતા અનુભવી. કયાં સુધી એ સ્તબ્ધ રહ્યો. ધીરે ધીરે અંતઃરણમાં જાગેલી તીવ્ર ભાવના શાંત થઇ, અને એના મને વાસ્તવિક બંધનો તોડી નાંખી ધીરેથી એક કલ્પનાભરી નવી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કર્યો....

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

....હાથમાં હાથ લઇ એ બે ચાલતાં હતાં. કાલને આંહ્વાહન કરતી પર્વતમાળા દૂર સુધી ફેલાએલી હતી. નીલ જલથી છલકાતાં સુંદર સરોવરો, લીલાં પીળાં પર્ણોથી ભરેલી ભવ્ય વૃક્ષરાજી. અને વિવિધરંગી પુષ્પોના ગાલીચા જેવી લતાકુંજ—એ સર્વથી આખો પ્રદેશ છવાઇ ગયો હતો. ત્યાં સુંદર લાલ માટી પાથરેલી પગવાટ હતી, ખળખળ નિર્મળ વહેતાં ઝરણાં હતાં, અને ઝરમર ઝરમર વરસતો મેહ હતો.

એણે ફુલ અને પાંદડાંની ક્રિડા નિહાળી. વાંસળીના મીઠાં સુર સાંભળ્યા, અને પ્રેમમસ્ત કપોલ યુગલોની આતુરતા અનુભવી.

એટલામાં સુસવાટાભેર પવન છુટયો. વાદળાંનો પ્રચંડ સમુહ આકાશમાં ચડી આવ્યો. જાણે યુદ્ધ માટે સજ્જ સેનાની હિલચાલ શરુ થઇ. ભયંકર ગર્જનાઓથી સારું યે વાતાવરણ ધ્રુજી ઉઠયું, વૃક્ષો ડોલી પડયાં, જલાશયો અસ્વસ્થ થઇ ગયાં, અને પર્વતો ધુંધળા થઇ ગયા.

ધૂળ ઊડી. ચોમેર અંધકાર ફેલાઈ ગયો. વિજળીના ચમકારે એક ક્ષણ આખું જગત ચમકી ગયું. વાદળાં એકદમ દોડતાં જણાયાં અને પછી શરુ થએલી વર્ષાદધારાએ સારો પ્રદેશ ભરી દીધો.

એ બે જણાં સ્તબ્ધ થઇને એ દૃશ્ય જોતાં હતાં. એમનાં હૃદયની પણ એવી જ સ્થિતિ નહોતી થઇ શું ? સ્વપ્ન પ્રદેશ સમ જુનાં બંધનો તુટી પડયાં. અજ્ઞાત નવીન પ્રદેશનાં દર્શન થયાં. મનની ક્ષિતિજ પર ધૂંધળી ફેલાઇ ગઇ. અનનુભૂત એવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભાવશાળી ભાવના, વાદળાં જેવી વિચારસરણી, વિશાળ અસ્પષ્ટ આકાંક્ષા, એ બધાંનો કેવો સંગ્રામ ચાલતો હતો હૃદયમાં!

એમણે એકબીજાં તરફ જોયું. તે બોલી, 'મને બીક લાગે છે!' એણે કહ્યું, 'હોય, ગાંડી! બીવાનું શેનાથી? તૂટતી બેડીનો આ તો કર્ણકટુ અવાજ છે, એટલું જ!'

મેઘમાળા વિખરાઈ, છુપાઈ ગએલો તડકો વળી પાછો હરિયાળી પર ઊતરી આવ્યો. જલબિંદુ રત્નોમાં ફેરવાયાં, વૃક્ષરાજી નવા ચૈતન્યથી છલકાઈ, અને પાંખો ફફડાવીને પક્ષીઓ પાછાં ઘુમવા લાગ્યાં.

અદ્‌ભુત આનંદ અને શાંતિનો આલ્હાદ જણાતો હતો. હોઠપર હાસ્ય હતું. નયનમાં અશ્રુ તરતાં હતાં. એ આનંદનાં હતાં કે દુઃખનાં? એ કોઈ અદ્‌ભુત સંગમ હતો એટલુંજ સાચું.

એક નાનકડાં વાદળપર બેસીને એ બે ખુબ ઉંચે ગયાં. પ્રકાશમય આકાશમાં એમણે દૂર દૂર સુધી પ્રવાસ કર્યો. નિત શાંતિના હૃદય સ્પંદનો તેમણે અનુભવ્યાં, અને અનંતનાં શાંત જલાશયમાં જ્ઞાનનો સમુહઘન પડતાં તેમાં થએલી તરંગાવલી જોઈ 'હું'- 'તું' પણ નષ્ટ થયાં–બધું એકાકાર!........

* * *

કોઈ અવાજથી વામન ભાનમાં આવ્યો. ઘડિયાળમાં જોયું તો સાડાઆઠ વગયા હતા. તેણે છુટકારાનો દમ મુકયો, અને ઘરનો રસ્તો લીધો. આંખે અંધારાં આવ્યાં હોય એવું તેને લાગ્યું, રસ્તાપર કોઈ ચશ્માવાળા સાહિત્યકાર પુરવાર કરતા ચાલતા હતા–'સાહિત્યમાંથી સ્વપ્ન–રંજન નાબુદ થવા જોઈએ....'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૭]

આંખનાં અમી

અન્નપૂર્ણાબાઇ થાકેલાં હતાં. આમ જુઓ તો એમણે ચાળીસી વટાવી દીધી હતી. અને હવે આ ઉમ્મરે સવારે દસ માણસની રસોઈ બનાવીને પછી બપોરે લાડુ અને સક્કરપારા બનાવ્યા પછી ના કહે તો યે માણસ થાકે જ.

વચે પહોંચ્યા પ્રમાણે હવે એનાથી કામને પહોંચી વળાતું નહોતું. અને ગજા ઉપરનું કામ આવ્યું કે પછી શ્વાસ ચડે તે કેમે કર્યો રોકાયજ નહિ. કમરમાં સણુકા મારવા માંડે અને જીવ કંટાળી જાય.

અત્યારે પણ એવું જ બન્યું હતું. અને નાનો અશોક એકદમ આવીને મોટીબાના પગે વળગી પડયો, એને એમણે દૂર ધકેલી કાઢયો પછી ગોળામાંથી ખાસ્સો મોટો કળશિયો ભરીને ટાઢું હીમ જેવું પાણી પીધું.

એટલામાં છોકરાઓ રમીને પાછાં ઘેર આવ્યાં. નળ પર લોકોનો ખખડાટ સંભળાયો. બારીમાંથી દૂર જતો અને આછો પડતો તડકો દેખાયો, અને અન્નપૂર્ણાબાઇ બારી પાસે આવ્યાં.

ઑફિસોમાંથી છૂટેલા લોકો ઘેર પાછા વળતા દેખાતા હતા. નાના બર્વે લાલ કોળાની એક મોટી ચીર હાથમાં લઇને આવતા દેખાતા હતા. ગરીબ બિચારા બન્નૂ ડોસા રોજની માફક ઑફિસના બાકી રહેલા કામના કાગળિયાંનો થોકડો હાથમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉચકીને નીચે મોંએ ચાલ્યા આવતા હતા. ધીરૂમોટા એમની હંમેશની રીત પ્રમાણે વીના કારણ જ છત્રીને મોંએ અડકાડીને ચાલતા હતા. અને થોડી જ વારમાં વિશ્વંભર પંત...

અન્નપૂર્ણાબાઇનો સંસાર કાંઇ હવે નવાઇનો નહોતો રહ્યો. પણ તેરમે વર્ષે લગ્ન થયા પછી આજ ત્રીસ વર્ષથી એમનો આ ક્રમ ચાલુ હતો. વાડીના દરવાજામાંથી વિશ્વંભર પંત દેખાયા કે તરત જ તે અંદર ચાલ્યા જતાં અને ચહાનું આંધણ મૂકતા. પણ વિશ્વંભર પંતની નજરમાંથી એ બારીએ ઊભેલા દેખાયા વગર કદિ છટકી શકયા નહોતા. અને એકાદ દિવસ એ આમ દેખાયા નહિ. તો એ એમની તબિયત વિષે પૂછયા વગર ન રહેતા. અને અન્નપૂર્ણાબાઇને આથી મરવા કરતાં યે વધારે લાગી આવતું–ઘરના પુરૂષે જ નહિ પણ કોઇએ પણ એમની તબિયનની પૃચ્છા કરી કે એમને પોતે જાણે કોઇ મોટો અપરાધ કર્યો હોય એવું લાગતું....

બારીની બરાબર સામે જ દેખાતું એક મોટું વડનું ઝાડ એની વિસ્તૃત શાખાઓ ફેલાવીને ધીર ગંભીર પણે ઊભું હતું, અને એનાં પાન પ્રસન્નપણે હલાવતું હતું.

અન્નપૂર્ણાબાઈના સંસારમાં પણ આવી જ પ્રસન્નતા છવાએલી હતી. એમના બે મોટા છોકરાઓ હવે સારી રીતે કરતા–કારવતા અને કમાતા–ઝમાતા થયા હતા. વહુઓ ગુણે–ગાજે ઘરમાં ફરતી હતી. જમાઇ દિલ્હીમાં સાડાત્રણસોના પગારે નોકરી કરતા હતા, અને શાળાએથી ઘેર આવી રમતા ઝગડતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસંત અને નલૂ એટલે એમના આ પ્રસન્ન સંસારવૃક્ષપર કલ્લોલતાં પંખીઓ.

અને નાનો અશોક હવે એની દાદીના હાથ ઝાલીને ઉભો રહેતાં શીખ્યો હતો. એને સારી રીતે ચોળીને દૂધભાત ખવરાવતાં એમના હાથે જે ગલગલિયાં થતાં એનાથી તો અન્નપૂર્ણાબાઈને પરમ ધન્યતાની લાગણી થતી. એ પછી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કાત્રાદેવીનું સ્મરણ કરીને પછી છોકરાંછૈયાંની રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરતા.

પણ આજ માત્ર એ કંટાળેલાં હતાં.

'કહું છું, ચોખા કેટલા કાઢવાના છે ?' નાની વહુએ પૂછયું.

'અરે, જરૂર જેટલા લેવાના વળી. એમાં રોજ શું પૂછવાનું ?' અન્નપૂર્ણાબાઈએ મોં ફેરવ્યા વગર જ કહ્યું.

અને પછી પોતાના બોલ્યાનું એમને પોતાનને જ આશ્ચર્ય થયું. બિચારી વહુને કેટલા ચોખા લેવાના એ ખબર નહોતી એવું થોડું જ હતું ? પણ એ બિચારી સાસુમાનું માન રાખવા ગઈ, ત્યારે એમણે એને કેવો જવાબ આપ્યો........

નાની વહુ એના વર સાથે આજે સાંજે સિનેમા જોવા જવાની છે, એ વાતની એમને ખબર હતી. એટલે એમને થયું કે વહુને કહું, 'સિનેમામાં જવાની હતી ને તું તો ? જા તારે જવું હોય તો. એ તો હું રસોઇ કરી લઈશ આજે.'

પણ એમણે ખરેખર એવું કહ્યું નહિ. ઉલટું એમના કપાળે કાંઈ કારણ વગર જ કરચલી પડી. વહુ બિચારી થોડીવાર જમીન તરફ જોઈને મૂંઝાયા કરી, અને પછી કામે વળગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને વળી પાછું અન્નપૂર્ણાબાઈને ચમત્કારિક લાગ્યું. એમની નાની વહુ ખરેખર બહુ શાણી હતી. એ રોજ સાંજની રસોઈ જાતે જ પકાવતી, અને સાસુને એટલો સમય આરામ કરવા દેતી.

અને એ લૂચ્ચી પણ એવી જ હતી. એકવાર ખુદ અન્નપૂર્ણાબાઈએ એને એના સસરાની નકલ કરતાં પકડી હતી. જો કે એ વખતે એ તો માત્ર હસ્યા જ હતા. પણ આ તો મોટા માણસોની દૃષ્ટિ મર્યાદામાં રહીને જ. મોટા માણસોની મર્યાદા લોપવાની નવા જમાનાની રીત હજુ એનામાં આવી નહોતી........

બારણે ભિખારી આવ્યો હતો, 'ભિક્ષાં દેહી........'

મોટી વહુ ઠણુઠણી, 'ચાલતો થા ચાલતો.'

વસંત તોરથી મોં ચડાવીને બારણે હાથ દઈને એની સામે ઉભો રહ્યો.

અન્નપૂર્ણાબાઈને થયું કે એ જાતે ઉઠીને એને મૂઠી ચોખા આપી આવે. કાલ એમણે એમ જ કર્યું હતું ને?

એના ઉપર એની નાની વહુ બોલી હતી, 'રેશનિંગ છે ને માજી ?'

એટલે એમણે તેને કહ્યું હતું, 'વાહ મારી બાઈ, રેશનિંગ હોય કે બેશનિંગ. દસ માણસના ભર્યાભાદર્યા ઘરમાંથી એક માંગણુ એમ ખાલી હાથે પાછો જાય એ તે ઠીક દેખાય? ઈશ્વરકૃપાથી આપણે ત્યાં તો કશાની અછત નથી પડતી. અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદાચ પડે તો યે શું એમ કાંઇ ગૃહસ્થીધરમ ઓછો જ છોડી મૂકાય છે ?'

પણ આજે તો એ ભિક્ષુક એમનેમ જ પાછો વળ્યો.

....બારી બહારનું અજવાળું હવે તો ઠીક ઠીક ઝાંખું થઇ ગયું હતું. આકાશમાંથી લાલાશ પણ ઓસરી ગઇ હતી. અને આછા ઘેરા રાખોડી રંગથી આકાશ છવાઇ ગયું હતું.

અન્નપૂર્ણાબાઇને ચટપટી થવા માંડી. આજ આટલું બધું મોડું શાથી થયું હશે, ભલા ? એ એમજ ત્યાં બહાર જોતાં ઊભાં રહ્યાં. એમને ખિન્નતા લાગવા માંડી. સાસરે ગએલી છોકરીની જેમ એમનું મન કયાંક દૂર ભટકવા જતું રહેતું હતું....અને એ વડના ઝાડ સામે નિશ્ચલપણે ઉભાં હતાં.

એ વૃક્ષપરનું એક પાકું પાન ખર્યું. પવન સાથે આમતેમ ઝોલાં ખાધાં, અને આમતેમ હેલે ચડીને, અથડાતું, કૂટાતું જઇને ઉકરડામાં પડયું.

અન્નપૂર્ણાબાઇએ લાગ્યું કે જીંદગીની કહાની પણ એવી જ કાંઇક છે. આવી જ રીતે એકાએક ખરી પડવાનું, ઝોલાં ખાવાનાં, અને પછી ઉકરડે જઇને પડવાનું. એ કશાક એકાકીપણાની, કશીક અપૂર્ણતાના ભાનની જાગૃતિથી, એમનું મન આવરૂંબાવરૂં થઇ ગયું.

ઘરમાં કોઇને જોરથી ધબ્બો પડયાનો અવાજ સંભળાયો. અશોક જોરથી રડવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમણે મોટી વહુને કેટલીયે વાર કહ્યું હતું કે છોકરાંઓને મારવા નહિ. અને ખાસ કરીને સાંજને વખતે ખુશીથી ગૂંજતા ઘરમાં છોકરાંઓને રડાવવાં નહિ. પણ એને કદિ એ વાત સમજાવાની જ નહિ, અને એ માનવાની જ નહિ.

એમને થયું કે જઇને અશોકને ઉંચકી લે. થોડીવાર બહાર તેડી જઈને એને બહેલાવી આવે. પણ એ ત્યાંથી હલ્યા નહિ. એ રડવાનો અવાજ સાંભળતા ત્યાંજ ઉભા રહ્યાં. અને એમને પેલું એકાકીપણું, પેલી અપૂર્ણતાનું ભાન એમને વધુને વધુ ડંખવા લાગ્યું.

....અને એમને એક વિચિત્ર ઇચ્છા થઈ આવી. એમને થયું અંદર જઇને એમણે બપોરે જુદી તારવીને કાઢી રાખેલી દુધની મલાઈ ખાવી.

કોઇ બીજે પ્રસંગે એમણે આવી ઇચ્છાને દાબી દીધી હોત, એટલું જ નહિ, પણ એટલા માટે પોતાના મનને સારી રીતે દમ્યું હોત. પણ અત્યારે તો એ ધડ કરતાં અંદર ગયાં જઇને જુએ છે તો નલૂ બેઠી બેઠી એ મલાઈની રકાબીમાંથી ખાતી હતી

આગળપાછળનો વિચાર ન કરતાં એમણે નલૂને બરડે એક ધબ્બો ઠોકી દીધો. અને બોલ્યાં. 'મૂઇ ખાઉધરી મૂઇ !'

નલૂ બિચારી રડતી રડતી બહાર જતી રહી. અને પછી અન્નપૂર્ણાબાઈએ એક મોટા પ્યાલામાં ઝટ દઇને દૂધ કાઢયું, અને પી ગયાં. પોતાની ઇચ્છા અને ક્રિયા વચ્ચે કાંઇ જ મેળ ન મળવાથી પછી એ બહાર આવ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એક ઓશિકા ઉપર એક લૂગડાંનો કટકો વિંટાળીને એના ઉપર સૂઈ ગયાં.... અને વળી પાછું એમને પેલું એકાકીપણું અને અસ્વસ્થતા લાગવા માંડી:

....આ એકલાપણાની—અપૂર્ણતાની જાણ—એ નાનપણથી જ એમની બહેનપણી હતી. નાનપણમાં રમવામાંથી પરવારી સાંજે તુલસીને નમસ્કાર કરતાં સંધ્યાના અંધારાં સાથે જ એમની એ બહેનપણી આવી રહેતી, અને પછી જલભર્યા નેત્રે નાની અન્નપૂર્ણા બાના ખોળામાં મોં ખૂંપવીને બેસી જતી.

તેરમા વર્ષે લગ્ન થયાં. અન્નપૂર્ણા સાસરે જતી હતી. વડિલોએ ઉપરણાથી નાક ખંખેર્યું. ડસકું આવતું હતું તેથી બા ખડકીમાં ચાલી ગઈ. ઇશારા સાથે બેલગાડી ઉપડી.... અને પછી ત્યારની ઘડીથી આ બહેનપણીના ગળામાં હાથ નાંખીને અન્નપૂર્ણાએ દિલભરીને અશ્રુસિંચન કર્યું હતું.

ત્યારપછી પતિદેવને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા છતાં યે પોતે કાંઈક શિલ્લક રહ્યાં, એ વિચિત્ર અનુભૂતિને લીધે એ દુઃખી થયાં હતાં.

નાના મુકુંદને પોતાની છાતીની દુગ્ધધારાથી રડતો છાનો રાખ્યા પછી એને કેટલાંયે ચુંબનો લેવા છતાં યે એ ધરાયાં નહોતા, અને ત્યારે એમને દુઃખ થયું હતું.

છોકરાની જનોઈ વખતે એને છેલ્લીવાર ખવરાવતાં (એ મોટો, સ્વતંત્ર અને જુદો થશે) એ વિચારે એમનું મુખ હર્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર શનિવારે શનિમહાત્મ્ય વાંચતી વખતે સારી યે દુનિયાનું એકાકીપણું સહન કરનાર વિક્રમરાજાના દુઃખમાં પોતાનાથી સહભાગી કેમ નથી થવાતું એમ એમને વિચાર આવતો. અને એ વ્યથિત થતાં.

અને એવી જ રીતે એકવાર બારીએ ઉભાં ઉભાં એમને વિચાર આવ્યો હતો, કે રસ્તે ફરતાં આ સેંકડો લોકોના સુખદુઃખ મને કેમ નથી સમજાતાં ?–અને એથી એ આકૂળ-વ્યાકૂળ થઇ ગયાં હતાં.

કદિ કદિ કોઇ બિલાડીએ પગ સાથે શરીર ઘસ્યું, કે રાતના એકાદ પંખીએ પાંખ ફફડાવી, તો પણ એમને એ એકાકીપણાની જાણ ધ્રૂંપી ખાતી.

પોતાને એવું શા માટે થવું જોઇએ એ એમને સમજાતું નહોતું, સાધારણ રીતે આ સંસારમાંના માન્ય ગણાયેલાં બધાં જ સુખો એમને હસ્તક જ હતા. સાધારણ માનવી અપેક્ષિત સર્વ સુખો એ ભોગવી ચૂકયા હતા. એટલું જ નહિ પણ ચાર માણસો ઇર્ષા કરે એવો એમનો સંસાર હતો.

તો પછી ભલા આમ શા માટે? કે એમના હાથે કોઇક પાપ થયું હતું.

પણ એમ જોવા જાવ તો પત્ની ધર્મનું પણ એમણે આજ સુધી પૂરેપૂરૂં પાલન કર્યું હતું. પતિની એમણે અનન્યભાવે સેવા કરી હતી, વિશ્વંભર પંતનુ ધોતિયું એ હજુ સુધી પોતાને હાથે જ ધોતાં, અને તેમની અજીઠી થાળીમાં જ જમતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વંભર પંતને દાંતનું ચોકઠું છે. એક દિવસ એ ચોકઠું કાઢતા હતા તે અન્નપૂર્ણાબાઈએ જોયું. ચોકઠાની લાળ જોઈને એમને ચીતરી ચડી ગઈ.

અને પછી એમને પોતાને જ એની શરમ લાગી, અને પછી બીજા દિવસથી એ હંમેશ પોતાને હાથે જ એમનુ ચોકઠું ધોતા હતા.

એકવાર એમના સાંભળવામાં આવ્યું કે વિશ્વંભર પંત દર શનિવારે રેસમાં પૈસા મૂકે છે. તાબડતોબ એમણે વિશ્વંભર પંતને આ વિષે પૂછ્યું. પણ એ ન તો 'હા' કહે, કે ન તો 'ના' કહે. એટલે અન્નપૂર્ણાબાઈએ મૂંગા મૂંગા ઉપવાસ શરૂ કર્યા. બે દિવસ માત્ર પાણી ઉપર કાઢયા. ત્રીજે દિવસે તો જગ્યાએથી ઉઠાય નહિ. વિશ્વંભર પંતે પૂછ્યું, 'શું થયું છે?' પણ કંઈ જ બોલ્યા નહિ. પણ નાનો મુકુંદ બોલી ઉઠયો, 'બાએ પરમ દિવસનું કાંઈ જ ખાધું નથી.' ત્યારે વિશ્વંભર પંત જાતે ઉઠયા, અને રસોઈ બનાવીને પત્ની અને છોકરાઓને જમાડયા, અને એ ઘડીથી જ એમણે રેસનો નાદ છોડી દીધો.

અન્નપૂર્ણાબાઈ છોકરાઓને વિના કારણ ધોલધપાટ કરતા નહિ. નોકરો અને મહેમાનપરોણાઓને સંતુષ્ટ રાખતાં. એમના બારણેથી યાચક કદિ ખાલી હાથે પાછો ન જતો. અને ગૃહસ્થી ધર્મને આવશ્યક એવાં બધાં જ ધાર્મિક કૃત્યો એ નિષ્ઠા અને આસ્થાપૂર્વક કરતાં. પોતાની ધાર્મિકતાની આડે પૈસાની અછત આવીને ઉભી ન રહે એ માટે એમણે અનાવશ્યક સંસારી મોજો છોડી દીધી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આડોશીપાડોસીને ત્યાં જઇને નવરાશના વખતે લોકોની જેમ ફાવે તેમ નિંદા કરવાનો તો એમનો; પહેલેથી જ સ્વભાવ નહતો. બીજાનું સારૂં થતું જોઇને દુ:ખી થનારા માણસો માટે એમને અતિશય તિરસ્કાર હતો. અને પોતાની પાસે આ નથી, અને તે નથી એમ કહીને એમણે કદિ અસંતોષ વ્યક્ત નહોતો કર્યો.

એમનાં આ સદગુણોને લીધે જ એ કેટલીક સ્ત્રીઓમાં અપ્રિય હતા. એ લોકોની નિંદામાં એમની સાથે ભાગ ન લેતાં તેથી એ બધાં એમને અભિમાની ગણતાં, અને એમનાં સંસારિક સુખો બદલ એમની ઇર્ષ્યા કરતા.

લગ્ન–જનોઇના પ્રસંગોએ ગમે ત્યાં ચાર કામ કરવાનાં હોય તો એ તરત જ હોંસથી જઇ પહોંચતાં, અને જઇને પોતાની મોટાઇ ગાતાં બેસી રહેવાની એમને કદિ ઇચ્છા નહોતી થઇ.

લોકોને પોતાની ઇર્ષ્યા કરતાં જોઇને એ માત્ર એટલુંજ કહેતા, કે 'કોઇનું મોં થોડું જ બંધ કરવા જવાય છે?' અને પોતે એ વાતો વિષે ઉદાસીન રહેતા, અને પોતાને યોગ્ય લાગે એ પ્રમાણે જ કરતા.

આ બધાંનો એ અર્થ નથી કે એમનું જીવન એટલે સો ટચનું સોનું જ હતું. અને ભૂલ કોની નથી થતી? અને પોતાના જીવનના આવા કોઇ પ્રસંગો યાદ આવી જાય ત્યારે અન્નપૂર્ણાબાઇ પણ જરા અસ્વસ્થ થઇ જતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તદ્દન બાળપણમાં તેર વર્ષની ઉંમરે લગ્ન થયા પછી એકવાર સાસુમાની નજર ચૂકવીને એમણે ડબામાંથી લાડુ ખાધો હતો. પણ એમના સાસુમાના ધ્યાનમાં એ વાત આવી ગઇ, અને એ ખૂબ બોલ્યાં અને વઢયાં. એ વખતે અન્નપૂર્ણાં બાઇ એવા તો થરથર ધ્રૂજ્યાં હતાં. આજ પણ એમને લાગે કે સાસુમાએ એમને એટલું બધું વઢવું નહોતું જોઇતું.

છતાંયે, એ વખતે પોતે પણ છોકરમતી કરી હતી, એવું પણ એમને લાગતું.

એવી જ રીતે વિશ્વંભર પંતે એમની મનેચ્છા પ્રમાણેની મોહનમાળા નહોતી કરાવી આપી ત્યારે સતત આઠ દિવસ સુધી એમણે ઘરમાં ઉથલપાથલ મચાવી મૂકી હતી. છેવટે વિશ્વંભર પંતે કંટાળીને એમને એ મોહનમાળા લાવી આપી. અને એને લીધે એ પોતાના કોંકણમાં રહેતા ઘરડા કાકાને સો રૂપિયાની મદદ ન મોકલી શકયા.

વામનભટ એટલે આડોપહોળો ખડતલ માણસ. દેખાવમાં સુંદર. બોલવે મીઠો અને સ્ત્રીઓ પાસે આગળ થવાની એને હોંસ હતી. સ્ત્રીઓ પણ એની સાથે છૂટથી બોલે.

એક દિવસ વામનભટ એકાદશી નિમિત્તે ઘેર આવ્યા હતા. અસાવધાનપણે અન્નપૂર્ણાબાઇથી એને ધક્કો લાગી ગયો. આથી એમનું મન ઉદાસ થઇ ગયું. વામનભટે ચીપી ચીપીને પહેરેલા ધોતિયાંની પાટલી તરફ એમનું મન વારંવાર જવા લાગ્યું. એટલે એ ત્યાંથી દુર જતાં રહ્યાં. પણ રાત્રે સ્વપ્નમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી પાછો પેલો પાપી વિચાર એમને સતાવવા લાગ્યો. અને પરસેવો પરસેવો થઇ જતાં એ જાગી ગયાં....

બીજા દિવસે એમણે કડક ઉપવાસ કર્યો, અને એમને કાંદાની વાનગીઓ ખૂબ ભાવતી હતી એની બાધા લીધી. એ પછી એમણે કદિ કાંદાને સ્પર્શ સુદ્ધાં નથી કર્યો.

અને આવા તો 'કેટલા યે પ્રસંગો વિષે કહી શકાશે. પણ જ્યારે જ્યારે એમનું મન ચલિત થયું છે, અગર એમના હાથે ચૂકો થઇ છે, ત્યારે એમણે પોતાની જાતને કદિ માફ નથી કરી. ઉલટું પત્ની ધર્મની જે કલ્પના એમના હૃદયમાં હતી એને એ વધુ ને વધુ સખત રીતે વળગ્યા રહેતા હતા. પોતાના કર્તવ્યકર્મોમાં એમણે પોતાની જાત વધુ ને વધુ ખોસી રાખી હતી, અને એથી એમનું મન આમલી લઇને માંઝેલા વાસણ જેવું એકદમ નિર્મળ બન્યું હતું.

પણ આમછતાં યે આ એકાકીપણાના અપૂર્ણતાના ભાને એમને છોડયા નહતા. ઉલટું એ એમને વધુ ને વધુ વળગેલું રહેતું. અને એ ભાનને નહિવત કરવા માટે એ ખૂબ તત્પરતાથી આને મમતાથી પોતાના કામ કરવા લાગી જતાં.

પણ હવે એમને થતું કે 'બહું થયું હવે, હવે બસ !' આ બધી તાણ એમને હવે એકદમ અસહ્ય લાગવા માંડી હતી. આ બધાં બંધનો પીડક લાગતાં હતાં. એમને એક પ્રકારનો થાક લાગ્યો હતો. થતું કે સ્વસ્થ બેસી રહેવું, કશું જ કરવું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના કહીએ તો યે હવે એમની ઉંમર થઇ હતી. શરીરનો કકળાટ વધતો જતો હતો. અને મન પણ એનું સાથીદાર થતું જતું હતું. વિના કારણ જ એમને સંતાપ થતો, એ ચિડાતાં અને પોતાની જાતે જ દુઃખી થતાં.

એકવાર એમને થયું કે સંસારમાં હજુ એમનો બહુ જીવ રહી ગયો છે. એમને થયું કે એટલા જ માટે એમનો જીવ આટલો બધો હેરાન થાય છે. એથી એક દિવસ એમણે અશોકને લેવાને બદલે હાથમાં માળા લીધી, અને ભગવાનનું નામ જપવાની શરૂઆત કરી. અને વિતરાગ, એકભુક્ત થવાનું નક્કી કર્યું. દરદાગીનાં વર્જ્ય કર્યાં.

પણ અશોકે રડતાં રડતાં આવીને એમના હાથમાંની માળા ઝુંટવી લીધી, અને રાતે જમવાની ના કહી તો છોકરાંઓ પણ જમે નહિ. મોટો સામે જ બેઠક જમાવીને બેઠો, અને નાનાએ તો બહાર જઇને બૂમ મારી, 'બાપા....બા........'

અન્નપૂર્ણાબાઇ તરત જ ઊઠયા. એમણે ચાર કોળિયા ખાઇ લીધા. અશોકને કેડે લીધો, અને બહાર રમાડવા જતાં રહ્યાં. એ વખતથી જ એમના અંતરાત્માને ખાતરી થઇ ગઈ કે વૈરાગ્ય એ એમની વૃત્તિમાં જ નથી, નથી એ સ્ત્રીનો ધર્મ. સંસાર એ જ એનું જીવન અને એ જ એનો મોક્ષ છે. આનાથી એનું કાંઇ બગડતું નથી.

તો પછી આ હંમેશના મનદુઃખનું કારણ શું એ એમને

 તેમ કરવા છતાં યે સમજાય નહિ, અને કાયમનો રોગી જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દવા પીતાં કંટાળે, એ જ રીતે એમણે કર્યું, હવે કાંઇ જ કરવું નહિ.

...નાની વહુના પગલાં ખખડયાં. અન્નપૂર્ણાબાઇએ તેને પૂછયું, 'કેટલા વાગ્યા ?'

તેણે કહ્યું, 'આઠ !'

અન્નપૂર્ણાબાઇ તરત જ ઉઠયા, તેમણે કપડાં સંકોર્યાં, અને પછી ચિંતાથી બોલ્યા, 'અરે હજુ કેમ આવ્યા નહિ હોય ?'

વહુએ એમનો અવાજ સાંભળ્યો નહિ હોય. કારણ કે તે કાંઇ જ બોલી નહિ. એમને થયું કે એમણે ફરીવાર એવું જ બોલવું જોઇએ, અથવા મોટા છોકરાને પૂછવું જોઇએ. પણ એમણે એમ કર્યું નહિ. એમની એટલી હિમત જ નહોતી, એ એટલા બીકણ હતા.

હજુ યે જો કે એમના મનની ઉદાસીનતા ગઈ નહોતી. એ ઉઠયા, અને વિશ્વંભર પંતનું અને પોતાનું ભાણું જુદું કાઢીને પાછાં બહાર આવીને બેઠા.

ઘરમાં જમવાનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. વસંત અને મોટી વહુ વચ્ચે દહીં પીરસવા બાબતમાં કાંઈ કચકચ ચાલતી હતી, અને નાનો અશોક પોતાને દાદીમા જ ખવરાવે એમ હઠ લઇને રડતો હતો.

પણ અન્નપૂર્ણાબાઇને અંદર જવાનું મન ન થયું.

ધીરે ધીરે જમવાનું પત્યું. ઢાંકઢુંક પણ પતી, અને વાસણ પણ મંજાઈ ગયાં. પણ વિશ્વંભર પંત કાંઇ હજુ આવ્યા નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દસના ટકોરા પડયા. અન્નપૂર્ણાબાઇ હવે તો આકળાંવ્યાકળા થઈ ગયા. દાદર પરના પગથિયાંનો અવાજ સાંભળવા માટે એમનું મન ઉત્સુકતાથી રાહ જોતું હતું. અધીરાઇથી એમની છાતી ધડકતી હતી.

એમને થયું કે એ મોટા છોકરાને જગાડે. એટલે એ એકદમ ઉઠયાં યે ખરાં. પણ બધાં સૂઇ ગયાં હતાં. અને અકળાતા તે પાછા ફર્યાં. એમને એમની વહુઓ અને છોકરાઓ ઉપર ખૂબ ખીજ ચડી. ઘરના માલિક હજુ પાછા આવ્યા નથી, અને આ બધા તો ઘસઘસાટ ઘોરે છે.... અને પછી એમને પોતાની ઉપર જ ખીજ ચડી. મને યે મોઇને આ છોકરાને પહેલેથી કહેતાં શું થયું ? કારણ વગર જ બાઘા જેવી બહાર જઇને બેઠી તે !

એકદમ એ બારી પાસે ગયા અને વિશ્વંભર પંતની બેંકમાં જ કામ કરતા સાનુની બારીમાં સામે નજર નાંખી, પણ ઘરમાં ફક્ત દીવો જ દેખાતો હતો. સાનુ આવ્યો કે નહિ એ કાંઈ જ સમજાતું નહોતું. એમને થયું કે પોતે તરત દાદર ઉતરીને જઇને ખાતરી કરી આવે. પણ પેલી બીક પાછી નડી. અને એ હતા તેમજ એ જગ્યાએ ઉભા રહી ગયા. અને પછી તો ન જોઈતા વિચારો એમને આવવા લાગ્યા. હુલ્લડ તો શરૂ નહિ થયું હોય ને ? અરે....આ 'જયહિંદ' બોલી બૂમો પાડવા માંડયા હશે....અને રાતનો વખત, ચોર ચપાટાની બીકે ય ખરીજ તો....અને એમનું નામ જ બેકાળજી....અને ગાડી મોટરો-વાળાએ કયાં ઠેકાણે છે. વગર જોયે ફાવે તેમ મોટરો દોડાવે છે....

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરી વાત તો એમ હતી, કે ઘણી યે વાર આખર તારીખ હોય ત્યારે વિશ્વભંર પંતને ઘેર પાછાં આવતાં રાતના સાડાદસ તો થઇ જ જતા, અને અન્નપૂર્ણાબાઇને એની ખબર સુદ્ધાં હતી. પણ આ વિચારને ટેકો આપવા એમનું મન જરા યે તૈયાર નહોતું.

એ એકદમ ભયભીત થઈ ગયા. એમના વિચારોપરની વિષણ્ણુતા એકદમ વધી ગઇ, અને બુઝાઇ ગએલી સગડી ફરી સળગાવવી કે એવો જ કાંઇક વિચાર એમને આવ્યો. એમનું પાપભીરૂ મન કહેવા લાગ્યું, 'હું આજે ગમેતેમ વર્તી, રોજની રીત છોડીને છોકરાઓને ખવરાવ્યું નહિ, મારી ઉમ્મરને ન શોભે એવી રીતે ખાઉધરી બની, અને એટલે જ ઇશ્વરે મને આ શિક્ષા કરી...'

એટલામાં ટેબલ પરનું છાપું એમના જોવામાં આવ્યું. અને એમની નજર તરત જ ઉપરના મોટા મથાળા ઉપર પડી, 'દિલ્હીમાં ગોળીબાર'....અને દિકરી જમાઇની એમને ચિંતા થઈ. એ ખૂબ જ ગભરાઇ ગયા. ફરીને એજ વિચાર એમના મનમાં રમવા લાગ્યો.

અને જાણે એમનો જીવ જ ઉડી ગયો. પેલી એકલાપણાની અપૂર્ણતાની યાદ એમને કોરી ખાવા લાગી. અને હંમેશ નિયમિત અભ્યાસ ન કરતો છોકરો પરીક્ષા પાસે આવતાં જાણે બધો જ અભ્યાસ એક સામટો કરી લેવા આકળો વ્યાકળો થઇને તૂટી પડે, એમ જ કાંઇક એમને થયું. એમની અસ્વસ્થતા એકદમ વધી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મન વારવા એમણે રામાયણ ઉપાડ્યું. અને ગમે ત્યાંથી વાંચવા માંડ્યું.

'લોક નિંદાને કારણે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમની ઇચ્છા પૂરી કરવા નિમિત્તે લક્ષ્મણ એમને વનમાં લઇ ચાલ્યો. સીતામાએ લક્ષ્મણને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. પણ એમને ઉત્તર ન મળે, એમનું મન આતૂર થયું, ચિંતાથી એમની આંખ ભીંજાવા લાગી, અને કાંઇક અશુભ શંકાને કારણે એ ભોળીભલી પતિવૃતા સ્ત્રી ગભરાઇ ગઇ. પણ તેમના મનમાં પોતાના સ્વના સુખનો તો વિચાર સરખો યે આવ્યો નહિ. ઉલટું એ બિચારાંએ તો બેય હાથ જોડીને પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી. 'હે પ્રભુ, મારા સ્વામિનું રક્ષણ કરજે!' એ શબ્દો વાંચીને અન્નપૂર્ણાબાઇનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો જીવ રૂંધાવા લાગ્યો.

એ સીતામાતા મનની જે પવિત્ર અને પ્રીતિનિર્ભર અવસ્થાએ પહોંચ્યાં હતાં, એ કક્ષાએ એમને પહોંચવું હતું. આજ એ અપૂર્ણતાનું ભાન હતું. આજ એ એકાકીપણું હતું. અને શરીર ગમે તેટલું થાકે, મન ગમે તેટલું મૂંઝાય, તો યે એમણે આ માર્ગ છોડવો, એ કેટલી મૂર્ખાઇની નિશાની હતી?

નાનો અશોક રડે તો એને છાનો ન રાખવો, બિચારી નાનકડી નલૂને મારવી, છી....છી; આ બધું તો એમને પોતાના માર્ગે જતાં રોકે એવું હતું. આ બધી વાતો તો બહુ નજીવી છે, પણ શબરીના અજીઠા બોર પણ કેટલા મહત્ત્વનાં હતાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના, શરીર ગમે તેટલું થાકે. મન ગમે તેટલું મૂંઝાય, પણ એમણે આજ રસ્તે જવું છે, એકદમ આઘે, આઘે, પેલી અપૂર્ણતાથી યે આઘે........

એમની આંખો નીતરવા લાગી, જાણે અમી નીતર્યાં!

'આ શું? શું થયું? મને મોડું થયું એટલે કે શું?'

અન્નપૂર્ણાબાઇએ ઉપર જોયું. સામે વિશ્વંભર પંત ઉભા હતા.

એ એકદમ ઓશિયાળા બની ગયાં, એકદમ ઉઠીને ઘરમાં જતાં બોલ્યા, 'થાળી પીરસું છું.'

卐

(૮)

અનોખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ

ગેલરીમાં ઊભી ઊભી એ નવી દુનિયા તરફ જોતાં જોતાં કુસુમ ચમકી–બીની! જાણે તેની સુંવાળી પીઠ પર કોઇએ અચાનક ધબ્બો ન માર્યો હોય, એવી તેને લાગણી થઈ હતી.

કોઇ અજ્ઞાન બાળક સ્લેટપર રેખાઓની ભુલભુલામણી રચે, એવી જ ત્યાં મકાનોની અને રસ્તાઓની ભુલભુલામણી રચાઇ હતી. રસ્તા પર માણસોની હાર ચાલી જતી હતી. કર્કશ અવાજોના મિશ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થતો કોઇ અદ્‌ભૂત પ્રકારનો કોલાહલ અખંડપણે ચાલુ હતો. ઝગઝગાટ જાહેરાતો નિષ્કારણ ધ્યાન દોરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ચળકતી મોટરો અને શણગારેલી સ્ત્રીઓ નજરને ભરી દેતી હતી. વિચારોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનિયમિત આવતી તૂટક તૂટક લહરો મગજને સ્પર્શે-ન સ્પર્શે ત્યાં સરી જતી હતી. અને પૈસાનો છનછનાટ અહીં અવિચ્છિન્નપણે વહ્યા જ કરે છે એવી લાગણી આ બધું જોઈને ઊઠયા વગર નહોતી રહેતી.

એટલામાં એક ઊંચી જગ્યાએ ચડી બેઠેલા એક રૂક્ષ ચહેરાવાળા ઘડિયાળે ઠણુઠણાટ કર્યો....

—જાણે ખિજવાયલા દાદા ખોંખાર્યા!

અને ત્યારપછી રસ્તા પરની દોડાદોડ અને ગિરદી ખૂબ જ વધી હોવાનો ભાસ થયો.

એક સરખું, એનું એ જ! ગૂંગળાવતી ગિરદી! કંટાળાજનક દોડધામ!

વળી એ ઉપરાંત એક માખી ક્યારની કુસુમના મોં પર બેઠી બેઠી તેને ત્રાસ દેતી હતી! પણ તેને ખબર નહોતી કે તેના મનમાં પણ એવા જ પ્રકારની એક અસ્વસ્થતા તેને એવો જ ત્રાસ દે છે!

અત્યાર સુધીના તેના જીવનના તેર વર્ષ તેણે કેવી નિરાળી દુનિયામાં કાઢયાં હતાં?-ઉપર ન આંબી શકાય તેવું નીલું ખુલ્લું આકાશ, દૂર ખરબચડા ડુંગરા, વાત્સલ્યભર્યાં વૃક્ષો, રમતિયાળ, સાદાં સુંદર અને શાંત ઘર, અને ચોખ્ખી મજાની વાડી, રાતે લપલપિયાં મારતા દીવા અને ભસતાં કૂતરાં આ બધાંની એ દુનિયા હતી. ત્યાં સહિયરોની ગરબડ હતી, છાતી સરસી ચાંપતી બાની ગોદ હતી અને બાપુજીની હંમેશની પ્રેમાળ પણ કોઇ વાર ખિજવાતી આંખો હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમના એ બધા બંધ તૂટીને અત્યારે તે કોઇ ઊંડા દરિયામાં આવી પડી હોય એવું કુસુમને લાગ્યું, અને તેના કંઠમાં ડૂમો ભરાઇ આવ્યો.

તેને થયું : 'કોણ જાણે શાથીયે તેના બાપુજીની બીજે દુરની જગ્યાએ બદલી થઇ હશે, અને તેને શા માટે આટલે દૂર માસીને ઘેર ભણવા માટે આવવું પડયું હશે?'

હંમેશ પોતાની ઇચ્છા મુજબ જ વર્તનારી, ગમે તે ભોગે પોતાની ઇચ્છા પુરી કરનારી એ બોલકી આનંદી 'કુસમી'ને પોતાને અત્યારે આટલું બધું એકાકીપણું હશે એની જ નવાઇ લાગતી હતી.

આ પહેલાં એકવાર તે મુંબઇ આવી હતી, ત્યારે તો તેને અહીં કેવી મજા પડી હતી! પણ અત્યારે–

અત્યારે તો જાણે તેના સમગ્ર માનસનો જ પલટો થયો જણાતો હતો. વાદળાંથી ઘેરાયેલા આકાશની જેમ તેની મનોવૃત્તિ પણ કશાકથી ઘેરાઇ ગઇ હતી. કોઇ ગાઢા અરણ્યમાં કાંઇ વિચિત્ર ભયાનક અવાજ થાય, પણ એ શાથી થાય છે તેની ખબર ન પડે અને સાંભળનારને લાગણી થાય, એમ તેના મનમાં ચાલતી કોઇ નવી પ્રવૃત્તિની હિલચાલના અણસારા તેને જણાતા હતા, પણ એનું કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપ તેને સમજાતું ન હતું.

અકારણુ જ તેને બીક લાગતી, દુઃખ થતું કે આનંદની ભરતી આવતી. બીજા સાથે વાત કરતાં તે ગભરાઇ જતી. અને કોઇની સામે આંખ માંડવાની તેવી હિંમત જ ચાલતી નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને કોઇ અજ્જડ બુદ્ધિ બળવાન ગુંડો તેને બળજબરીથી ઉંપાડી જતો હોય એવાં તેને સ્વપ્નાં આવતાં, અને તે ભયભીત બની જતી.

પણ એ ઘેલીને ખબર નહોતી કે તે હવે યૌવનની સીમારેખા પર આવીને ઉભી હતી. યૌવનની પ્રથમ અવસ્થામાં જે સંકોચ, જે કોમળતા, અને લાગણીની જે અંતર્મૂખતા આવે છે તેની આછી છાયા તેને ખબર ન પડે એમ તેની મનોવૃત્તિ પર પડવા લાગી હતી. તેને તો હવે ભાવનાનાં અતિ અગમ્ય આંદોલનો અનુભવવાનાં હતાં.

વિચારોના ત્રાસમાંથી છૂટવા માટે કુસુમ ઘરમાં ગઇ. ત્યાં માસીના છોકરાઓ કેરમ રમતા હતા. કુસુમ મૂંગી મૂંગી એમની પાસે બેસીને એ રમત જોવા લાગી. તને લાગ્યું કે એ લોકો તેને પોતાની સાથે રમવા માટે કહેશે, પણ ઘણી વાર સુધી બેઠા પછી પણ જ્યારે એ લોકોએ તેને એમ ન કહ્યું ત્યારે તેને લાગ્યું કે એ લોકો બહુ જ બેપરવા છે-એમને મન પોતાની કાંઈ જ કિંમત નથી........અને તેના મનમાં ખૂબ જ વિષણ્ણતા વ્યાપી ગઇ.

સાંજના તે દીવાનખાનામાં બેઠી હતી. સહજ જ તેણે કાકાના ટેબલ પરના સુંવાળા લીલા ટેબલ-કલોથ પર હાથ ફેરવ્યો અને તેને હાથે કોઈ અદ્‌ભૂત આનંદ આપતાં મજાનાં ગલગલિયાં થયા! તેણે ફરી ફરીને ત્યાં હાથ ફેરવ્યા કર્યો. માસીની સુધા ત્યાં નજીક જ બેઠી હતી. તેણે ઉત્સાહથી સુધાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું: 'આ કપડા પર હાથ ફેરવવાની કેવી મજા પડે છે, જો તો ખરી!'

પણ તેની એ કલ્પનામાં સુધાને કાંઇ મજા પડી નહિ. ઉલટું તેણે, પોતાની ધૂનમાં સામું પૂછયું: 'મારા ડોકટર કાકાને ઓળખે છે કે તું?'

કુસુમે ભમર ઉંચી કરીને પુછયું: 'કયા ડોકટર કાકા? હું તો નથી ઓળખતી.'

સુધા એની પોતાની ધૂનમાંજ મસ્ત હતી: 'વાહ? એવા ગમ્મતી છે, એ તો? ખાદીનાં કપડાં પહેરે છે. ખેતરોમાં ફરે છે, ખૂબ વાતો કરે છે, હસાવે છે, અને કવિતા પણ લખે છે. પરમ દિવસેજ અહીં આવ્યા હતા, હવે પાછા આવશે બે-ત્રણ મહિનામાં....'

કુસુમે તેના મગજનો દરવાજો સજ્જડ બંધ કરી દીધો. ડોકટર કાકા વિષેના કોઈપણ સારા વિચારને અંદર ન પેસવા દેવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો જાણે!

કોણ જાણે શાથી, પણ મનને થનારાં ઝીણાં ઝીણાં દુઃખો સહન કરવાની તેની શક્તિ જાણે કે સમૂળી નષ્ટ થઇ ગઈ હતી.

બીજે દિવસે શાળામાં પણ તેને એવો જ અનુભવ થયો.

નિબંધનો સમય હતો. શિક્ષકે છોકરીઓને વિષય સૂચવવા કહ્યું. કુસુમે ઉત્સાહમાં આવી જઇ વિષય સૂચવ્યા: 'ચાંદની રાત, જૂનો કિલ્લો, વર્ષા....'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિક્ષકે કહ્યું : 'એ બધા વિષયો પર પુષ્કળ નિબંધ લખાઈ ચૂક્યા છે. હવે આપણે જરા ગંભીર વિષય લઈએ— 'દુષ્કાળ નિવારણ યોજના.'

એ વિષય સાંભળીને કુસુમ ખિજવાઈ. તેનો જીવ બળી ગયો. તેને આખીયે દુનિયા પર દાઝ ચડી આવી, 'કેવા બબૂચક જેવા છે આ શિક્ષક! આ શાળામાંયે કાંઈ ઢંગધડો નથી—દુનિયા કેવી રૂક્ષ થઈ ગઈ છે........'

તેના મનમાં કોઈ અનેરી કડવાશ વ્યાપી ગઈ હતી. તેના મનનાં દ્વાર આપોઆપ બંધ થઈ ગયાં હતાં. 'બસ આ બાહ્યજગત સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી રાખવો.' તેણે નિશ્ચય કર્યો.

આ જગતમાં તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તનાર કોઈ નહોતું. તેને માટે મજાના મગજના લાડુ તૈયાર રાખે એવું આ ઘરમાં કોઈ નહોતું. દૂધમાંથી મલાઈ તારવીને ખાઈ જવાનો તેનો હક્ક અહીં માન્ય રહેવો અશક્ય હતો...

આ બધી વાતો કેવી તુચ્છ હતી! અને જગતની વિરુદ્ધ મંડાયલો આ જંગ કેવો હાસ્યપદ લાગે છે! પણ મજાની વાત જ એ છે કે જે કોઈ પણ માણસો અમુક ચોક્કસ ધ્યેય પાછળ મંડાયેલા નથી હોતા, એ બધાયની જગતની વિરુદ્ધની ફરિયાદો હંમેશાં આવી ક્ષુદ્ર અને હાસ્યાસ્પદ જ હોય છે.

આવી રીતે કુસુમ આ નવી દુનિયા પર રિસાઈ. આ નવી દુનિયા કઠોર અને અન્યાયી છે એવો તેનો મત બંધાઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચૂકયો હતો. તેનું મન નિરુત્સાહ થઈ ગયું હતું. રોજિંદા જીવનમાં તેને આનંદ નહોતો પડતો. શાળાએ જતાં કે લોકો સાથે ભળતાં તેને કોઈ અસ્પષ્ટ બીક લાગતી. એવે વખતે ગભરાઈ જતી અને ગોટાળા કરી બેસતી. આથી નાની નાની બાબતોમાં પણ તેની ભૂલો થતી અને તેથી આ નવી દુનિયાની કઠોરતા અને કડવાશનો તેને વધુ તીવ્ર અનુભવ થતો. તેના મનનાં દ્વાર તે વધુ સખ્તાઈથી બંધ કરતી.

એમ ને એમ તેણે જીવનમાં એક પ્રકારનું એકાકીપણું કેળવ્યું. બહાર ફરતું તેનું મન એક પ્રકારની અંગચોરી કરતું, અને તે હમેશાં સ્વપક્ષી વિચારો જ કરતી. પોતાનાં નાનાં નાનાં સુખદુઃખ તેને ખૂબ મોટાં જણાતાં અને જગતની સારી બાજુ તેને બહુ જ થોડી દેખાતી.

અને એક માનવીના જીવનમાં એકાકીપણાથી વધુ મોટું દુઃખ બીજું શું હોઇ શકે ! આ દુઃખમાંથી તેના મને એક નવો જ રસ્તો કાઢયો. તે સ્મૃતિ અને કલ્પનાની દુનિયામાં વિહરવા લાગી. પોતાની પસંદગીની નવી દુનિયા તે કલ્પનામાં સર્જતી.

એ સર્વાંગ સુંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તેની સહિયરો આવીને તેને ભેટતી અને તેને ગળે વળગીને પોતાની ખાનગી વાતો કહેતી. તે બાની ગોદમાં ભરાતી અને બાપુજી પર રિસાતી. ક્વચિત તેણે વાંચેલી વાર્તામાંનો એકાદો સુંદર રાજકુમાર ઊડતા ઘોડા પર બેસીને ડોલતો ડોલતો એ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશતો. એ સ્વપ્નના ઘેનમાં વીતેલી ક્ષણો કેટલી સુખદાયક હોય છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી જ રીતે એક દિવસ તે એક જૂના માસિકના અંક ઉથલાવતી બેઠી હતી. એમાં એક ચિત્ર જોતાં તે એકદમ થંભી ગઇ.

એક હસમુખો તરુણ ! ભૂરા વાળ ! મદભર્યાં નયનો ! દમામદાર સુરેખ ડોક ! ચિત્રકારે એને જાણી તરુણીઓનાં હૃદય જીતવા જ ન સર્જ્યો હોય !

એને જોઇને તેની આંખો ખીલી ઊઠી. ઘડીક તેનાં હૃદયસ્પંદન અટકી ગયાં, શ્વાસ રોકાઈ ગયો. પળ એક તો આખું શરીર, બધી ઇચ્છાઓ મૂઢ થઇ ગઇ. કાળની ગતિ જ જાણે કે અટકી ગઈ, જાણે કે કોઇ ઊંચી દીવાલ પરથી બીજી બાજુના રમ્ય પ્રદેશમાં કૂદતાં કાળનો ઘોડો ક્ષણેક રોકાઇ ગયો !

અને પહેલાં એકવાર કાંઇક અસ્પષ્ટપણે તેણે અનુભવેલો એક ભાવ ફરીથી તેના હૃદયમાં જાગી ગયો અને તે એમાં જ ખૂંચી ગઈ–ડૂબી ગઈ. પહેલાં એ ભાવનો ઝાંઝરનો આછો ઝંકાર કોઇ પરદા આડેથી આવતો ક્વચિત તેને સંભળાતો, હવે એના ઉત્તુંગ નૃત્યવિલાસ અચાનક તેની નજરે પડ્યા. કોઇક સુંદર ઉન્મત કંપારી તેના આખા શરીરની આરપારથી છેક મસ્તક સુધી જઈ પહોંચી અને બાહ્યજગતની મર્યાદાનું ભાન તેણે ભૂલાવી દીધું.

પછી આભલેભર્યાં વસ્ત્રો પહેરેલી બે પરીઓ આવી અને તેને ઊંચે સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં લઇ ગઇ.

ત્યાં મધુર વાદ્યો વાગતાં હતાં. હાસ્ય લહેરાતાં હતાં. ઉલ્લાસનાં ફૂલ ખીલતાં હતાં અને સુંવાળા રુપેરી વાદળ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડગલાં માંડતો ને હસતો એક યુવાન આવ્યો અને એમનો હસ્તમેળાપ થયો !

આ પછીનું જીવન એટલે નિર્જન ભયાનક અરણ્યો અને રમ્ય ઉદ્યાનો, નાનાં નાનાં ઘર અને વિલાસ-સાધનાને યોગ્ય. મહેલ કાવાદાવા કરતા નિર્દય ખલ પુરુષો હતા અને તેના હૃદયના ઝીણામાં ઝીણા ભાવોને પણ ઝીલી લેતી, તેની ઘેલી હઠોને પૂરી પાડતી પ્રેમાળ સહિયરો હતી. નાજુક પ્રસંગોયે બનતા અને મહા રોમાંચક ઘટનાઓ પણ બનતી.

અને આ બધુંયે તેની ઇચ્છા મુજબ વિવિધ સ્વરૂપ ધારણ કરતું !

જેમ જેમ તે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ગૂંથાતી ગઈ તેમ તેમ બહારનું જગત તેને વધુ ને વધુ રૂક્ષ અને કઠોર જણાવા લાગ્યું. દિવસભર તેને તદ્દન સાધારણ વાતો કરતાં કંટાળો આવવા લાગ્યો. ક્યાંય જવું નહિ, આવવું નહિ, વાત નહિ, ચીત નહિ, એવું એનું માનસ થઈ ગયું. અને અભ્યાસ કરતી વખતે એકાદા વિષય પર મન કેન્દ્રિત કરીને વાંચેલું થોડું ઘણું યાદ રાખવું એ તેને મહામુશ્કેલીનું અને લગભગ અશક્ય જેવું લાગવા માંડયું.

અને મદિરાનો કૈફ રખેને ઉતરી જશે એ બીકે જેમ દારૂડિયો વધુ ને વધુ પીતો જાય તેમ તે પોતાની જાતને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વધુ ને વધુ ગૂંથી રાખવા લાગી.

પણ પછી આ સૃષ્ટિના બંદીજીવનમાં પણ તેને સુખ મળતું નહિ. ભાવનાનાં જે તીવ્ર અને રોગિષ્ટ આંદોલનો આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વપ્નરંજનમાં તેને અનુભવવાં પડતાં એની તેના મન પર વિલક્ષણ છાપ પડતી, અને પછી તેનું શરીર તપી જતું માથું ભમવા લાગતું અને પછી તેને કદીક લાગતું કે પોતે એ ધુમાડાથી ભરેલી ઓરડીમાં છે, કાં તો પોતે એમાંથી બહાર નીકળી જવું જોઇએ અથવા એકાદ બારી ખોલી નાખવી જોઈએ.

કશીક અસ્વસ્થતા તેને એક સરખી ડંખ્યા કરતી. તે નખ કરડ્યા કરતી, એક પગ સાથે બીજો પગ ઘસ્યા કરતી, અને કેટલીયે વાર કોઇ ન સમજાતી તીવ્ર વેદના તેને થતી હોય એવા ભાવો તેના મોં પર જણાતા.

કેટલીયે વાર તે તેના દિવાસ્વપ્નમાં એકાદ પડતર, અંધારા અને બિહામણા કિલ્લામાં આવી પડતી અને પછી એક સફેદ ઘોડા પર સવાર થઇને એક તરુણ આવતો અને એકદમ સિફતથી તેને છોડાવી જતો.

એને વળગીને ઘોડા પર જતાં એક સરખા વાતા ઠંડા પવનની લહરીઓથી તેના મનને અપુર્વ આનંદ થતો.... અને ઘોડાની દોડને લીધે તેના હૃદયમાં જે સ્પંદનો થતાં એ કેવાં સુખદાયક હતાં!

તેને એવી રીતે ક્યાંક ભાગી છુટવું હતું. કદી તેને થતું કે આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ એ એક ચૂડેલ જેવી છે, અને સિંદબાદના ખભા પર પેલો બુઢ્ઢો જેવી રીતે ચડી બેઠો હતો તેમ તે એના ઉપર ચડી બેઠી છે.

પોતે એનાથી દુર નાસી છુટવું જોઇએ તેના મનના એક ખૂણામાં છુપાઇ બેઠેલી ચેષ્ટાખોર, તોફાની અને આનંદી કુસ્મી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને કહેતી: 'અરે જરા બહાર તો ચાલ; રમ, મજા કર! આમ બાઘા જેવી બેસી શું રહે છે?'

અને ખૂબ ઉત્સાહથી તે બીજા સાથે બોલવાનો–રમવાનો પ્રયત્ન કરતી, પણ એ તેને ફાવતું જ નહિ, પછી પાણી પર તરતું લાકડું જેમ ભરતીના પ્રવાહ સાથે કિનારે ફેંકાઇ જાય છે, એ રીતે તે અસહાયપણે પાછી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ખેંચાઇ આવતી.

શું કરવું એ તેને સમજાતું નહિ! બાહ્ય જગત અને તેની કલ્પનાના જગત વચ્ચે જે અસહ્ય સંઘર્ષણ તેના દિલમાં સતત ચાલ્યા કરતું એમાંથી કઈ રીતે મુક્ત થવું એ તેને સૂઝતું જ નહોતું.

અને કેટલીયે વાર તેને એમ થતું કે અલાદિનને જેવું જાદુઈ ફાનસ મળી ગયું હતું એવું જો પોતાને મળી જાય, અને આ સ્વપ્પસૃષ્ટિને સત્યમાં ફેરવી શકાય તો કેવી મજા પડી જાય....!

....એ ગાંડી કલ્પનામાં એણે માસીના ઘરનું એક જૂનું ફાનસ ઘસી પણ જોયું!

દિવસ જડ પગલે પસાર થતો હતો. સહેજ ધુમાડો નીકળતાં કોઇ ઓલવાયેલા લાકડા જેવું જીવન લાગતું હતું.

એવા જ એક દિવસે કુસુમ શૂન્યપણે કલ્પનાચિત્રો દોરતી બેઠી હતી એટલામાં સુધા હાથમાં એક પત્ર લઇને દોડતી દોડતી આવી. પોતાના આનંદનો ઊભરો ક્યાંક પણ ઠાલવવાની તીવ્ર ઇચ્છા તેને હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેથી કુસુમને ઢંઢોળીને તેણે કહ્યું: 'સાંભળ્યું કે કુસુમ? મેં તને પહેલાં કહ્યું હતું ને તે કાકા આવવાના છે આવતી કાલે? હવે એવી મજા પડશે, બસ!'

પણ કુસુમ પર આની કંઈ વિશેષ અસર થયેલી જણાઈ નહિ, તેથી તે દોડતી બીજા કોઈને એ ખબર દેવા ગઈ.

કુસુમને જાણે આ ઘટના કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વની લાગી નહિ, કારણ તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંની પ્રેમકથામાં ત્યારે કાંઈ નવો જ રંગ પુરાતો હતો—

હસશો મા, હોં!—વાત એવી છે કે અત્યારે કુસુમ એક પ્રતિષ્ઠિત દેશનેતા સાથે પ્રેમમાં પડી હતી!........

એ ઘટના કેટલી કલ્પનારમ્ય હતી, વારુ!

છેવટે આટલા વખતથી વાજતા-ગાજતા'તા એ કાકા આવ્યા.

કાળામેશ, સુકલકડી અને હસતા એવા હતા. એ આવ્યા એવી જ હસવા-બોલવાની એવી ગડબડ મચી ગઈ કે કુસુમે કપાળે કરચલી પાડી અને તેણે હોઠ ખૂબ જ સખ્ત બીડી દીધા—જાણે કે આ ભૂમિ પરના આનંદને પોતાના હૃદયમાં ન જ પેસવા દેવાનો તેણે કડક બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

પણ એ ગડબડમાં જ વચ્ચે કાકાએ એમના હાથમાંનું પુસ્તક કુસુમના બરડે મારીને પુછ્યું, 'આ નવું પિલ્લુ કોણ છે? અને એ મૂંગું કેમ છે?'

માસીએ કહ્યું: 'એ મારી ભત્રીજી કુસુમ જરા મૂંગીજ છે.'

કાકાએ જરા નીરખીને તેની સામે જોયું. પછી એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષય એટલેથી જ અટકયો અને કુસુમે નોંધ કરી કે એ કાકા પણ બીજાંઓ જેટલા જ બેફિકર છે.

પણ તેની નોંધ ખોટી ઠરી, કારણ બીજે દિવસે સવારે તે ઇતિહાસનું પુસ્તક લઇને પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ડૂબકી મારતી હતી ત્યાં કાકાએ તેના બરડા પર એકદમ ટપલી મારી અને એ મોટેથી હસીને બોલ્યાઃ 'તું બહુ બોલકી છો, હોં !'

કુસુમ આશ્ચર્યથી એમની સામે જોતી રહી. હસતા હસતા એ બોલ્યા : '....પણ તું માત્ર તારી જાત સાથે જ બોલે છે, એટલું જ.'

કુસુમના મનનાં દ્વાર ખળભળી ઊઠયાં અને ઠંડા પવનની એક લહર અંદર આવી તે એકદમ ઉલ્લાસથી બોલીઃ 'તમને કેવી રીતે ખબર પડી ?'

કાકાએ કહ્યુંઃ 'તેં જ કહ્યું ને !'

'મેં ? કયારે ?'

'ગઇકાલથી કહે છે. મારી પાસે એક રેડિયો છે, એમાં બીજાના મનના બધા વિચાર જાણી શકાય છે.'

કુસુમને એ રેડિયોની કલ્પના ગમી.

કાકાએ કહ્યુંઃ 'તું બહુ જ એકલપેટી છે. પોતાની સાથે આવી સુંદર સુંદર વાતો કરે છે તે બીજાને કેમ કહેતી નથી ?'

અને જતાં જતાં એમણે સંતરાની એક ચીરી તેના મોંમાં ઓસી દીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમની આ ક્રિયાથી કુસુમના મનના ખૂણામાં બેઠેલી ચેષ્ટાખોર, તોફાની અને આનંદી કુસ્સી જાગી ગઈ, અને તે એકદમ મોટેથી હસી પડી.

કાકાનાં વાણી અને વર્તનની કુસુમના સંવેદનશીલ મગજ પર બહુ જ અસર થઈ.

તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિની ભાષા કાકા સત્યસૃષ્ટિમાં વાપરતા હતા. તેના મનની વાત કાકા સમજતા હતા અને એટલે કાકા પર તેનું લક્ષ્ય ખૂબ જ કેન્દ્રિત થયું. સતત સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ગૂંથાયેલી રહેતી કુસુમ એમની હિલચાલ તરફ—બોલવા તરફ લક્ષ્યપૂર્વક જોવા લાગી.

સાંજે કાકા એકલા જ ગેલરીમાં ઉભા હતા. કેટલીયે વાર સુધી કુસુમ એમના તરફ જોતી રહી અને પછી તેને અચાનક એક વિચાર આવ્યો.

એ કહેવો કે ન કહેવો એ વિષે તેના મનમાં મહાન સંગ્રામ ચાલ્યો. કારણ બીજાં સાથે છૂટથી બોલવાની તેની વૃત્તિ જ કેટલાક વખતથી નષ્ટ થઇ ગઇ હતી. પણ એ વિચારને સરસ યુક્તિથી બહાર પાડવો જ એમ નક્કી કર્યું, અને તે કાકાની નજીક જઇને એકદમ બોલી: 'હવે તમે પણ જાત સાથે જ બોલો છો ને?'

કાકાએ એકદમ તેની સામે જોયું અને બોલ્યા: 'વાહ, હું તો મારી પોતાની સાથે ખૂબ જ વાતો કરું છું, પણ મારે વિષે જ ફક્ત નથી બોલતો. તું જ જો; આપણે કેટલાં નાનાં, ક્ષુદ્ર અને મર્યાદિત છીએ! અને આ દુનિયા કેવી વિશાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને રસભરી છે? પછી તું જ કહે, કે પોતાને માટે વિચાર કરવાના હોય કે દુનિયાને માટે?'

કુસુમને આ શબ્દો નવા લાગ્યા. પણ એ ભાષા તો તેની જ હતી. તેણે કહ્યું: 'કેવા મજાના છે તમારા વિચાર, વાહ!'

'વાહ, બહુ જ મજાના! આ દુનિયા એટલે એક મોટા રાક્ષસોથી અને હિંસક પશુઓથી ભરેલું જંગલ છે. અજ્ઞાન, દારિદ્રય, રોગચાળો...કેવા ભયંકર રાક્ષસો છે એ! એમની સાથે હું અને મારા મિત્રો ખૂબ લડાઈઓ કરીએ છીએ અમને પુષ્કળ જખમો પડે છે, પણ એથી કાંઈ અમે પાછા હટીએ કે? છટ્! અમે એક ડગલું પણ પાછા ન જ પડીએ. અમારા પગ હમેશાં આગળ જ વધે....'

કુસુમને આ વિચારો નવા અને ચમત્કારી લાગ્યા. દેશસેવા-લોકસેવા કરવી જોઈએ એવું તેણે કેટલીયે વાર વાંચ્યું હતું. પણ બધે જ સેવા એટલે એકદમ ખરબચડું, કંટાળાભર્યું વ્રત છે એમ જ કહેલું હતું. આ કાકાને તો સેવા એટલે કોઈ સાહસભરી રોમાંચકારક મોટી લડાઈ લાગતી તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું.

કાકાએ તેના મૂંઝાયેલા ચહેરા સામે જોયું અને એ બોલ્યા: 'તારા માન્યમાં નથી આવતી ને, મારી વાત? હજુ થોડીવાર લાગશે, પણ હું કહું છું તે તદ્દન ખરું છે.'

અને જાણે એ ગંભીર વિષયને હળવો કરવા તેની પીઠ પર એક ધબ્બો મારીને જોરથી હસ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવીનું જીવન એક મોટી વિચિત્ર ગૂંથણી છે. એમાં નીતિ અને અનીતિ, પ્રેમ અને વાસના, શરીર અને મન, પવિત્ર અને ગલીચ–એ બધાંનો બહુ નજીક નજીક સંબંધ હોય છે અને તેથી તેમાં કેટલીયે વાર મહાન ગૂંચવણો ઊભી થાય છે.

આ અત્યારે જ જુઓને! અત્યાર સુધી કાકાના બોલવાથી જે ન થયું તે એમણે તેના બરડા પર ધબ્બો મારવાથી થયું. એ ધબ્બાથી તેના શરીરમાં એક પ્રકારની ગલીપચી થઇ અને જાદુના ખેલમાં એક ધડાકો થાય અને કાંઇ અવનવું નીકળી પડે એમ એકદમ તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ જાગી ગઇ. એમાં નાયકનું સ્થાન મળ્યું કાકાને!

અને આ બનાવથી કુસુમના જીવનમાં બહુ મજાની ઊથલપાથલ થઈ ગઇ. તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને સત્યસૃષ્ટિ વચ્ચે બહુ જ નજીકનો સંબંધ સ્થપાયો.

એ પછી કોઇ ભૂખે મરતો માણસ જેમ અકરાંતિયો થઇને ખાધા જ કરે, એવી તેના મનની સ્થિતિ થઈ. પોતાની પ્રિય વ્યક્તિની વાણી, એની ઝીણીઝીણી હિલચાલ, મનોવૃત્તિની નાની નાની રમતો, એ સર્વ તરફ તે ખૂબ જ બારીક નજર રાખવા લાગી. તેની આજુબાજુની સત્યસૃષ્ટિમાં બનતા બનાવોથી તેને આનંદ, દુઃખ અને મત્સર થવા માંડયાં.

તેના મનમાં ઊઠતાં આ આંદોલનો જરા ત્રાસદાયક હોવા છતાં મૂઢ માર મારતાં કે ગૂંગળાવી નાખતાં નહોતાં, એટલું જ

મો. ૯.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ પણ કાકા સાથે બોલવા કે એમની સાથે રહેવા માટે તે પડાપડી કરવા લાગી. આ માટે તેને કેટલીયે નાનીમોટી યુક્તિઓ સૂઝવા લાગી.

અને આ બધાંથી તેને એકદમ મોકળાશ અને આનંદ લાગતાં હતાં.

સુંદર દેખાવા માટે તે વારંવાર કપડાં બદલતી, સરસ મજાનું બોલવા માટે તે ખૂબ વાતો કરતી, અને હસતી....અને છેવટે પોતે આ બધી કેવી મૂર્ખાઇ કરે છે એવો વિચાર આવતાં ઓશિયાળી થઇ જતી.

પણ તોયે તેના પ્રયત્નો અટકયા નહિ. અતિ વિસંગત અને ચમત્કારી સંયોગ છે આ. પણ કોઈ કૂતરાનું બચ્ચું જેવી હઠથી મોંમાં પકડેલી વસ્તુ મૂકે નહિ, એવી જ રીતે તેનું મન એ પડાપડી છોડવા તૈયાર નહોતું.

અને રાતે બિછાનામાં પડયા પછી જયારે તેની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ હળવેથી જાગૃત થઇ ત્યારે આટલીવાર પોતે તેને છેક ભૂલી કેમ ગઇ હશે એનું તેને આશ્ચર્ય થયું.

અને કાકા–છટ! પોતાના પ્રિયતમનું આવું નામ હોય એ તેને અસહ્ય લાગ્યું–પણ કેટલા સારા હતા! કેવું મજાનું અને સાચું બોલે છે એ!

સાંજે બાગમાં ફરતાં તે રોજ માળીની નજર ચૂકવીને ફુલ તોડતી હતી. આજ કાકા તેની સામે જોઈને હસ્યા.

કુસુમે એમને કહ્યું: 'આમ ચોરી છુપીથી ફુલ તોડવાની કેવી મજા આવે છે, નહિ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાકા બોલ્યા: 'હા, મજા પડે છે ખરી પણ આપણા ચોર મનને દબાવીને ફુલ તોડવાં જ નહિ એમ નક્કી કરવામાં જુદી જ મજા નથી? પોતાની ચોરી, લુચ્ચાઈ, એકલપેટાપણું એ બધાંને દાબી દેવા જેવી મજા બીજી એકે નથી એવું તને નથી લાગતું?'

એમનું કહેવું કુસુમને સમજાયું નહિ, પણ એ ભાષા કુસુમની જાણીતી નજીકની હતી. આથી જાણે કાકાની અને પોતાની વચ્ચે કાંઈક નવું જ સંધાણ થયું હોય એવા ભાવથી કુસુમે એમની સામે જોયું.

એ નજર એમણે જોઈ, ઓળખી અને કુસુમને ખૂબ જ આનંદ થયો.

આ અને એવા બીજા કેટલાયે પ્રસંગોથી તેનું મન ઉલ્લાસ પામ્યું. બીજે દિવસે સ્કૂલે ગઈ ત્યારે તે ખૂબ આનંદમાં હતી. તેની બેનપણીને તેનો આનંદ સમજાયો નહિ. છતાંયે એ ઓછો ન થયો.

આથી તેને જ નવાઈ લાગી. પછી તેને એકદમ નવો જ વિચાર સૂઝયો કે, આવી ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં આનંદ ગૂમાવવો એ કેવી મૂર્ખાઈ છે!—ને આટલો પ્રૌઢ અને શાણો વિચાર પોતાને આવ્યો તેથી તેણે પોતાની જાતને શાબાશી આપી.

ફરી નિબંધનો સમય હતો અને શિક્ષકે વિષય આપ્યો: 'ધંધાદારી શિક્ષણ.'

પણ આ વખતે કુસુમ મૂંઝાઈ ગઈ નહિ, ઊલટું આવા રૂક્ષ વિષય પર પણ તેણે ઉલ્લાસપૂર્વક પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્શાવ્યા. ધંધાદારી શિક્ષણ એ આપણા શિક્ષણક્ષેત્ર પરની પનોતી છે એવા દૃષ્ટિકોણથી તેણે એ વિષય તરફ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એ દિવસે સાંજે ઘેર આવીને તેણે ઉમંગભેર કાકાને પૂછયું : 'ચાલો ! આપણે ફરવા જવું છે ને?'

એમણે કહ્યું : 'ના રે, મારે હમણાં જ તાર આવ્યો છે, અને એક મહત્ત્વના કામે મારે વર્ધા જવાનું છે.'

અને રાતના એ નીકળી પણ પડયા. જતી વખતે એ બોલ્યા : 'કુસુમ, જો તું જાત સાથે બોલે છે, એ મને કહેતી જા, હો !–અને મને જ શા માટે બધાને કહેતી જા ને....'

કુસુમનું મન વિષણ્ણતાથી ભરાઇ ગયું. અત્યાર સુધી તેના પર ચેષ્ટાખોર, તોફાની અને આનંદી કુસ્મીનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું; હવે વળી પાછી ગંભીર. અબોલ અને નિરુત્સાહી કુસુમ દુનિયા પર જીવવા લાગી.

ખીલતી પ્રીતિના ભાંગી પડવાથી દિલમાં જે કાંઇ વેદના થાય તે બધી કુસુમે અનુભવી. સ્વપ્નસૃષ્ટિની દીવાલમાં જે ગાબડું પડયું હતું તે પાછું પુરાઇ ગયું અને અભેદ્ય દીવાલ રચાઇ ગઇ. તેણે એ બધુંયે અનુભવ્યું....વળી પાછાં ચાર–પાંચ દિવસ તેણે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ગાળ્યા.

તેને થયું : મારા મનની મોકળાશ જતી રહી, વળી એનું એ જ....

પણ થોડા દિવસમાં વળી તેનું મન હળવું પડયું. દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા છતાં એ થઇ શકે નહિ. કાકા તેને પહેલાંના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેટલા જ ગમતા હતા, પણ હવે આ ગમવામાં એક પ્રકારની ખેલદિલી રમતિયાળવૃત્તિ હતી. એકાદ સુંદર પુસ્તકની જેમજ કાકા પણ તેને ગમતા.

પણ આ ફરક તેના મનમાં પડે છે, એ કબૂલ કરવા જ એ તૈયાર નહોતી. એટલે તે હજુ પણ ગંભીર અને અબોલ રહી.

એવી જ રીતે તે એક દિવસ વર્ગમાં મૂંગી બેઠી હતી ત્યાં શિક્ષક નિબંધની નોટબૂકો લઇને આવ્યા. બધી નોટબૂકો વહેંચી દીધા પછી એક નોટબૂક હાથમાં લઇને એ ઊભા થયા. એક ખોંખારો ખાધો અને પછી વર્ગમાં કાંઇક શોધતા હોય તેમ નજર ફેરવી. એમની માનીતી છીંકણીની ડબ્બી ઉઘાડતી વખતે એ ડબ્બી તરફ કાંઇક આવી જ નજરે જુએ છે.

કુસુમે એ નોટબૂક ઓળખી, એ તેની જ હતી. અને તે ચમકી.

પછી માસ્તરે એમાંથી નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો અને વખાણ પણ કર્યાં.

બધી છોકરીઓ ટીકીટીકીને કુસુમ તરફ જોવા લાગી. આગળની હારમાં બેઠેલી પહેલા નંબરની છોકરી તો પાછળ વળીને બોલી: 'અરે, કેવું સુંદર લખે છે ને તું તો!' અને પછી તે જે હસી એ તો તેના શબ્દો કરતાં પણ સુંદર હતું.

વચ્ચેની છુટ્ટીમાં એ બે થોડીવાર સુધી વાતે વળગ્યાં. એ બેની એટલી બધી તો મૈત્રી જામી કે કુસુમ પોતાના મનના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝીણાઝીણા વિચારો કોઇનેયે કદી નહોતી બતાવતી એ તેણે તેની નવી બેનપણીને કહ્યા. અને મજાની વાત તો એ થઈ કે તે એ બધું સમજી પણ ખરી !

આથી તે તેની નવી બેનપણી સાથે બહુ જ હળી ગઇ. તે એટલી બધી કે રાતે પથારીમાં સૂતાં સુધી તેને સ્વપ્નસૃષ્ટિની યાદ સુદ્ધાં ન આવી.

રાતે તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિની બેનપણી તેને મળવા આવી ત્યારે પણ તેની સાથે ન બોલતાં પોતાની નવી બેનપણી સાથે જ બોલવા લાગી. ત્યારે એ સ્વપ્નસૃષ્ટિની બેનપણીએ રિસાઇને કહ્યું : 'તને કોઇ નવી બેનપણી મળી લાગે છે, હું તો જાઉં છું ત્યારે....'

કુસુમે તેને કહ્યું : 'ઊભી રહેને; તું પણ મને એટલી જ ગમે છે રિસાઈશ નહિ....'

પણ કાંઇ જ નિકાલ આવતાં પહેલાં જ નિદ્રાનું સામ્રાજ્ય તેના પર છવાઈ ગયું.

卐

(૯)

ઉભરાઈ ગએલું દૂધ

એક ખાસ્સું મોટું બગાસું ખાઇને નાના ખુરશીપરથી ઉઠયા. ટેબલ પરની ફાઇલોને એમણે એક ઝાટકો મારીને ફેંકી દીધી, ચશ્મા કાઢયા, અને એને પેટીમાં મૂકીને અવાજ સાથે એમણે પેટી બંધ કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કશીક અસ્વસ્થતા એમના મનમાં ધૂંધવાતી હતી. કોણ જાણે શેનો, પણ એમને એક અતિ વિલક્ષણ કંટાળો આવ્યો હતો, અને એમને કશુંક, શું તે ખબર નથી પણ, કશુંક એમને જોઇતું હતું, અને એની એમને ખૂબ જ ઉત્કંઠા હતી.

પોતાના એ કૃત્યને જોઇને નાના થોડાક ગભરાયા. એમણે પછી એ વિખરાએલી ફાઇલોને ટેબલપર સરખી રીતે ગોઠવી. જાણે આગળના દુર્વર્તન બદલ એમણે એમની માફી માંગી.

ઓફિસમાંથી બહાર આવ્યા પછી રોજની જેમ ફરતાં ફરતાં ઘેર જવાની એમને ઇચ્છા નહોતી, અનિચ્છા હતી. કાંઈક બીજું જ, જૂદું જ કરવું એવી એમની ઈચ્છા થઇ, એવી લહેર એમના દિલમાં રમી ગઈ.

એમણે સામે જોયું તો એમની ઓફિસનો પેલો ચાલાક કારકૂન એક સુંદર ટાઇપીસ્ટ છોકરીને લઈને એક ચકચકિત અને ચોકખી ચટાક હોટલમાં પેસતો હતો.

એમને થયું, છી....આજકાલના છોકરા એટલે........

અને પછી અજાણ્યે જ, એમના પગ પણ એ જ હોટલ તરફ વળ્યા.

હોટલમાં પેસતી વખતે એમના મનનો એક શાણો, જવાબદાર, બીકણ અવાજ એમને કહેતો હતો, જોજે, હો ભાઇ, આજ બપોરે જ તેં હોટલમાં જઇને મીસળ ખાધું છે, અને હવે ફરીવાર હોટલમાં જઇને ખોટો ખરચો કરવો તે ઠીક નથી, હો, ભલા. આ મોજ શોખની ટેવ એ તો હરામ ચસકો છે, અને એ અતિ ઘાતક છે......

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ અવાજના હુકમાનુસાર જ નાના આજ સુધી વર્તતા આવ્યા હતા.

પણ એમના મનમાં બીજો પણ એક લડકણો, આપલપેટો પણ ધીરો અવાજ હતો. એની કટકટ હંમેશ ચાલુ જ રહેતી, બેટાની.

એ કહેતો, નળપર પાણી ભરવા માટે સવારના પાંચ વાગે ઉઠવું પડે તો કાંઇ નહિ, પણ પેલા જાડિયા સાતાકાકી એમની પાણીની ડોલ બાજુ ધકેલી દે એ કદિ ના ચાલવા દેવું જોઇએ. એમની સાથે લડવું જોઈએ....નિષ્કારણ ઓરડીમાં ડોકિયાં કરીને ગમે તે લાજ આબરૂ વગરનું બોલતા પેલા બંડોપંત ચાલીમાંથી ખાલી કરીને ટળે તો ઠીક થાય. અળવીના શાકમાં દુર્ગાભાભી થોડાં કાજુ પણ નાંખે તો મજા રહી જાય....અને દુર્ગાભાભી નાના સાથે રહેવા નહોતા આવ્યા એ પહેલાં એકવાર એમણે નાનાને કહ્યું હતું, ભાઇ, આ રોજ રોજ રાંધણીમાં પેસીને કંટાળી હું તો. બીજા લગ્ન કરી નાંખોને....

એવા તો ચાંપ્યા હતા નાનાએ એમને એ વખતે તો.

પણ આજે પેલો કાતર અવાજ એમને કહેતો હતો, તો એ વખતે મેં શું ખોટું કહ્યું હતું. બરોબર જ તો કહ્યું હતું.... અને નાનાએ એના કહેવા તરફ દુર્લક્ષ કર્યું

ના કહો તો યે આજ એ જરા વધારે જોરમાં હતો, અને નાના પણ કોણ જાણે આજ એના તરફ જ વધારે વલણ બતાવતા હતા. તે એટલા બધા કે પેલો શાણો અવાજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિચારો એમને કાંઇ કહેવા ગયો તો નાના એનાપર એકદમ ચિડાઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા, ચૂપ બેસ રે બુઢ્ઢા. હવે બંધ રહે છે કે તારી ટકટક.

આવું એ કોઇવાર કોઇને પણ કહેતા નથી.

નાના હોટલમાં જઇને આરામથી ખુરસી પર બેઠા. એટલામાં જ ઘોઘરા અવાજવાળા દાદા સામે કયાંકથી આવીને એમની સામે બેસી ગયા. અને કહ્યું, 'કેમ નાના સામ્યવાદીઓ શું કહે છે?'

નાના એકદમ ચમકયા, પણ કાંઇ બોલવું જ જોઇએ માટે બોલ્યા, 'શું કહેવાના હતાં બિચારાઓ. માર ખાય છે હમણાં તો ચારે બાજુથી....'

'એ જ તમારી ભૂલ છે, નાના. વર્તમાન પત્રો તો હંમેશા આપણી જ તરફનું લખે છે, અને તમે લોકો એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને એમનું બધું સાચું માનો છો. તમને ખબર નથી, પણ આ બધાં પાછળ સામ્યવાદીઓની રમત છે...'

નાનાને સાનેના રાજકીય જ્ઞાનની અને એમના અવાજની એકંદરે તો બીક જ લાગતી. અને ઘણીવાર એમને એમ પણ લાગતું કે પોતે આ સાને જેવા હોત તો વધારે સુખી હોત.

એટલામાં પાર્ટિશન બાજુની કેબીનમાંથી અવાજ સંભળાયો 'બસ હવે બંધ કરશો આ ઠઠ્ઠામશ્કરી' અવાજ કોઈ બાઇનો હતો, અને નાનાને લાગ્યું આવો જ સુંદર અને કદાચ આ જ અવાજ એમણે આ પહેલાં કયાંક સાંભળ્યો હતો....એ કયાં ભલા....અને પછી સાનેનું આગળનું બોલવું એમણે સાંભળ્યું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચા પીને બહાર નીકળતાં સાને જરા પાછળ પડી ગયા, અને રોજની જેમ આજે પણ નાનાને પૈસા ચૂકવવા પડયા.

નાનાના મનમાં કોઈએ ખિજવાઇને કહ્યું, આ લૂચ્ચો માણસ રોજ જ તમને આવી રીતે ફસાવે છે. આજ તો તમે પણ ચૂપચાપ બહાર જ નીકળી જાવ. અને એ જ લુચ્ચાને માથે પડવા દો બીલ....

પણ નાનાએ જ પૈસા ચૂકવ્યા, અને એમણે પોતાની જાતને કહ્યું, બે–ચાર આના એ તે કઇ મોટી વિસાત છે. એટલા માટે આટલી બૂમાબૂમ શી વળી.

પાછું કોઇએ કહ્યું, આ પૈસાનો પ્રશ્ન નથી, પણ........ નાનાએ કહ્યું, બહુ સારૂં. ચૂપ કર હવે.

હોટલમાંથી બહાર નીકળીને એમણે પાછું પોતાની જાતને પૂછયું, હં....હવે શું કામ બાકી રહ્યું, વારુ.

હા. એમનો મામાનો દિકરો બહુ જ બિમાર હતો. અને એમણે એને જોવા માટે જવાનું હતું. મોટો શ્રીમંત અને કર્તૃત્વબાજ માણસ હતો એ, અને રહેતો હતો દૂર. કયાં, છેક દાદર. પણ એથી શું થયું. બિમાર માણસની ખબર કાઢવા ન જવું જોઇએ? અને એ દાદર જવા માટે બસની લાઇનમાં ઉભા રહ્યા.

નાનાને જોઇને એને બહુ જ સારૂં લાગ્યું. એણે નાનાના બેય હાથ અમસ્તા જ પોતાના હાથમાં લઇને દાબી રાખ્યા. નાનાને પણ બહુ જ સારૂં લાગ્યું. પણ એટલું જ, એમના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં કોઇ કચકચ કરતું હતું, હું થોડા વખત પહેલાં માંદો પડયો હતો ત્યારે આ તો મારી પાસે ફરકયો પણ નહોતો.

ઉદાસીનતાની લહરીઓ પછી વાવા માંડી. અને પછી એમને થાક જણાવા લાગ્યો. ગળું સૂકાવા લાગ્યું, અને પછી એમને થયું, ઘેર જઇને હવે શાંતિથી સૂઈ જઉં, એટલે થયું. અને ઘેર પહોંચી જવા માટે એમનું મન ઉત્સુક થઈ ગયું. આ ઉત્સુકતા માટે એમને આશ્ચર્ય થયા સિવાય ન રહ્યું. એમને વળી વિચાર આવ્યો, ઘેર જઇને શું કરવાનું ?

....એમને ઘેર જઇને ગરમાગરમ મજાનો ચા પીવાનો હતો. દુર્ગાભાભીના હાથની ચા એમને બહુ જ ભાવતી. મનોહરને નાનાના દિકરાને જો કે એ એટલો નથી ભાવતો, પણ નાનાને તો ખૂબ જ ભાવે છે.

નાનાને એક બીજી જગ્યાએ પણ જવાનું હતું. એમના દૂરના સગાને ત્યાં લગ્ન હતું. એની દિકરીનું. ગરીબ હતો બિચારો, પણ ભાઇનો મિજાજ હતો તેર ખાંડીનો. એણે દિકરીના લગ્ન માટે નાના પાસે થોડી મદદ માંગી હતી.

નાનાને થયું, એ શહેનશાહને શાને માટે મદદ કરવી જોઇએ! પણ સાથે જ એમને વિચાર આવ્યો, કે એના મિજાસને કારણે એની દિકરીને બિચારીને સજા કરવા જેવું થાય તો. તો એને માટે દિકરીને હેરાન કરવી એ તો ઠીક ન થાય.

છેવટે એમણે એને ચાળીસ રૂપિયા આપવાનું નક્કી કર્યું. આમ જોવા જાવ તો એ મદદ તો બહુ જ નજીવી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આથી વધુ આપવું નાનાને પરવડે એમ નહોતું. નાનાનો પગાર હતો માત્ર દોઢસો રૂપિયા. અને એમનો દિકરો હવે તો નોકરીએ હતો, તો યે એ એના પગારમાંથી નાનાને પાઇ સરખી પરખાવતો નહોતો. અને એ એના પગારનું શું કરે છે, એ જ નાનાને તો ખબર નહોતી.

નાનાએ જઇને એને ચાળીસ રૂપિયા આપ્યા. અને એ હવે એમનો આભાર માનશે, એ કલ્પનાને કારણે એ ખૂબ જ ઓશિયાળ થઈ ગયા.

પણ એમના ઓશિયાળા બનવાનો પેલો સંબંધીએ જૂદો જ અર્થ કર્યો, અને એણે ધૂર્તતાથી કહ્યું, 'શું ...આખા ચાળીસ ! તમારા જેવા પાસેથી તો મને પૂરા બસો રૂપિયાની આશા હતી. અને હવે તમારે ખર્ચો યે શો છે. છોકરાંને પણ સરસ નોકરી છે....'

એની ભાંડણખોરીથી નાના તો એકદમ ગભરાઇ ગયા. એને શો જવાબ આપવો એ જ એમને તો ન સમજાય. ખિસ્સામાંથી બીજા પચીસ રૂપિયા કાઢીને એના હાથમાં મૂકીને નાના તો જલ્દી જલ્દી દાદરો ઉતરી ગયા.

નીચે પહોંચ્યા ત્યાં એમને કોઈ મળ્યું અને એણે પૂછ્યુ. 'કેમ નાના શીદ ગયા હતા ?'

નાના ખચકાતા બોલ્યા, 'પેલા આપણા બર્વે છે ને, એની છોકરીનાં લગ્ન છે....'

એ ઉપર પેલા માણસે હસીને કહ્યું, 'અરે વળી છોકરી શી ને લગ્ન શા. એ એના બૈરી છોકરાને રાખે છે જ કયાં ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ શબ્દો સાંભળીને નાનાની તો છાતી જ બેસી ગઇ, અને તેમનું મન ખૂબ જ ઉદાસ થઈ ગયું. એમની સાથે સંબંધ ધરાવનાર બધાં જ માણુસો ઉપર એમને કંટાળો આવ્યો. અને એમને ખૂબ જ એકલતા લાગવા માંડી.

એમને લાગ્યું કે પોતાના નાના સરખા ઘરમાં પક્ષીબાળ જેટલા સુખથી રહે છે એ રીતે આપણે માણુસો આ નાની સરખી દુનિયામાં કેમ નહિ રહી શકતા હોઇએ. શા માટે જોઇએ આ ફસવણી. હું મારા ઘરમાં શાંતિથી બેઠો હોઉં ત્યાં વિના કારણુ જ બંડોપંતે ડોકિયું કરીને શા માટે ફાવે તેમ બોલવું જોઇએ....

આમ જોવા જાવ, તો માણુસ જાતને જરૂરિયાતો પણુ કેટલી ઓછી છે! અને એને ખાતર આટલી ધમાધમ શી! આટલી ફસવણી શા માટે?

કોંગ્રેસના માણુસો એમની પાસે મત માંગવા આવતા, ત્યારે એમને થતું, આ લોકો પાકિસ્તાન અને સામ્યવાદીઓ ઉપર આટલી ધમાધમ શા માટે મચાવતા હશે. મારે એ બધી વાતો સાથે શો સંબંધ છે? મારે તો નિરાંતે રહેવા માટે એકાદ ઓરડી જોઇએ. નહાવા માટે ભરપૂર પાણી જોઇએ. ચોખામાં કાંકરા ન હોવા જોઇએ. અને....

અને એ ઉપરાંત પણુ બીજું કાંઇક એમને જોઇતું હતું. કશું કે રૂવાબદાર, મધુર, નાજુક....ઉન્માદક. જે આજ સુધી એમને કદિ મળ્યું નહોતું....જેને માટે એમનો અંતરાત્મા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તૃષાર્ત થયો હતો....જે ન મળવાને કારણે એમનું જીવન સૂકું, અને નિઃરસ થઇ ગયું હતું. અતિ ઉદાસીન બની ગયું હતું.

અને આ ઉદાસીનતા પોતાના માર્ગમાં આવે એવું એમણે જીવનમાં કશું જ કર્યું નહોતું.

એમણે એમના આખાયે સંસાર દરમિયાન શાંતિ જાળવી હતી. કદિક એમનાં પત્ની ખિજવાઈને બોલી ઉઠતાં, તો યે એ સામે જવાબ નહોતા આપતાં. તેની હંમેશની કટકટ એમણે મૂંગે મોંએ સહન કરી લીધી હતી,....પણ છટ. મરેલા માણસનાં વળી શાં નામ પાડવાં. પોતાને પૈસા કમાઈને તેની હોંસ પૂરી પાડવાની અક્કલ નહોતી ત્યારે જ તે એમ કરતીને.

છૂટી એ તો બિચારી. એ પછી માની ખોટ ન જણાય એવી રીતે એમણે છોકરાને ઉછેર્યો હતો. અને હવે એ બી. એ. થઇને નોકરીએ વળગ્યો હતો.

હજુ તેને સમજ આવી નહોતી. બનીઠનીને ફરવાની એને બહુ હોંસ છે. અને એનો મિજાજ પણ સહેજ ગરમ છે.

પણ ચાલે એ તો. નાનપણમાં બધાં જ એવાં હોય.... તો યે એણે હવે થોડા સમજદાર બનવું જોઇએ, અને વર્તન સુધારવું જોઈએ—નાના સાથે કદાચ ચાલે, પણ દુર્ગાભાભી સાથે તો ગમે તેમ ન જ વર્તવું જોઇએ.

નાનાના ભાઈ ગુજરી ગયા પછી બેએક વર્ષ તો એમણે બહુ જ મૂશ્કેલીમાં અને ખેંચમાં ગાળ્યાં હતાં, અને હવે તે નાનાને આશ્રયે આવ્યાં હતાં. એમને ગમેતેમ બોલીને ઝીણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટી વાતોમાં પોતાના આશ્રિત હોવાની જાણુ કરાવ્યા કરવી એ કેવું હલકટ કામ છે.

એ કલ્પનાથી નાના જાતે જ શરમાઈ ગયા, અને એમણે હાથથી મોં છુપાવ્યા જેવું કર્યું.

અને દુર્ગાભાભી કેટલા સારાં હતાં. ઘરમાં બધાં જ કામ એ કેવા વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે. અને માત્ર વ્યવસ્થિતપણે નહિ, પણુ ખૂબ જ આસ્થાથી અને પોતીકું ગણીને. નાનાને ભાવતી લીલા મરચાંની ચટણી અઠવાડિયામાં બેત્રણ વખત એમના ભાણામાં પડી જ હોય. ભાખરી ઉપર ઠરેલું ઘી એ પીરસવાના જ. અને છાશ પીધાથી નાનાને ઉધરસ થાય છે, એ જાણ્યા પછી એમને છાશ પીતા બંધ કર્યા હોય તો એ એમણે જ.

નાનાને યાદ આવ્યું કે દુર્ગાભાભીનાં કપડાં ફાટી ગયાં છે. આઠ દહાડા થયાં એમણે પચીસ રૂપિયા ઘરમાં કબાટ ઉપર મૂકીને કહ્યું હતું, આ તમારા કપડાં માટે. પણ દુર્ગાભાભી હજુ કપડાં લાવ્યાં નહોતાં. હજુ એ તો જૂનાં કપડાં જ સાંધીને પહેરતાં.

નાનાને થયું, ના એ સીધા દુકાનમાં જ પેઠા અને એમણે બે પાતળો ખરીદ કરી. એ પાતળો કાગળમાં બંધાતી હતી, એ જ વખતે એમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે તે પાતળો તો એકદમ આધુનિક ફેશનની હતી.

એકદમ બીક જ લાગી નાનાને. પણુ પાતળો બદલી આપ એટલું દુકાનદારને કહેવા જેટલી હિંમત નાનામાં નહોતી, એ એટલા અવ્યવહારૂ હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડા આગળ વધ્યા ત્યાં એમને ધ્યાન આવ્યું કે ઘરમાં ઓપરેલ ખલાસ થઈ ગયું છે. અને બજારમાં મળતું પણ નથી. અર્થાત, એને લીધે એમને પોતાને અડચણ પડે એ તો ઠીક, પણ બિચારા દુર્ગાભાભી કેટલાં હેરાન થતાં હશે. ઠીક, એ જાતે તો કદિ કાંઇ માંગવાનાં જ નહિ.

પાછા એ દુકાનમાં પેઠા. દુકાનદારે જાતજાતની બાટલીઓ એમની સામે ગોઠવી દીધી, અને કિંમતો કહી.

સાધારણ રીતે નાના સસ્તી, સાદી અને ટકાઉ ચીજો ખરીદતા. અને આજ પણ એ એમ જ કરવાના હતા. પણ શાથી તે કોણ જાણે, એક આસમાની રંગના કાગળમાં લપેટેલી સુંદર આકારની બાટલીએ એમની નજર ખેંચી રાખી.

દુકાનદારે બાટલી ઉઘાડીને પૂછયું, 'આ બાટલી આપું.'

નાનાએ એકદમ કહ્યું, 'હા.'

અને થયું. ખડખડતા ત્રણ રૂપિયા નાનાને ચૂકવવા પડયા.

પણ પછી એમને એ દુકાનદાર ઉપર બહુ ખીજ ચડી. લુચ્ચા કયાંના. અમસ્તી મોંઘી વસ્તુઓ ગળે વળગાડે છે.

પોતાનું પાતળનું બંડલ લેવા એ પાછા વળ્યા તો એક તરૂણ યુવતિ એને બાજુએથી ખોલીને જોતી હતી. એ બહુ ખૂશ થઇ લાગતી હતી.

એ યુવતિ એમના તરફ હસીને બોલી, 'માફ કરજો હોં. બાજુમાંથી કિનાર જોઇ, તે ગમી એટલે ખોલીને જોયું. કેટલો સરસ રંગ છે? અને પછી આંખ ઉંચી કરીને એમના સામે જોઇને બોલી, 'તમે જ પસંદગી કરી છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાના ગભરાતા બોલ્યા, 'હા, કેમ ?'

એ યુવતિ બોલી, 'બહુ સુંદર છે, તમે જો કપડાંની દુકાન કાઢો તો બધી સ્ત્રીઓ તમારે ત્યાંથી જ કપડા ખરીદવા આવે.'

તે યુવતિનું બોલવું નાનાને બહુ ગમ્યું. એમને થયું કે જગતમાં બધા જ મનુષ્યો આવાં હોય તો દુનિયા કેટલી સુંદર હોત.

અને યુવતિનો ગૌર વર્ણ, અને તેની ગરદનની મોહક હિલચાલ પરથી નજર ફેરવતાં એમને લાગ્યું કે, ગરદનની આટલી મોહક હિલચાલ એમણે આ પહેલાં પણ કયાંક જોઈ છે.

નાના બહાર આવ્યા ત્યારે એ પોતાની જાત ઉપર બહુ ખુશ થએલા હતા. પોતે કાંઈક વિશેષ, સુંદર, નાજુક કામ કર્યું હોય એમ એમને લાગતું હતું. અને કાંઈક પરાક્રમ કર્યા પછી કોઈ નાના બાળકને હસવું આવે, એમ એમને પણ હસવું આવતું હતું. એ પછી એમણે શાક ખરીદ્યું–તે પણ ફુલાવરનું.

ચાલીના દરવાજે આવતાં એ એકદમ થંભી ગયા. એમને કશાકની બીક લાગતી હતી જાણે–પેલા બરછટ બંડોપંતની અને દુર્ગાભાભીની ચે.

બંડોપંત તો જાણે એમની વાટ જોતા જ ઉભા હતા.

નાનાના હાથમાંના સામાન ઉપર તરાપ મારતાં એ બોલ્યા, 'અહોહો....કાંઈ ભારે ખરીદી કરી છે ને નાના. એ...આ શું. પાતળ હોય એમ લાગે છે. કોને માટે આ. વહુ લાવવાના છો ઘેર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એની તૈયારી આ બધી કે. ઓ હો. પણ છોકરા ક્યાં તમને પૂછે છે જ, તે. કે પછી દુર્ગાભાભી માટે લાવ્યા છો. બાકી, તમે મેંઢા માણસો શું કરશો એ કોઇ સમજે નહિ....ને...આ ફક્કડ મજાની તેલની બાટલી કોને માટે ભલા. હવે વાળ ધોળા થવા આવ્યા ત્યારે આ બધાં શા ઢંગ....'

ખિજથી નાના થરથર કાંપતા હતા. પણ બંડાપંતને એકાદો સણસણતો જવાબ આપતાં એમને ન ફાવ્યું, ને એમના સકંજામાંથી છૂટીને એ જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે એ પરસેવાથી રેબઝેબ થઇ ગયા હતા.

એ ધબ દઇને ખુરશી પર બેસી ગયા. એ ખૂબ થાકી ગયા હતા. એટલામાં સામેના કેલેન્ડર પર એમની નજર ગઇ. અનાજનું રેશન લાવવાનો આજે છેલ્લો દિવસ જ બાકી હતો તે એમના ધ્યાનમાં આવ્યું. ઓ ભગવાન, હવે પાછા ઉઠીને એ ધમાધમ કરવાની એમનામાં હામ નહોતી.

એટલામાં કપડાં પહેરીને બહાર જતા દિકરા પર એમની નજર પડી. એને એમણે બીતા બીતા કહ્યું, 'આ જોને મનોહર, જરા રેશન લઇ આવને ભાઇ. હું જોને ખૂબ થાકી ગયો છું.' છોકરાને કપાળે કરચલી પડી, અને એ બોલ્યો, 'વાહ. હું ફરવા જવા નીકળ્યો, ત્યારે તમે વળી કાંઇ ભળતું જ કરવાનું કહો છો. અને નથી વખત અત્યારે.......'

'અરે પણ........'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ જુવો નાના, તમે મને આવા હલકાં કામ ના બતાવતા જાવ. કહે ઝાડુવાળાને બૂમ માર, રેશનની થેલીઓ ઉંચકીને પાટીવાળાની જેમ માથે ઉંચકી લાવ. હું હવે નાનો નથી, સમજ્યા ?'

'અરે, પણ હું યે નથી કરતો આવાં કામ.'

તમારામાં હશે એવી ધીરજ. મને નહિ ફાવે એ.' અને એ ચાલતો થયો.

નાના હતબુદ્ધિની જેમ એની પાછળ જોતા રહ્યા. જેને એમણે અવિશ્રાંત શ્રમ કરીને ઉછેર્યો, ભણાવ્યો ગણાવ્યો, એનો આ બધો પ્રતાપ હતો. આ જગતમાં એમનો કોઇના પર હક્ક નહોતો, અધિકાર નહોતો. કોઇને એમની કિંમત નહોતી.

એમના અંતઃકરણમાં ખૂબ જ કટુતા વ્યાપી ગઈ. ઘોર અંધારા ભોંયરામાં પોતે અટવાયા કરે છે, એમ એમને લાગ્યું.

....અને એકાદી નાગણી ચિડાઇને ફેણ પછાડે એવી જ ચીડ એમના મનમાં ફફણી ઉઠી. એમને ઇચ્છા થઈ આવી કે એક મોટો જોડો લઇને જે મળે એના માથા પર મારે. દુનિયા આખીને પગ નીચે કચરી નાખે, અને બીજું જે થઇ શકે તે કરવું....

....અને શું કરવું તે ન સમજાવાથી એમણે પોતાની મેળે જ પોતાના ગાલ ઉપર એક તમાચો જોરથી માર્યો. એમને એવો ઉમળકો આવ્યો કે કોઇ નાના છોકરાની જેમ કોઇની કુંખમાં માથું લપાવીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવું.

એ ટેબલ પર માથું ટેકવીને સ્વસ્થ બેઠા.

એટલામાં કોઇનો આછો પગરવ સંભળાયો, અને માયાળુ અવાજ કાને પડયો, 'ચા લેશો ને.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું. આ જ એ સુંદર અવાજ. આની જ ભ્રમણા એમને પેલી હોટલમાં થઈ હતી.

એમણે ઉંચું જોયું તો દુર્ગાભાભી બારણામાં ઉભા હતા. નાના ગાંડાની જેમ એમની સામે જોઇ રહ્યા.

દુર્ગાભાભી નીચી ડોક કરીને બોલ્યા, 'એના બોલને આટલા મન પર લેવાના હોય ખરા ? હજુ ઉમર નાની છે એટલે આમ બોલે છે. જરા મોટો થશે એટલે....

નાના લડતા હોય એમ બોલ્યા, 'પણ શેના ઉપર આટલું બધું?'

દુર્ગાભાભી હસીને બોલ્યા, 'હું કહું છું, એ ઉપર.'

અને પછી એક આજ્ઞાંકિત બાળકની જેમ નાના એમની પાછળ પાછળ અંદર ગયા.

દુર્ગાભાભીએ તરત જ પાટલો ઢાળી દીધો. અને નાના જ્યારે રકાબીમાં ચા કાઢીને સ્વસ્થ બેઠા હતા, ત્યારે એમણે કહ્યું 'બેસો હો, હું કાઢી આપું છું.'

અને એમના એ શબ્દોથી નાનાના મનના ભાવ પણ ઉભરાવા લાગ્યા. અને એમને બીક લાગી કે એ તપેલી કપરકાબીથી દુર્ગાભાભીનો હાથ દાઝશે-એમની આંગળીઓ કેવી નાજુક, નાનકડી અને લાલચોળ હતી. એ આંગળીઓ પોતાના હાથમાં લઇને આસ્તેથી પંપાળવી એવી નાનાને ઇચ્છા થઈ આવી.

અને ગમ્મત તો એ હતી કે પોતાની આ કલ્પનાથી નાનાને આશ્ચર્ય સુદ્ધાં ન થયું. ઉલટુ પોતાનું મન આટલું તૈયાર થયું ક્યારથી એની એમને નવાઇ લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં દુર્ગાભાભીએ કહ્યું, 'આ ટોપલી નીચે તરબૂચની એક ચીરી છે, બપોરે પડોસના બન્નૂમાસીએ આપી હતી. તમને ભાવે છે. જાણીને રાખી મૂકી છે—'

નાના આશ્ચર્યથી એમના સામે જોવા લાગ્યા. એનો અર્થ એ કે આ જગતમાં એક જણને તો એમની કિંમત છે....એમની નાની સરખી ગમતી અણગમતી વસ્તુઓ વિષે કોઈ દરકાર કરે છે તો ખરૂં. એમના સુખદુઃખ માટે કોઈને ચિંતા થાય છે ખરી.

એ બધું એમને માટે કેવું અપલબ્ધ અનનુભૂત હતું. સુખદાયક સંવેદનાથી એમનું હૃદય પુલકિત થઈ ઉઠ્યું. કોઈ નાજુક ભાવોનો વરસાદ વરસીને એમના મનમાં થેઈ થેઈ નાચવા લાગ્યો. અંદર મેઘધનુષ્યના રંગ રચાયા.

એમના હૃદયમાંની સારી યે ખિન્નતા, સારૂં યે ઔદાસિન્ય આ મેઘધારામાં ધોવાઈને ચોકખાં થઈ ગયાં. એકાકીપણાનો અંધકાર લુપ્ત થઈ ગયો, અને સ્નેહમય પ્રકાશ છવાઈને મન ઉજળું બની ગયું.

આટલી સુખદાયક મનઃસ્થિતિ નાનાએ કદિ અનુભવી નહોતી. અત્યારે એમને દિકરાની ગરબડનો શોક નહોતો થતો. બંડોપંતના બરછટપણાની બીક નહોતી લાગતી. દિકરાની બેફિકરાઈની એમને પરવાહ નહોતી. પોતાના દારિદ્રય અને દુર્દૈવ માટે ખેદ નહોતો.

આ બધી યે વાતોની અંદર એક કોઈ અતિ સામર્થ્યશાળી શક્તિ રહેલી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એક વિલક્ષણ સ્નિગ્ધતાથી એમનું મન કાંઠોકાંઠ છલકાવા લાગ્યું. એમની બારીમાંથી દેખાતો આકાશનો નાનો શો ટુકડો, કોઇ મકાનની ભીંતમાંથી ઉગી નીકળેલો પોતાના નાજુક લાલ લહેરથી ડોલાવતો વડનો છોડ, બારી ઉપર બેઠેલી નાનકડી ચકલી, અને વધુ આઘે શા માટે, એમની સામે જ પડેલા ચાના કપની ગુલાબી અસ્પષ્ટ છટા અને એની મધુર સોડમ, એ સર્વને વિષે એમને કોઈ વિલક્ષણ સ્નિગ્ધતા લાગતી અનુભવાતી હતી.

કશીક પ્રેરણા થઇ આવવાથી નાના એકદમ ઉઠયા, અને બહારના રૂમમાંથી પેલું પાતળનું બંડલ અને આસમાની કાગળમાં લપેટેલી તેલની બાટલી લઇ આવ્યા. બાટલી પરનો એ આસમાની કાગળ ખોલતા ખોલતા એ બોલ્યા, 'એકવાર હું નાનો હતો ત્યારે આવા જ એક કાગળ માટે એક છોકરા સાથે ખૂબ લડયો હતો.'

એ હસ્યા, અને દુર્ગાભાભી પણ હસ્યાં.

વહાણ કિનારે લાંગરે ત્યારે એનો ખલાસી કિનારાપર જોરથી એક દોરડું ફેંકે છે, એવું જ કાંઇક થયું.

દુર્ગાભાભીએ પૂછ્યું, 'શા માટે લાવ્યા આ બાટલી?' નાના ડોક ખંજવાળતા ખંજવાળતા બોલ્યા, 'હમણાં બહાર ખોપરેલ બરાબર મળતું નથી. એટલે થયું કે ઘરમાં હોય તો ઠીક એકાદ....મને એમ કે વચ્ચે વચ્ચે...'

નાના બાટલી શા માટે લાવ્યા હતા તે દુર્ગાભાભી સમજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયાં. અને દુર્ગાભાભી એ સમજી ગયાં છે, એમ નાનાને પણ ખબર પડી ગઇ, છતાં એમાંથી એકે કાંઇ બોલ્યાં નહિ.

પછી દુર્ગાભાભીએ પૂછયું, 'અને આમાં શું છે. કોટનું કાપડ લાવ્યા છો ?'

નાના બંડલ છોડતાં બોલ્યા, 'છટ પાતલો લાવ્યો છું.'

નારિયેળ ખમણતાં દુર્ગાભાભી એકદમ અટકી ગયાં અને એમનો કંઠ રૂંધાતો લાગ્યો. શ્વાસોશ્વાસ ખૂબ જોરથી ચાલવા લાગ્યો અને એમણે કહ્યું, 'નસિબ ફૂટેલી છું હું. મારે માટે આટલું બધું શા માટે?'

એ ઉઠીને બારી પાસે ગયાં, અને એમણે પાલવમાં મોં છુપાવી દીધું.

નાનાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પણ સાથે જ એમને વિચાર આવ્યો કે દુર્ગાભાભીનો ચહેરો પેલી દુકાનમાં એમને મળી હતી, એ યુવતિ જેવો જ નાજુક, ગૌર વર્ણનો અને મોહક છે.

એ તરત જ ઉઠીને એમની પાસે ગયા, એમને બહુ જ કહેવાનું હતું, પણ એ માત્ર એટલું જ બોલ્યા, 'આપણે બેય કમનસિબ નથી ? આપણે એકબીજાને નહિ સંભળીએ તો કોણ સંભાળવાનું છે ?'

તે છતાં યે તે ડૂસકાં ખાતાં હતાં. નાનાની સ્થિતિ આથી બહુ જ વિકળ ગઇ. દુર્ગાભાભીનું દુઃખ ઓછું કરવા એ ગમે તે કરવા તૈયાર હતા, પણ એમનાથી કાંઈ જ થઇ શકે એમ નહોતું.

અને એ સ્થિતિમાં કાંઇ કરવું જ જોઇએ એટલે એમણે દુર્ગાભાભીના ખભા પર હાથ મૂકયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરીરે અચાનક વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય એમ નાનાને લાગ્યું. પોતે શું કર્યું છે, એનો અર્થ એમને સમજાયો, અને ઓચિંતા આવેલા વંટોળિયામાં કોઈ નાનકડા પંખીની જે સ્થિતિ થાય, એવી નાનાની થઇ. કોઇ પ્રચંડ ભારતીના ઝપાટામાં એમના ચિંથરે ચિથરા થઇ જતા હોય એમ નાનાને લાગ્યું.

તે છતાં પણ પોતાનું એકલવાયાપણું દૂર કરનારી આ દિવ્ય ઔષધીને આમ હાથમાં આવેલી કેમ છોડી દેવાય, એમ એમનું આંતર મન એમને જાણે આક્રંદ કરીને કહેતું હતું.

હજારો બંડોપંત ઓરડીમાં ડોકાઇને ગમેતેમ બોલતાં હોત, કે છોકરો ઘર છોડીને ચાલતો થયો હોત, કે પછી બીજું ગમેતેમ થયું હોત તો યે એ પોતાનો હાથ ખસેડવાના નહોતા.

અને આ નિશ્ચય કરતાં એમને શરીરે ખૂબ પરસેવો છૂટયો.

એટલામાં ક્યાંક કશોક અવાજ આવ્યો. કદાચ કોઇ કબૂતર ફફડયું હશે !

નાના એકદમ ચમક્યા, એમનો હાથ નીચો ઉતર્યો અને એ બાઘા જેવા આમતેમ જોવા લાગ્યા.

એટલામાં દુર્ગાભાભી ભાનમાં આવ્યા. ચૂલા તરફ એમનું ધ્યાન ગયું અને તે એકદમ દોડતા ત્યાં ગયાં, અને ઉભરાઇ જતા દુધને જોરથી ફુંક મારી.

ઊંચું આવેલું દુધ એકદમ નીચે ચાલ્યું ગયું. નાનાના હૃદયમાં પણ એવું જ કાંઈક થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧૦)

મિલન

બાભૂળવાડી સ્ટેશન પાસે આવ્યું. વસંતે આતૂરતાથી બારી બહાર ડોકું કાઢીને જોયું. તેને યાદ આવ્યું–ગઇ વખતે એણે આમ જ ડોકું બહાર કાઢીને જોયું હતું, ત્યારે બાએ ઠીક પ્રમાણમાં ઘાંટા પાડયા હતા. અને એને હસવું આવ્યું. હવે બા એને એવી રીતે ઘાંટા પાડે એ શકય જ નહોતું એ હવે મોટો થઇ ગયો હતો! ખાસ્સો પંદર વર્ષનો!

દૂર ઘેરા લીલા રંગની ઝાડીમાં વચ્ચે વચ્ચે લાલ ગુલમહોર ડોકાતાં હતાં, અને બાભૂળવાડી ગામ ડુંગરની તળેટીમાં કેવું સરસ રીતે લપાઇને બેઠું હતું. ગઇ વખતે પણ એને અસ્સલ આ જ કલ્પના આવી હતી, અને ચારપાંચ વર્ષ પછી પણ એના મનમાં એ યાદ એટલી બધી તાજી શી રીતે રહી હશે એની એને નવાઇ લાગી.

સ્ટેશન આવતાં ગાડી ઊભી રહી. વસંતે ચારપાંચ વર્ષ પહેલાં જોયું હતું એવું જ એ સ્ટેશન હજુ હતું. પેલું જૂનું આમલીનું ઝાડ હજુ એવું ને એવું જ પ્લેટફોર્મને છેડે ઊભું હતું. એની નીચે કૂદાકૂદ કરતાં કાગડાં અને પાછળ લાઇનબંધ ઊભા રહેતા ટાંગાવાળા, એ બેમાંથી કોણ વધારે અવાજ કરે છે એની જાણે કે હરિફાઇ ચાલતી હતી! અને પેલા પાન બનાવતી વખતે ચૂનાના લોટાની ઘંટડી વગાડતા પાનવાળાની દુકાન આજે પણ એવી જ ચકચકીત અને ઝમકદાર લાગતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જાણીતું દ્રશ્ય જોઈને વામન ઉલ્લાસમાં આવી ગયો. કોટના ખિસ્સામાં હાથ નાંખીને એણે મોજથી પાનવાળાના અરિસામાં જોયું, અને ચાર વર્ષમાં એ ખાસ્સો ઊંચો વધી ગયો હતો એની એને કલ્પના આવી. એનું બાળપણથી ભરાવદાર શરીર અત્યારે થોડું કૃશ થઈ ગયું હતું, અને પેલી ઝીણી ઝીણી મૂછો! કાતરથી એ કાપવાનું એક મિત્રે કહ્યું હતું ત્યારે એ ચમકી ગયો હતો.

અને એને થયું કે સુંદર, કાયમ હસતા રહેતા નેત્રોવાળી, સફેદ કપડા પહેરતી વખતે પરી જેવી દેખાતી એની બાળસખી ઉષા પણ આવી જ રીતે બદલાઈ ગઈ હશે ને? એના મને તરત નિર્ણય કર્યો–'છટ! એ બદલાય એ કાંઈ કામ ના આવે...!' વધુ શું, એ પોતે પણ ફરી એકવાર નાનો બની જાય તો કેવું, એવી ગાંડી કલ્પના એને આવી, એટલો તો એ બાળપણના પ્રસંગો યાદ કરીને ખૂશ થતો હતો.

અને ટાંગામાં બેસતી વખતે તો જુની યાદદાસ્તનાં જીવંત ચિત્રો જ એની નજર સામે રમવા લાગ્યાં.

માસીના ઘર પાસેના નાના ચોકમાં છોકરાંઓના ઝુંડ ભેગો એ ઊભો હતો. રૂપાળો જાડો બાળ એને કહેતો હતો–'ઈંગ્લાંડમાં તો નાનાં છોકરાં સુદ્ધાં વિમાન ચલાવે છે' બધાં છોકરાંઓ આશ્ચર્યથી એની સામે જોવા લાગ્યા, પણ વસંતે કહ્યું, 'તદ્દન ખોટું, ત્યાંનાં છોકરાંઓ પણ આપણા જેવાં જ હોય છે.' બાળને ખીજ ચડી. એણે કહ્યું, 'વાહ, જાણે ઈંગ્લાંડથી જ સીધો ચ હ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવતો હોય ને....!' છોકરાંઓ હસવા જતાં હતાં, ત્યાં વસંતે જવાબ આપ્યો–'હ્યો કરો વાત ત્યારે ભૂગોળના માસ્તરે આખી દુનીયા ફરવી જોઇએ નહિ?' એ પૂરું બોલી રહે એટલામાં તેની પીઠ પર બાળે હળવેથી ટપલી મારી વસંત ચિડાઇને બોલ્યો, 'સંભાળજે, હાં....' પોતાની તાકાતના ઘમંડમાં બાળ જરા અકડીને બોલ્યો, 'નહિ તો શું કરી લેવાનો છું?' અને ત્યાં તો વસંતે એની છાતીમાં એક મૂકો એવો તો જોરથી માર્યો કે બાળ હડબડિયું ખાઇ ગયો. પછી તો બાળે વળતો જવાબ સારી એવી પ્રસાદીથી આપ્યો; આખરે એ વસંતથી ત્રણેક વર્ષ મોટો હતો. પણ એ છતાં યે છેવટ સુધી વસંત એનો પ્રતિકાર કરતો જ રહ્યો હતો. એટલામાં બાળના બાપા ઘેર આવ્યા, અને એમની હાંક પડતાં જ બધાં છોકરાં છૂ થઇ ગયાં.

બીજે દિવસે એ મેદાનમાં છોકરાંઓ ક્રિકેટ રમતાં હતાં. ત્યાં પણ બાળ જ દાદાગિરી કરતો હતો. અને જો માસીના શશીઆનું બેટ ન હોત તો વસંતને એમાં રમવા જ ન મળતે. તે છતાં યે બાળ એને ચિડવતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે નાના નાના પથરા એની ઉપર ફેંકતો હતો.

એ નાનકડા ચોકને એક ખૂણે ઉષા એની એકબે બેન–પણીઓ સાથે ઠિંકરીની રમત રમતી હતી કાંઈપણ કારણ વગર જ બાળ એની ઉપર ઘુરકીને બોલ્યો, 'ચલો ચાલતા થાવ અહીંથી' ઉષા એની સામે ઉભી રહીને એની નાની સરખી આંખો કાઢીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોષથી બોલી. 'તું કોણ આવ્યો મોટો કહેનારો?–તું જ ચાલતો થા અહીંથી!' એટલે બાળે એમની બાજી ભૂંસી નાંખી, અને એમને એવા તો બીવરાવ્યા કે બીજી બધી છોકરીઓ ત્યાંથી ભાગી ગઇ. પણ ઉષા તો ત્યાં જ ચીટકીને ઊભી રહી. બાળે એને ધક્કો માર્યો, એને પગે વાગ્યું છતાં પણ એ ત્યાં જ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે એક બાજુ બેસી રહી.

વસંતને થયું કે બાળે એ છોકરી સાથે આટલું બધું નિર્દય નહોતું થવું જોઇતું. પણ એકલામાં એક જણ આઉટ થયો, અને વસંતની બેટિંગ આવી. અને એને રમવા આવેલો જોઇ બાળે જાતે બોલિંગ લીધી. સહેજ અસાવધ રહેવાથી વસંતના પહેલાં જ બોલે કેચ અદ્ધર ચડયો! બાળનું મોં ખીલી ઊઠયું. ત્યાં તો વામને કેચ છોડયો ને વસંતે એની જગ્યાએથી કિકિયારી કરી મૂકી. બાળે ચિડાઇને કહ્યું, 'અરે આ બીજા બોલે ગયો સમજોને....' પણ એ બીજો બોલ સાંજ સુધી આવ્યો જ નહિ! વસંત એટલું સરસ રમ્યો કે કહેવાની વાત નહિ. એકવાર બોલ ચોકને છેડે પહોંચ્યો હતો, ને બીજીવાર તો દિવાળી ડોશીના રસોડામાં જ છેક ઘૂસી ગયો હતો! અને બિચારા બાળની ટીમનો છેક સાંજ સુધી દાવ લેવાનો વારો જ ન આવવાથી છેવટે એ બિચારા નિરાશ થઇને જમવા ગયા.

અને આનંદથી ઘેર જતા વસંતને ઊભો રાખીને ઉષાએ કહ્યું, 'હં....ઠીક ખોડ ભૂલાવી એની....!'

વસંતે આશ્ચર્યથી એની સામે જોઇને પૂછયું, 'પણ.... તારું નામ શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પવનથી ઊડતા વાળ સરખા કરતાં તેણે કહ્યું, 'ઉષા.'

પછી, શા માટે તે કોણ જાણે, બે ય એકબીજા સામે જોઇને આનંદથી હસ્યાં. અને પછી દોડતાં ઘેર જતાં જ્યારે વસંતે પાછું વળીને જોયું ત્યારે ઉષા પણ ફરીને એના તરફ જોતી હતી. પછી રાત્રે જ્યારે તે ઊંઘી ગયો ત્યારે એને સ્વપ્ન આવ્યું, બે નાનકડા પંખી જેવાં એ અને ઉષા પાસેના અગસ્થિના વૃક્ષ પર બેઠાં છે, અને બાળ નીચે ઊભો ઊભો એમને પથરા મારે છે.

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે એ આંબાની નીચે ઘુંટણની આજુબાજુ હાથ વાળીને બેઠો હતો, ત્યારે ઉષા દોડતી કૂદતી આવીને એની બાજુમાં બેસી ગઈ. વસંત આંબાની મ્હોરની સુવાસથી ખૂશ થઇને બોલ્યો, 'મને લાગે છે કે, આ પ્રમાણે જ રોજ સવાર પડે અને આંબા નીચે બેસી જ રહેવું, અને પછી બા નહાવા માટે બોલાવવાનું જ ભૂલી જાય, તો કેવી મજા!'

અને ઉષા એની સામે જોતી બોલી, 'મને પણ એવું જ લાગે છે.'

વસંતે સંતોષથી તેની સામે જોયું, અને પોતાના મનના નાજુક વિચારો એ સમજી શકે છે એવું લાગવાથી એને તેને માટે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો મૃદુ ભાવ થઈ આવ્યો.

એ પછીના દિવસ કોઇ ચંચળ પક્ષીની જેમ કયાં યે ઊડી ગયા. છોકરાંઓ સાથે રમતાં બાકી રહેતો સમય વસંત ઉષા સાથે જ વીતાવતો, અને એટલા દિવસમાં ઉષાએ વસંતને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના બાગમાંના પોપટનાં બચ્ચાં બતાવ્યાં હતાં, પોતે ભેગાં કરેલાં સુંદર ચિત્રોનું 'આલ્બમ' બતાવ્યું હતું, અને 'કોઇને કહેવાનું નહિ, હોં!' કહીને એને પોતાની એક સુંદર ડાયરી પણ આપી હતી.

એ આ બધી યાદદાસ્તોની તંદ્રામાં હતો અને ટાંગો માશીના આંગણામાં આવીને ઊભો રહ્યો. પણ એમણે તરત એ ઘર ઓળખ્યું નહિ, એટલો બધો આજુબાજુના વાતાવરણમાં ફેરફાર થઇ ગયો હતો. પછી એણે ઉષાના ઘર તરફ જોયું તો ઉષા દેખાઇ નહિ! પણ એક સાડી પહેરેલી તરુણ છોકરી બારણામાં ઊભી રહી હતી; અને ટાંગો ત્યાં અટકયો એટલે તે ઘરમાં જતી રહી હતી.

વસંત અધિરાઈથી વિચાર કરવા લાગ્યો, 'ઉષા કયાં હશે ભલા?' અને માશીના ઘરમાં જઇને કપડાં ઉતારતાં જ તેને વિચાર આવ્યો કે પેલી તરુણી એ જ ઉષા! અને ક્ષણભર જાણે એનું હૃદય ધબકતું બંધ પડયું હોય એમ એની બધી સુંદર સુંદર કલ્પનાઓ થીજી ગઇ, 'છટ, એ કાંઇ ઉષા નહોતી!' આની સાથે એનાથી મોકળે મને બોલાય પણ કેવી રીતે? અને પછી માશીના શશી સાથે ઉત્સાહભેર ગપ્પાં મારવાનું એને અશકયવત્ થઈ પડયું.

સાંજે ઉષા માશી પાસે આવી વસંતે ધ્યાનથી એની સામે જોયું. ઓહ! તે હવે મોટી બાઇ થઇ ગઈ હતી! નાની ઉષાનો એક અંશ માત્ર આનામાં નહોતો દેખાતો! તે ઘરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જઇને માશી પાસે એક મોટી બાઇની જેમ જ બેઠી. મોટી સ્ત્રીઓ કરે છે એવા વિષયો પર જ વાતચીત કરતી હતી, અને સૌથી વધુ આશ્ચર્યની વાત તો, વસંતની બાએ એને પૂછ્યું, 'કેમ ઉષાબેન, છનુદાદા હવે તારે માટે સરસ વરની શોધમાં જ હશે નહિ ?'

એટલે તે શરમાઈને બોલી, 'જાવ, હવે !'

વસંતને સમજાતું નહોતું કે એવી તે કેવી જાદુઇ લાકડી ઉષા પર ફરી ગઇ છે, કે બધા એને મોટી બાઈ જ સમજે ? કશીક જિજ્ઞાસાથી એ ઊઠયો અને એણે અરિસામાં જોયું છટ એને કોઇ જ મોટો ના કહે !

વળી આ સઘળા વાર્તાલાપ દરમિયાન ઉષાએ વસંતનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં કર્યો નહિ એટલે તો એને બહુ જ ચીડ ચડી. એને થયું કે બા કહે છે તે જ સાચું છે; એને લાંબા લાંબા વિચાર કરવાની ટેવ પડી ગઇ છે. અને એ બધા જ વિચાર મૂર્ખાઈભર્યા હોય છે. ઉષા એને ભૂલી જ ગઇ હોય એમ લાગે છે.

અને પછી બહાર જઇને તે શશી સાથે ગપ્પાં મારવા બેઠો. એટલામાં એક ઉંચો પહેલવાન જેવો ગોરો છોકરો આવ્યો. એણે સુંદર રીતે વાળ ઓળીને પાંથી પાડી હતી. એની ચાલવાની રીત વસંતની ચાલીમાંના પેલા રૂવાબદાર તરુણ જેવી હતી. શશીની બાજુમાં બેસીને તે વાતો કરવા લાગ્યો ત્યારે આટલી વાર સુધી થયેલી શંકા સાચી પડી. એ બાળ હતો, અને જ્યારે એણે વસંતની પીઠ પર ધબ્બો મારી એના ખબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂછ્યા ત્યારે વસંતને લાગ્યું કે એ ખરેખર એનાથી બહુ જ મોટો છે.

પાછા એની વાતચીતના વિષય પણ બહુ વિચિત્ર હતા. એની સ્કૂલના પેલા નવા માસ્તર ફલાણી છોકરીને સાથે લઈને ફરવા જાય છે, એણે ગામબહારના પેલા વડની નીચે શું કર્યું, પડોશના ઘરવાળી પેલી સુંદર બાઈ એના ધણીની આંખમાં ધૂળ નાંખીને શું કરે છે, અને એના વાડાના માલિકની તરુણ છોકરીને એણે કેવી રીતે ખૂશ કરી હતી, અને તે એની સાથે ફરવા આવવા કેવી તૈયાર થઈ ગઇ હતી. વગેરે વાતો એણે એકદમ રસભેર શશીને કહી. વસંતને એ વાતો સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું એના મગજમાં કાંઇ છુપી રીતે કોઇ નવા જ પ્રકારની ગલીપચી થવા લાગી, છેવટે એ એટલે સુધી એને એ વાતોમાં રસ પડવા લાગ્યો કે એ વાતો સાંભળવાનો મોહ એને કેમે કર્યો છુટે નહિ.

એટલામાં ઉષા ઘરમાંથી બહાર આવી બાળ એકદમ વાત કરતો અટકયો. પછી ઉષા પગથિયાં ઊતરતી હતી ત્યારે એણે હસીને બૂમ મારી, 'એ ઉષા તારો રૂમાલ પડી ગયો જો....'

ઉષા એકદમ પાછળ જોઇને બોલી 'કયાં છે ?'

બાળ માત્ર મશ્કરી ભર્યું હસ્યો. 'અરે તારી બેનપણીનો સંદેશો કહેવાનો છે, તેણે તને કાલે બપોરે એના ઘેર બોલાવી છે–'છુપાં ચુંબનો' એ પુસ્તકો લઈને !'

ઉષાએ એની સામે આંખો કાઢીને જોયું, 'ચલ ચલ હવે બહુ ચાંપલો થાય છે તું !' ને પછી તેના ઓઠપર ખક અસ્ફુટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાસ્ય લહેરાઈ ગયું, એવું વસંતને લાગ્યું. તેણે વસંત સામે જોયું. તે કાંઇ બોલવા જતી હતી, પણ બાવરા જેવા થઇ ગયેલા વસંતના ચહેરાપર જાણે એ ઓળખતો ન હોય એવા ભાવ દેખાતા હતા. તેથી તેના શબ્દો મનના મનમાં જ સમાઇ રહ્યા એની સામે જોઇને હસવું કે ના હસવું એની ગડભાંજમાં જ તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

બાળે હસીને શશીનો બરડો થાબડયો, અને બોલ્યો, 'કેવી મજા કરી ?' પછી વસંત સામે જોઇને કહ્યું, 'અરે બબુચક! તે તારી સાથે બોલવા ઇચ્છતી હતી, આટલી સુંદર છોકરી તારી સાથે બોલવા આવી ત્યારે આમ અજગર જેવા સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું? હટ, ભોટ કયાંનો ?....!' અને એ છળભરી નજરે હસ્યો.

વસંતના મનમાં જુદાજુદા ભાવો ઉભરાઇને એક ધમાલ મચી રહી. ખરે જ શું ઉષા એની સાથે બોલવા ઇચ્છતી હતી ? અને એ વિચારે એના મનનું થોડું સમાધાન થયું. પછી એને થયું કે પોતે ખરેખર જ બબુચક છે. બાળની માફક કુશળતાથી મજાની વાતો કરતાં એને કદિ આવડે જ નહિ. પછી એને યાદ આવ્યું કે પોતે નાનો હતો ત્યારે બાળે આવું જ કાંઇ કહ્યું હતું, ને ત્યારે પોતે એને છાતીમાં મૂક્કો માર્યો હતો. અત્યારે પોતાની એ વિરોધ કરવાની શક્તિ કયાં ચાલી ગઈ હશે એનું અને આશ્ચર્ય થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી બાળ બોલ્યો, 'પેલા ગોગટે માસ્તર છે ને? તે આ છોકરી પર ખૂશ છે. પૂરેપૂરી દાંડ છે આ છોકરી હોં!....'

અને વસંતને થયું કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ તરફ વિચિત્ર દૃષ્ટિકોણથી આ બાળ કેમ જોતો હશે? હાથે પથરા મારવાની એની ટેવનું જીભથી પથરા મારવાની ટેવમાં રૂપાંતર થયું હશે શું?....'

પછી બે ત્રણવાર ઉષા ત્યાં આવી. એકાદવાર તો તેણે વસંત સામે ટીકીને જોયું પણ ખરું. પણ વસંતને થયું કે, 'મારામાં એવું તે શું છે કે એને મારી સાથે બોલવાની ઈચ્છા થાય? મને ક્યાં બાળની જેમ મજાની વાતો કરતાં યે આવડે છે!....' અને એણે નિરાશાથી માથું ફેરવી લીધું.

એકવાર એ બાળ સાથે ફરવા ગયો હતો ત્યારે ઉષા ફરીને આવતાં એમને મળી. બાળે તેને એની આકર્ષક વાક્છટાથી એટલી તો ખૂશ કરી દીધી કે તે એક સરખી હસતી જ રહી; એ બે જણ સાથે ચૂપચાપ એકલા ચાલતા ચાલતા એનું મન ઉદાસીનતાથી અને અસૂયાથી ભરાઇ ગયું. અને ઘેર પાછા ફરતાં એણે એમને 'આવજો' સરખું પણ કહ્યું નહિ.

* * *

બીજી બપોરે જ્યારે છૂક છૂક અવાજ કરતી આગગાડી સાથે બાભૂળવાડી સ્ટેશન મૂક્યું ત્યારે એ ભૂમિ માટે એના મને ગોઠવી રાખેલું અગાઉનું સુંદર કલ્પનાભર્યું વાતાવરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નષ્ટ થઇ ગયું હતું. વ્યથિત અંતઃકરણે એ અસ્પષ્ટપણે બબડચો, 'ઉષા, ઉષા !....' અને એ સરળ દિલના છોકરાની આંખમાંથી બે ત્રણ આંસુ સરી પડયાં.

મુંબઇ આવ્યા પછી એને પોતાની ક્ષુદ્રતાનું ભાન ખૂબ જ વાર થવા લાગ્યું. નાના નાના પ્રસંગોમાં ખિન્ન થવાની એને ટેવ પડી ગઈ. અગાઉનું લહેરીપણું, અને ચાલાકી તેમજ હાજરજવાબી અદ્દશ્ય થઇ ગયાં. અગાઉ જે વાતો એ બહુ સહજપણે કરતો, તે હવે ગભરાતાં, અને અવિશ્વાસથી કરવા લાગ્યો.

આટલા દિવસ એ વગર વાંચ્યે પરીક્ષામાં બેસીને સહેલાઇથી પાસ થઇ જતો, પણ હવે એને પરીક્ષાની એવી તો બીક લાગવા માંડી કે મેટ્રિકમાં એ એવો ગાંડા જેવો વાંચવા લાગ્યો કે છેવટે પુસ્તક વાંચે તો પણ એને કાંઇ સમજાય નહિ—શબ્દો એની સામે કુદ્દડી ફરે! એ મેટ્રિકમાં પાસ તો થયો, પણ શાળામાં એનો નંબર પાંચની અંદર ન આવ્યો.

અને કોલેજની રંગબેરંગી દુનિયામાં, ત્યાંના મોટા વર્ગોમાં, અને હંમેશાં વિરૂપ રહેતા પ્રોફેસરો પાસે અને એની ક્ષુદ્રતાનું ભાન ખૂબ જ વધારે થવા લાગ્યું. પાછો એ મૂળ બીકને લીધે એણે છમાસિક પરીક્ષા વખતે ખૂબ જ અભ્યાસ કર્યો. પણ સમયપત્રક વાંચવાની ભૂલ થવાને લીધે એના હાથમાં પેપર આવ્યું તે કાચા રહી ગયેલા વિષયનું હતું. અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધુ પડતા અભ્યાસને લીધે એની સ્મરણશક્તિમાં જે ક્ષીણુતા આવી હતી તેણે તેને એકદમ દગો દીધો. છેવટે એ પેપરમાં એને શકય એટલા મુદ્દા યાદ કરીને જવાબોનું સ્વતંત્રપણે ઘડતર કરવું પડ્યું.

પરિણામ આવ્યું ત્યારે એને બીજા પેપરોમાં તો સારા માર્ક મળ્યા જ, પણ પેલા પેપરમાં તો બીજો નંબર આવ્યો. અને પ્રોફેસરે જ્યારે એનું નામ દઈને ઊભો કર્યો ત્યારે આખા યે વર્ગની નજર એના ઉપર પડી–પેલી ચિબાવલી છોકરીઓ સુદ્ધાંની! અને પોતે તદ્દન ક્ષુદ્ર નથી એવી ભાવના જાગવાથી એને ખૂબ જ આનંદ થયો.

તે પછી વસંતને પોતાની જાતને માટે અનેક જાતનો આત્મ-વિશ્વાસ આવી ગયો. તેણે ગાંડાની જેમ અભ્યાસ કરવાનું મૂકી દીધું. ઊંધા અનુભવથી અને વિચારપૂર્વક કોઈ પણ વિષયની પકડ લેવાની એક સ્વતંત્ર રીત જ એણે નક્કી કરી.

વાર્ષિક પરીક્ષા તેણે આપી તે એક ખાસ વ્યક્તિત્વથી. પછી પરિણામ જોયું, અરે જુવો કેવો? એ જતાં જ 'ફર્સ્ટ ક્લાસ' કહીને કેટલાંયે વિદ્યાર્થીઓ એની સામે જોવા લાગ્યા. અને મિત્રોને ચહા પીવરાવીને પાકીટમાંથી ઇરાનીને પૈસા ચૂકવતી વખતે એને થયું કે 'આ સાંભળીને નાનપણમાં હસી હતી એવી રીતે જ ઉષા મીઠું હસશે....'

એણે મન વાર્યું આવા મુર્ખાઈભર્યા વિચાર છોડી દેવા એવું એણે નક્કી કર્યું હતું, બળજબરીથી એણે એ વિચારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂર કર્યાં, અને પછી ખૂબ જ ઉજ્જવલ પ્રગતિભર્યા ભવિષ્યની કલ્પના કરતો તે આગળ વધ્યો.

આંતર કોલેજીય વકતૃત્વકળા હરીફાઇ હતી. કોન્વોકેશન હોલ છલાછલ ભરાઇ ગયો હતો. હાસ્ય, તાળિયો ચિચિયારી, ગપ્પાં એ સર્વથી ત્યાં એટલો તો ઘોંઘાટ જામી પડયો હતો કે બાજુના માણસની લાત પણ સંભળાય નહિ.

વસંત આગળની એક ખુરશી પર શાંતિથી બેઠો હતો. સભાઓ અને ભાષણો હવે એને રોજનાં થઇ પડયાં હતાં. એની પાછળના બાંકડા પર બેઠેલો એક ક્રિશ્ચિયન છોકરો બાજુના સાથે વાત કરતો હતો 'એ બધું તો ઠીક પણ આપણી કોલેજનો પ્રતિનિધિ કોણ... ?'

'વસંત દેશમુખ' એની બાજૂનો છોકરો વસંત સામે આંગળી ચીંધીને બોલ્યો. વસંતને હસવું આવ્યું એને થયું, 'ઠીક છે. આ જાડી બુદ્ધિના છોકરાઓ મને ચૂંટશે જ, મારામાં બુદ્ધિ છે તો પછી હું મારૂં વર્ચસ્વ કાં ન જમાવું ?....' અને આવા પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓને એને માટે આવી લાગણી શા માટે થવી જોઈએ એ એને સમજાતું નહોતું પણ એ વિચાર શૃંખલાને ત્યાં જ પડતી મુકી એણે ઉતાવળે ઉતાવળે છેલ્લીવાર એના ભાષણનો કાગળ જોઈ લીધો.

એનું નામ બોલાયું એટલે એ સ્ટેજપર જઇને ઉભો રહ્યો. પહેલાં બે વાકયોમાં રહેલા સુંદર શ્લેષથી શ્રોતાઓ ખડખડાટ હસી પડયાં. એક મોજું આખી સભામાં ફરી વળ્યું. વસંતને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયું કે એ જીત્યો અને પછી વક્તૃત્વ યશસ્વી કરવા માટે તેણે યોજેલી ઝીણીઝીણી યોજનાઓની માળા જેમજેમ યશસ્વી થતી ગઇ તેમ તેમ એનો ઉત્સાહ વધતો જ ચાલ્યો. અને આખરે ભાષણ સંકેલી લીધું તે પણ એવી કુશળતાપૂર્વક કે હોલમાં તાળીઓની કડેહાટી બોલી ગઈ.

વિજયના નશા સાથે વસંત એની જગ્યાએ જઇને બેઠો એની પછી બોલવા માટે કોણ આવે છે એ જોવા માટે એણે આજુબાજુ દૃષ્ટિ ફેંકી. નારંગી રંગની સાડી પહેરેલી એક યુવતિ ઊઠીને સ્ટેજ તરફ ગઈ, વસંતે તેની તરફ જોયું ને એ બોલી ઊઠયો....'ઉષા!' અને એના મનમાંની કોઇ સુપ્ત ભાવના જાગી ઊઠી.

ધીમે ધીમે એ ઉષાને તો ભૂલી જ ગયો હતો. એ પુનાની કોઇ કોલેજમાં છે, એવું એણે સાંભળ્યું હતું અને ત્યાં તે પણ એની જેમ જ ચમકે છે એવું કોઇએ કહ્યાનું એને યાદ આવ્યું પણ ત્યારે એણે કહ્યું હતું, કે 'સુંદર છોકરીઓને ચમકવું બહુ સહેલું છે!....'

પણ પરમ દિવસ હેંગિંગ ગાર્ડન પર ફરતી વખતે એક સુંદર યુરોપિયન છોકરીને જોઇને એને ઉષા બહુ જ યાદ આવી હતી. અને શા માટે તે કોણ જાણે પણ એનું મન એકદમ ખિન્ન થઇ ગયું હતું. એની કોલેજમાં નાટકમાં કામ કરતી અને છોકરાઓ સાથે એકદમ છૂટથી વાતો કરતી તારા જોષી એને ત્યાં મળી છતાં પણ એની ખિન્નતા જરા પણ ઓછી નહોતી થઇ........

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉષા શાંતિથી સ્ટેજપર જઇને ઊભી રહી. તેણે હાથમાંના કાગળ પર એકવાર નજર ફેરવી અને પછી એ ટેબલ પર મૂકીને તેની પર્સ એના પર મુકી. હોલમાંની ગરબડ ઓછી થતાં તેણે ધીમે અવાજે શરૂઆત કરી—'લેડીઝ એન્ડ જેન્ટલમેન!'

વસંતને બીક લાગી કે આનો અવાજ છેક સુધી પહોંચતો હતો કે કેમ! પણ ત્રીજાજ વાકયે એનો અવાજ પૂર્ણ ઉંચાઇએ ચડયો અને એ ઘંટડીના રણકા જેવા ચોકખા અને સ્પષ્ટ અવાજે આખો હોલ ભરાઈ ગયો, તેના ભાષણમાં તાળીયોનો ગડગડાટ કે હાસ્યના મોજાં નહોતાં, પણ વચ્ચે વચ્ચે સ્મિતલહેરી હોલમાં રમી જતી. વસંતને લાગ્યું કે વકતૃત્વ સફળ કરવાની કેટલી યે બધી યુક્તિઓની તેને ખબર નહિ હોય. પણ થોડી જ વાર પછી એને ખાતરી થઇ કે 'ના તેને એ બધાની સંપૂર્ણ ખબર છે. અને એનો સંયમપૂર્વકનો ઉપયોગ કરવાની આવડત પણ તેણે બહુ સરસ રીતે કેળવી છે. અને ભાષણ યશસ્વી બનાવવા માટે પોતાની દલીલો લોકોને સમજાય, મગજમાં ઉતરે ને બરાબર ઠસી જાય એવી રીતે કહેવા તરફ જ ધ્યાન હતું.

તેનું ભાષણ પૂરું થયું ત્યારે વસંતે ખરા દિલથી તાળીઓ પાડી, અને બધા તાળિયો પાડતા બંધ થયા ત્યારે પણ એ તાળિયો પાડતો હતો. પોતાની જગ્યાએ જતી ઉષાએ વસંત સામે જોઇને એક મધુર સ્મિત કર્યું. પાછળથી એક છોકરાએ બૂમ પાડી–'કહેવું પડે ભાઇ!....'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સભા પૂરી થતાં ઉષાને મળવું એવો વસંતે નિશ્ચય કર્યો. પણ પોતાને પહેલું ઈનામ મળ્યાની વાત જાહેર થતાં મિત્રોના ટોળાં વચ્ચે શાબાસીઓના ઢગલામાંથી બહાર નીકળીને તેની પાસે જવાની તો ઠીક પણ એની સામે જોવાની ફુરસદ એને ના મળી. પણ રહી રહીને એને થતું કે પહેલું ઈનામ ઉષાને જ મળવું જોઈતું હતું; પણ એ પરીક્ષકો બહુ વાર આવી ભૂલો કરે છે.

હોલમાંથી એ બહાર આવ્યો ત્યારે એને બાળ મળ્યો. એ હવે ખૂબ જ પઠ્ઠો થઇ ગયો હતો. એણે કિંમતી સૂટ પહેર્યો હતો. મોંમાં પાન હતું. અને હાથમાં સિગરેટ હતી; એણે વસંતને અભિનંદન આપ્યા. વસંતે પૂછ્યું, 'કેમ રે, આ વખતે તો સિનિયરમાં હઇશ, નહિ ?' બાળ હસતો હસતો બોલ્યો, 'જારે ભાઈ! બે વાર ઇંટરમાં ગુટલી મારી! બાકી બધું કામ કરતાં વખત રહે તો બંદા વાંચે ને!' એ ખડખડ હસવા લાગ્યો એની સાથેના સહધર્મીઓ પણ હસવા લાગ્યા.

સાંજે જ્યારે વસંત આરામ ખુરશી પર બેઠો હતો ત્યારે ઉષા વિષેના વિચારોએ એના મનને એકાદ સુંવાળી રૂની પુમકીથી જાણે ભરી દીધું હતું એ હૃદયગમ્ય તંદ્રામાં હતો ત્યાં બહારથી કોઈ જાણીતો અવાજ આવતો હોય એવો ભાસ તેને થયો. પછી તો એણે અવાજ ઓળખી કાઢયો એ ઉષાનો જ અવાજ હતો! કોઇ સામ્રાસ્ટ દરબારમાં આવે અને જેમ એના સ્વાગતમાં મધુરું સંગીત વાગે અને ખિજ્મતદારોના હલનચલનથી ધાંધલ મચી જાય એવી સ્થિતિ એના મગજના જ્ઞાનતંતુઓની થઇ ગઇ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે ઉઠીને એકવાર આરસામાં જોયું. હવે તો એ ખાસ્સો ઉંચો થઈ ગયો હતો. અને એની સૂકી છાતી આરસામાં પાંસળીઓ દેખાવાથી કોઇ ભૂગોળનાં નકશા જેવી ખાડા ટેકરાવાળી લાગતી હતી. એને કોઇ પણ માણસ સુંદર ન કહે; પણ એ તરવરતો હતો. અમસ્થો જ એણે માથે હાથ ફેરવ્યો, પછી કાંઇ અન્યમનસ્ક થઇને એ નીચે બેઠો, પેલે દિવસે બાની ઉષા સાથેની વાતચીત ક્યારે પૂરી થશે એની રાહ જોતાં થયું હતું એવું આજે ફરી વાર લાગવા માંડયું.

છેવટે બહુ લાંબે વખતે એ વાતચીત અટકી, અને ઉષા એની રૂમમાં આવી. એને થયું કે અમૃતનો કળશ લઇને સાક્ષાત મોહિની જ એની સામે આવીને ઉભી છે!

તેણે એને અભિનંદન આપીને પછી પ્રેમાળસ્વરે ખબર પૂછ્યા. અને એના ધ્યાનમાં આવ્યું કે એને અંગેની સારી જેવી માહિતી તેણે ખાસ ભેગી કરી લીધી હતી.

એ જાણમાં આવતાં એને એકદમ ઉત્સાહ આવ્યો. અને એક મહાન પ્રયત્ન કરીને ઉષાને જીતવાનું એણે નક્કી કર્યું. કોલેજમાંની છોકરી સાથે જે ખાસ ઢબથી બોલાય છે, એ જ ઢબે એ ઉષા સાથે વાત કરવા લાગ્યો. પણ કોણ જાણે ક્યાંક કાંઇ પણ ખટકતું હતું. એ પોતે જ ચટકદાર વાતો કરતો હતો, એ તેને બરાબર ગમતી નહોતી લાગતી. એનો વિનોદ તેને ગોઠતો નહોતો. અને સહેજ અશ્લિલતાના પાસ વાળી એક વાત જ્યારે એણે સફાઈથી કરી ત્યારે ચોકખી નાપસંદગીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવો તેના મોં પર જણાઇ આવ્યા. જાણે એ કહેવા ઇચ્છતી હતી, 'મેં તારી પાસે આવી વાતની આશા નહોતી રાખી....' પણ વિજયના મદમાં તરબોળ વસંતના ધ્યાનમાં એ આવ્યું નહિ; એ એની વાતમાં એટલો બધો તલ્લીન હતો. અને છેવટે એ એટલા જ રસથી બોલતો હતો એટલામાં જ તેણે ધીરે અવાજે કહ્યું, વારું, હું જઇશ ત્યારે મારે મોડું થશે.' અને એકવાર હસીને વસંત સામે જોઇને તે ચાલવા લાગી.

શું થયું તે એકદમ વસંતને સમજાયું. એની હોંશિયારીનો, એની છટાનો પરાજય થયો હતો. એ બે વચ્ચેનો જે ખાસ દોરો તૂટી ગયો હતો, એ પાછો સાંધી શકવા એ અસમર્થ નીવડયો હતો. એ બે પહેલીવાર મળ્યાં ત્યારે તેણે જે રીતનું હાસ્ય કર્યું હતું એ તેણે આ વખતે નહોતું કર્યું. કોલેજમાં આવીને એણે જે મેળવ્યું હતું એ બધું આ છોકરીને આકર્ષવાને નકામું નીવડયું હતું, એને નવાઈ લાગી. અને એ બાદ કરતાં એની પાસે બીજું આપવા જેવું શું હતું એ પ્રશ્ન એને થઇ પડયો. એક પ્રકારની માનસીક અસહાયતા એને લાગવા માંડી. અને ઉષા રૂમમાંથી બહાર જતી હતી એટલામાં એના મોંમાંથી હાક સરી પડી—'ઉષા....' પછી તેને લાગ્યું, 'છટ ! કેવું ગાંડા જેવું વર્તન કર્યું આ ?' એણે એકવાર સાશંક મુદ્રાથી ઉષા સામે જોયું, ને પછી શું કરવું એ ન સૂઝવાથી બારીમાંથી બહાર જોવા લાગ્યો.

ઉષા બારણામાં અટકી. અને ક્ષણેક તેણે ટીકીને વસંત સામે જોયું, એ મંદગતિએ વસંત પાસે જઇને ઊભી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસંતને લાગ્યું કે તે હમણાં પૂછશે, 'કેમ?' પણ તે માત્ર સ્થિર ઊભી રહીને એની જેમ જ બારી બહાર જોતી હતી. સામે વાંકાંચૂંકાં પથરાએલાં મેળવગરના છાપરાં સંધ્યાકાળની સોનેરી સૂર્યકિરણોમાં નહાતાં હોઇ સુંદર લાગતાં હતાં. અને એ બધાંની વચ્ચે દેખાતા એક ઊંચા મીલના ભૂંગળામાંથી નીકળતી એક વક્ર ધૂમ્રસેર વમળ લેતી લેતી દૂર ને દૂર સરતી હતી.

એ બે જણને એમની સ્તબ્ધતા અસ્વસ્થ નહોતી કરતી. ઉલટાના એ બે જણાં શાંતીથી બહાર જોતાં હતાં. વસંત સહજ બોલ્યો, 'આ ધૂમાડો જોઇને મને નાનપણમાં એમ લાગતું કે કોઇ અડબંગ સાહેબ મોટી ચિરૂટ પીએ છે...તને?'

ઉષાને હસવું આવ્યું. તે યાદ કરીને બોલી, 'મને પણ!'

તેને લાગ્યું કે વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરનારો, સરળ હૃદયી અને નાનકડો મજાનો વસંત તેને પાછો સાંપડયો. અને તે કૌતુકથી એની સામે જોવા લાગી. એના ખમીસનો વળી ગયેલો કોલર સરખો કરીને એની સુઘડતાનો ધડો બેસાડવાનું તેને મન થયું. એના સુંવાળા વાળની પાંથી બેદરકારીથી પાડીને બગાડી નાંખવા માટે એના પર ખિજવાવું જોઇએ એવું તેણે મનમાં નક્કી કર્યું.

વસંતે તેની સામે જોયું. આટલી વાર જે પ્રશ્ન પૂછવાની એની હિંમત નહોતી ચાલતી એ એણે ધીરે અવાજે પૂછયો. 'ઉષા, હવે હું તને નથી ગમતો, નહિ વારુ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉષાએ એના નખ તરફ કારણ વગર જ નજર ફેરવી અને લહેરથી માથું હલાવ્યું. જાણે તે કહેતી હોય ને, 'કેવો ગાંડા જેવો પ્રશ્ન કરે છે ?' તેના મોહક કેશકલાપ પર રમતો સૂર્યનો પ્રકાશ વધુ મનોહર લાગે છે કે તેના સુંદર મુખ પરના ભાવોનો સંભ્રમ વધુ આકર્ષક લાગે છે એ વસંતને મન એક કોયડો હતો, અને એણે હળવેથી તેનો હાથ પકડ્યો.

એટલામાં કપરકાબી ખખડયા, અને બા બોલી, 'ચહા લાવી છું હોં.' અને ચોરીથી ખાતાં પકડાઇ ગયેલા છોકરાં જેમ એ ધ્રુજી ઊઠયાં.

卐

(૧૧)

હ્રદય........

આપણા મૂર્ખ પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ અંધશ્રદ્ધાની હતી, ખેતીવાડીની હતી, ગાયની પૂજા કરવાની હતી. એમના સારા વંશજોની સંસ્કૃતિ અશ્રદ્ધાની છે, યંત્રની છે, પૈસાની પૂજા કરવામાં છે.

આ યાંત્રિક સંસ્કૃતિ માણસની એક અજબ કરામત છે.

ભાતભાતનાં અને પ્રચંડ ઉદ્યોગ ધંધા એટલે આ સંસ્કૃતિનાં અવયવો ! લોહમાર્ગ અને જલમાર્ગ એ એની રકતવાહિનીઓ ! ટેલીફોન અને તારનાં દોરડાં એટલે એનાં મજ્જાતંતુ ! અને વ્યાપાર એ એનાં રકતપ્રવાહ ! અને એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કૃતિ શરીરમાંના રકતચાલકોના વહનની હમાલી કરનારી લાલ પેશીઓની ભૂમિકા જો માણસોને સોંપી દઇએ તો એ કેવું યોગ્ય લાગે !

અને હૃદય ?

છે ભાઈ, આ સંસ્કૃતિને હૃદય સુદ્ધાં છે.

ચકચકિત કાઉન્ટર, ભભકાર ગણવેશ પહેરેલા સિપાઇ, જાડાં લેજરોની પાછળ એકાદા કેદીની જેમ બેઠેલા કારકૂનોની હારમાળા, ટાઇપરાઇટરની ટકટક અને નાજુક અને નાનકડા દરવાજાની પેલી બાજુ બિરાજેલા મેનેજરની ખોલીમાં અહોનિશ ગાજ્યા કરતી ટેલિફોનની ઘંટડી, એ બધાંના સમુચ્ચયથી ઓળખાઇ આવતી બેંકો તમે જરૂરી જોઇ હશે આ બેંકો એટલે આપણી અદ્યતન સંસ્કૃતિનું હૃદય !

કેવું સુંદર છે, મજબુત અને નિયમસંપૂર્ણ કામ કર્યાં કરતું આ સંસ્કૃતિનું હૃદય !

આ હૃદયમાં બધી જગ્યાના પૈસા એકઠા થાય છે, અને આ અર્થવ્ય ભાગમાં એની સૌથી વધુ જરૂર હોય ત્યાં એ પહોંચાડવમાં આવે છે !

....ઓછામાં ઓછું આ સંસ્કૃતિનાં ગાન ગાનારા અર્થશાસ્ત્રીઓ તો એવુંજ કહે છે.

એવી એક બેંકની આ વાર્તા છે. એ બેંક ખૂબ મોટી, રોજગારીથી ગાજતી વાજતી, અને પ્રતિષ્ઠિત હતી. લાખો રૂપિયાની ઉથલ પાથલ ત્યાં અબાધિતપણે ચાલ્યા કરતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઉન્ટરો પાસે માણસોની હારની હાર ક્યૂમાં ઊભી હોય, મેનેજરના ટેબલ ઉપર એક સાથે ચાર ટેલીફોન ધણધણ્યા કરતા હોય, ત્યાંના કારકૂનો રોજની બબ્બે શીશા શાહી વાપરતા, અને રોજના બે રીમ કાગળો ત્યાં ટાઇપ થતા.

ત્યાંના કામના બોજાને લીધે એક કારકૂને આંખો ખોઇ હતી, બીજો ગાંડો થઈ ગયો હતો, અને ત્રણ ટાઇપીસ્ટ છોકરીઓ ક્ષય થવાથી મરી ગઈ હતી.

બેંકના રોજગારનો ખ્યાલ આપવા માટે આથી વધુ પૂરાવો બીજો શો જોઇએ !

કહેવાનું એટલું કે આ બેંકનો મેનેજર બહુ જ હોશિયાર ગૃહસ્થ હતો. ટપાલમાં રોજ જેટલા પત્રો જતા નહિ હોય, એટલી ઝીણી ઝીણી વિગતો એને મોઢે યાદ રહેતી. પોતાની બધી જ ટપાલના જવાબ આપવાનું કામ એ આખા એકજ કલાકમાં પતાવી દે. કામકાજના બધા કાગળો ઉપર એથી ત્રણ કલાકમાં સહીઓ થઇ જાય, અને મળવા આવતા માણસોને એ એટલો તો જલ્દી પતાવી દે કે એની ઓરડીનું ઝુલતું નાજુક બારણું વિશ્રાંતિ શું એ જાણવાં જ પામતું નહિ.

અને આટલું છતાં યે એ માણસ પુરી ટાપટીપમાં રહેતો અને કાયમ હસતો રહેવાનો પ્રયત્ન કરતો. એના કપડાં જેવું ને એનું હાસ્ય પણ ઘડીબંધ –ઇસ્ત્રીબંધ હોય એનો ચકચકિત બુટ ઉપર જેમ ધૂળનો કણ સરખો ના દેખાતો એવી એ રીતે એના વર્તનમાં પણ ક્યાંય બેકાળજી ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખાતી. બહુ મોટી રકમો માટે બોલવાનું હોવાને લીધે કે પછી કોણ જાણે, પણ એનો અવાજ ખુબ જ ધીમો છે, અને ચાંદીના રૂપીયાના મધુર છનછનાટ જેવો જ સુંદર એમનો અવાજ આંજી નાંખે એવો છે.

અને એના બોલવાનું પરિણામ પણ એવું જ મહત્ત્વનું હોય, ટેલીફોન ઉપર એનો એ મધુર અવાજ સાંભળ્યો કે એચાર મોટા મોટા શેઠિયાઓ બજારમાં ઝપાટાબંધ ઉથલ પાથલ મચાવી દેતા. બેંક તરફથી પણ લે-વેચ થતી પછી કોઇ એકાદ શેરનો ભાવ પૂરની જેમ ઊંચો જવા માંડે એને લોકો ધડાધડ એ શેર ખરીદવા માંડે, પણ એ દરમિયાન બેંક એને શેઠિયાઓ તો પોતાના શેરો વેચી સાટીને મોકળા થઇ ગયા હોય.

શું કહ્યું ? સટ્ટો ? બેંક જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા શું સટ્ટો રમતી હશે ?

એ સિવાય બેંકના મેનેજર બહુ દયાળુ હતા. એમની સામે હાથ ધરે તો ભીખારી -ને અચૂક લાભ થાય, અને પૈસો ના મળે હો, આની !—હા આની ! એક વખત એક કારકૂન બિમાર પડયો તે વખતે એમણે ને એક મહીનાએ વધુ રજા વગર પગારે આપી હતી. અને ગરીબ માણસોને સગવડ રહે એ માટે એમણે એમની બેંકમાં હોમ સેવિંગ્સ એકાઉન્ટ ખોલવાનું પણ શરૂ કર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ હોમ સેવિંગ્સ એકાઉન્ટમાં ગરીબ કારકૂન, નિશાળના માસ્તરો, અને બીજે નોકરી કરતા ગુમાસ્તાઓ પોતાના પૈસા જમા કરાવે દર મહિને બે, ત્રણ, ચાર કે બહુ બહુ તો પાંચ રૂપિયાનો વધારો એ બધાની મુડીમાં થાય એમની પાસ બુકમાં બેંકના કારકૂને નવી રકમ માંડીને આગળનો સરવાળો કર્યો, કે પછી એ વધેલી રકમ સાથેના આંકડા તરફ જોતા જોતા તેઓ બેંકમાંથી બહાર નીકળે અને બહાર બેઠેલા બેંકના પઠાણે ભૂલથી યે જો કદિ એમને સલામ કરી તો પછી એ બિચારાઓની સ્થિતિની વાત કરવા શબ્દો પણ ઓછા પડે.

આવા અનેક ભલા ભોળા માણસોમાંનો એક જણ આજે બેંકમાં આવ્યો હતો. એનો ખાતા નંબર હતો ચોવીસસો આડત્રીસ, એનું નામ ગામ–પણ મને લાગે છે કે આજકાલ માણસના નામ અને ગામને બદલે એના બેંકના ખાતાની માહિતિ જ એનું મુલ માપવા માટે વધુ ઉપયોગી થશે....

એ માણસ કોઇએક દવાઓની દુકાનનો સેલ્સમેન હતો. એનું શરીર ફીકકું પડી ગએલું હતું, એના શરીરને કયા વીટામીન્સની જરૂર છે એ મોટે ભાગે એને ખબર નહિ હોય.

એનાં કપડાં જો કે સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત હતાં તો એના કોટનો કોલર ઉલટાવીને ફરી સીવેલો હતો. ખમીસ ઉપર મોટું થીંગડું મારેલું હતું અને ધોતિયું કેટલી યે જગ્યાએથી સાંધેલું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એનો ચહેરો ! વર્ણન કરવા જેવું એમાં કાંઇ જ નહોતું. એમાં બુદ્ધિમતા દર્શાવતું મોટું કપાળ નહોતું, હૃદયના ભાવ કહી શકે એવાં વેધક નયનો નહોતાં, મીઠું હાસ્ય નહોતું. ફક્કડ મજાની દાઢી નહોતાં, વધુ તો શું; પણ સુંવાળા વાળ સુદ્ધાં નહોતા. કોઇ પણ ભાષાનો વાર્તાકાર આવા કુચ્ચડ ચહેરાનું વર્ણન કરતા રોકાય નહિ.

પણ મજાની વાત તો એ છે કે સોએ નવ્વાણું ટકા માણસો આના જેવા જ હોય છે. અને સર્વ સામાન્ય માણસમાં હોય એ બધા જ ગુણદોષ એનામાં હતા. એટલે કે એ સારા પ્રમાણમાં મૂર્ખ અને દુર્બળ હતો, થોડો ઘણો દુષ્ટ અને લુચ્ચો હતો, અને પ્રેમાળ પણ હતો. અને મુખ્ય વાત તો એ કે એ ગરીબ, દરિદ્ર હતો....

ઉંદરના દર જેવી દેખાતી એકાદી ચાલીની એકાદી ઓરડીમાં એ રહેતો હતો, ભાત અને ભાખરી, તેમજ પાશેર દુધના વારા ઉપર એ ચાર માણસોના કુટુંબનું પોષણ કરતો. તૂટવા આવેલી એકની એક ખુરશી એ મહેમાનની સામે આગળ કરતો અને જવાહરલાલ નહેરૂનું ભાષણ એ ભક્તિભાવે સાંભળતો.

દારિદ્રય એ એને એટલો તો પછાડયો હતો તો યે એ મૂર્ખ માણસને જીવવાની લાલસા હતી. એની પરિસ્થિતિ સુધરશે એવી આંધળી આશા એને હતી. કદિ કદિ હોંસ પૂરી પાડવાની અને મોજ કરવાની યે એને ઇચ્છા થતી, અને એટલું જ નહિ, એ એની પત્નીને પ્રેમ સુદ્ધાં કરતો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરેખર આ એક મોટી નવાઈની વાત હતી. કારણ એની પત્ની કાંઇ રૂપાળી નહોતી. સરસ મજાનો મળતાવડો અને માર્દવભર્યો સ્વભાવ એનો નહોતો. એ મૂર્ખ અને કજાગ હતી. તો યે તે એને ગમતી.

કદાચ એને બહુ ભાવતું અળવીનું શાક તેને બહુ સરસ બનાવતાં આવડતું હોવાને લીધે એમ હોય, કે પછી સિનેમા નટીની જેમ વાળ ઉલટા સુલટા કરીને હોળવાનો પ્રયત્ન એ કરતી એને લીધે હોય, કે પછી પથારીમાં એના તરફથી મળતું સુખ એ જ એના જીવનનું મોટામાં મોટું સુખ હોવાને લીધે પણ એ હોઈ શકે. કે પછી પ્રેમ કરવો એ મનુષ્ય સ્વભાવ છે માટે જ એ હંમેશ એની ઉપર ફીદા રહેતો હશે.

અને એ ગાંડા પ્રેમને કારણે જ એ મૂર્ખ માણસ આ અંકના પગથિયાં ચડતો હતો.

રોજની જ એ દુઃખ વાર્તા હતો. પાણીની બાલદીઓનાં સતત વહેવાને કારણે હોય, કે પછી સારૂં નરસું અનાજ ખાવામાં આવતું હોવાને કારણે હોય, કે પછી એક પછી બીજી એમ ઉપરા ઉપરી આવ્યા જ કરતી સુવાવડોને લીધે હોય; ગમેતેમ એની પત્નીની તબિયત બગડી હતી. પેટનાં દુઃખાવાની પીડા એને ઉપડી હતી. એટલે કે ઘણા દિવસો સુધી એ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું. પણ એને કારણે રોગ વધ્યો. એની પત્ની ફીકફી પડવા લાગી, અનાજ લઈ ના શકે એવું થયું. અને મુખ્ય વાત તો એ કે એનાથી કામ થઈ શકે એવું ના રહ્યું એટલે પછી ધૂપદીપ થયા. ઘરગૂથી દવા અપાઇ, અને છેક વૈદના ઘર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુધી પણ મજલ ગઇ. પણ કાંઈ સુધારો દેખાય નહિ. છેવટે રોગીને તપાસ્યા પછી તરત જ સાબુથી હાથ ધુવે એવા દાકતરને પણ બોલાવવામાં આવ્યો. એણે આવીને તરત જ કહી દીધું કે પેટનું ઓપરેશન કરાવવું પડશે, અને એનો ખર્ચ થશે પાંચસો રૂપિયા. અલબત્ત પાંચસો રૂપિયા એની પાસે નહોતા જ, આટલા દિવસોની એની બચત માત્ર બસો રૂપિયા જેટલી જ હતી.

ગરીબ માણસોને ત્યાં આવું બને છે ત્યારે એનો માર્ગ બહુ સાફ હોય છે. કાંઇક કરવું જોઇએ માટે વૈદની દવા ચાલુ રહે છે અને પછી એનો વખત થયે દરદી મરી જાય છે. કે પછી કોઈ કોઇ વાર જીવે પણ ખરો ? એટલાં તો આ ગરીબ માણસો ચીવટાઇવાળા અને જીવટાઇવાળા પણ હોય છે.

પણ પેલા માણસનો અવહેવારૂ અને ઘેલો પ્રેમ અહીં આડો આવ્યો. પત્નીને મરવા દેવા એ તૈયાર નહોતો. તેથી તેને જીવાડવા માટે પૈસા ભેગા કરવાના નિષ્ફળ ફાંફાં એ મારવા માંડયો. એણે એની દુકાનના શેઠ પાસે પૈસા માંગી જોયા, મિત્રો પાસે માંગી જોયા, અને મારવાડી પાસે સુદ્ધાં માંગી જોયા, પણ કાઠિયાવાડના કોઇક ગામમાંના એના ચપટીક જેવડા ખેતર ઉપર કોઇએ એને ધીરવા તૈયાર ના થાય.

પણ એક માણસ એને પૈસા ધીરવા તૈયાર હતો. એ હતો એના ગામનો શાહુકાર. વ્યાજનો દર માત્ર વીસ ટકા હતો, અને એની મુદત હતી પાંચ વર્ષની.

એનો સરળ અર્થ એ હતો કે પાંચ વર્ષ પછી એનું ખેતર જવાનું હતું. અને એ ઉપર પણ કહાય એને કાંઇક આપવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાકી રહે, પત્ની માટે આટલો ત્યાગ કરવા માટે એ સહજ તૈયાર ગઇ ગયો હોત. પણ ત્યાં યે એક અડચણ હતી. કારણ એ મૂર્ખ માણસને જેમ એની પત્ની ઉપર પ્રેમ હતો એવું જ એક સુખસ્વપ્ન પણ હતું.

એ સુખ સ્વપ્ન આમ કાંઇ બહુ કાવ્યાત્મક નહોતું. ચંદ્ર કિરણોના હિંડોળા ઉપર બેસીને એને ઝોલાં નહોતાં ખાવાં. અને 'આ અહીં તરૂણશાખની નીચે પ્યાલી એક સુરાની....' એવી કોઇ મોહક મદભરી કલ્પના પણ એને નહોતી. અગર, જ્ઞાન, સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એ ત્રણ તપબળોના જોરે એને એવું કાંઇ મેળવવું પણ નહોતું.

એની ઇચ્છા ખૂબ જ સામાન્ય હતી. સંસારની જવાબદારીઓ પાર પડયા પછી એને એના ગામમાં જઇને ખેતર ઉપર રહેવું હતું ત્યાં એ પચાસેક જેટલી કલમો નાંખવાનો હતો.

અને રોજ સવારે વહેલો ઊઠીને બળદોને રેંટે જોડીને એ એને પાણી પાવાનો હતો, અને પછી પાંચ વરસ પછી એ કેરીઓ પાકે તે વેચીને શાંતિથી બેઠો બેઠો ખાવાનો હતો. વરસના છ મહિના એને તાજી કલાર જેવી મેથી તાંદરજાની ભાજી મળી રહેવાની હતી, અને મેળાને વખતે પોતાના ચૂંટી ખણીએ ને લોહી નીકળે એવા તાજા માજા બળદોની જોડને દોડમાં ઉતારીને શરત જીતવાનો હતો.

આટલા વર્ષ શહેરમાં રહ્યા પછી એ બધી વસ્તુઓ એને સાચેસાચ ગમી હોત કે નહિ એ તો કોણ જાણે! પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એની દૃષ્ટિએ એ સુખસ્વપ્ન એટલે જગતનું મોટામાં મોટું સત્ય હતું. અને એટલા ખાતર એને એનું ખેતર જોઇતું હતું.

સામ્રાજ્ય કે પ્રિયતમા એવો પ્રશ્ન એક રાજાની સામે આવ્યો હતો, અને દુનિયા આખી યે એની સામે કૌતુકથી જોયું –ટીકયું હતું. આ ભલા માણસને જગતનું કૌતુક નહોતું જોઇતું, એને તો જોઈતા હતા, માત્ર ત્રણુસો રૂપીયા: એ એને આપવા માટે કોઇ તૈયાર નહોતું.

છેવટે એ મૂર્ખ માણસને એક હિંમતભર્યો વિચાર આવ્યો. પોતાની બેંક પાસે એક રકમ માંગવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. રાજનો લાખોનો વહેવાર ચલાવતી એ અગડબંબ સંસ્થાને માટે એને ત્રણુસો રૂપિયા આપવાનું શું મૂશ્કેલ હતું? એની પાસે એ ઓછી જ મૂડીથી સવાયું વ્યાજ લેવાની હતી? અને ઉપરાંત એ પ્રમાણિકપણે એના પૈસા પાછા આપવાનો જ હતો, અને ખેતર તો એની પાસે હતું જ ને?

માટે એ અહીં આવ્યો હતો. એનું કહેવું એક જ હતું. એને મેનેજરને મળવું હતું, મેનેજરે એને વિશે થોડી વિગત સાંભળી, અને પછી કારકૂનને એનું શું કામ હતું તે પૂછીને એ કરી આપવાનું કહ્યું. પણ એકાઉન્ટ નંબર ચોવીસસોઆડત્રીસ બીજા કોઇને યે પોતાનું કામ કહેવા જ તૈયાર નહોતો.

...છેવટે, આખરે એણે મેનેજરની ઓરડીનો ઝુલતો દરવાજો ઓળંગ્યો અને મેનેજર સાહેબે એમના ઘડીબંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાસ્યથી અનેનાણાંના છનછનાટ જેવા મીઠા અવાજથી એનું સ્વાગત કર્યું.

એ સ્વાગતથી એ ભલા માણસનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, ખીલી ઊઠ્યું, અને આખરે દબાતાં, ગભરતાં, ટેબલ ઉપર આંગળીઓની રેખાઓ દોરતાં દોરતાં એણે પોતાની હકીકત કહી. પણ એની હકીકત કરતાં એ આંગળીથી જે રેખાઓ દોરતો અને એની હિલચાલ થતી એના તરફ જ એમની વધુ નજર હતી.

એની વાત પૂરી થયા પછી મેનેજર પાછું હસતાં હસતાં એને કહ્યું કે આટલી નાની રકમની ધીરધાર આ બેંક કરતી નથી, અને વધુમાં ખેતર, જમીન કે મકાનો ઉપર કદિ પૈસા ધીરતી જ નથી.

એકાઉન્ટ નંબર ચોવીસ સો અડત્રીસે ફરીથી કાકલૂદીઓ કરી.

મેનેજર સાહેબે ફરીવાર એને હસીને કહ્યું કે એની પરિસ્થિતિ માટે એમને ખૂબ જ સહાનુભૂતિ હતી પણ શું કરી શકે? બેંકના નિયમ પણ હોય ને? એ નિયમની આગળ કોઇનું કાંઇ ચાલે એમ નહોતું. બેંક એમના ઘરની થોડી જ હતી?

અને બેંકના કાયદા કાનૂનને કારણે એમના હાથ બંધાએલા હતા એ રીતની ચર્ચા એમણે કરી.

ખાતા નંબર ચોવીસસોઆડત્રીસના મગજમાં એ શબ્દો ચકરડી લેતા હતા, 'બેંક કાંઇ મારા ઘરની થોડી જ છે? અને એણે એકદમ કહ્યું, 'બેંકનું એક બાજુ રહેવા દયો સાહેબ, પણ તમે તમારી પાસેથી જ ત્રણસો રૂપિયા મને આપો ને? હું ઇમાનદારીથી વાળી આપીશ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGahgotri

આવો પ્રશ્ન મેનેજરે કદિ કલ્પ્યો નહોતો. એમના મોં ઉપરનું ઘડી બંધ હાસ્ય એકદમ અટક્યું. અવાજમાંનું માર્દવ ઓસર્યું, અને આંખો ઉપરના ચશ્મા ફરી ફરીને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતાં એમણે કહ્યું, 'જુઓ, આ ઓફિસ છે. આવા ખાનગી પ્રશ્નો અહિં પૂછવા એ યોગ્ય નથી. અને હું આપવા લેવાના વહેવારમાં કદિ પડતો નથી. તમે હવે જાવ.' અને બીજા કામમાં માથું ખોસવાનું બહાનું એમણે કાઢયું.

બેંકનો ખાતાદાર નંબર ચોવીસસોઆડત્રીસ હતાશ થઈ ગયો. અને ત્યાંથી ઊઠવા માટે પગમાં શક્તિ એકઠી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એટલામાં ભૂલથી એની નજર મેનેજર સાહેબના કાંડા ઉપરના સોનાના ઘડિયાળ ઉપર પડી.

માનવીનું મન એ ખરેખર એક વિચિત્ર વસ્તુ છે. એ ઘડિયાળ સામે જોઈને એને એની બિમાર પત્ની યાદ આવી ગઇ, એને એકદમ ડૂમો ભરાઇ આવ્યો અને ખાળવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં એક ડૂસકું એના મોંમાંથી બહાર નીકળી પડયું.

પોતાની પત્નીને જીવાડવા માટે બેંકમાં એને એવી રીતે રડતો જોઇને મેનેજર સાહેબને કાંઇનું કાંઈ થઇ ગયું. આ બધી અસંસ્કૃતપણાની નિશાની હતી ઘેલછાઇ હતી, નિયમભંગ હતો. બેંકમાં રડે એટલે શું?

છટ—ગમેતેમ કરીને એ માણસને અહીંથી કાઢવો જ જોઇએ. અને પૈસાનો વહેવાર સમજનારા એ માણસે તરત જ ખિસ્સામાંથી એક પાંચની નોટ બહાર કાઢી અને એની સામે મૂકતાં કહ્યું, 'લ્યો આ પાંચ રૂપિયા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પાંચની નોટ જોઇને એ ગરીબ માણસનું માથું ફરી ગયું. એની સાથે ભિખારી જેવો વર્તાવ કરવામાં આવ્યો હતો. એ રીતે વર્તનાર માણસનું ગળું દાબી દઇને એના કાંડા ઉપરનું સોનેરી ઘડિયાળ ફોડી નાંખવાનું એને મન થયું. પણ એ જ વખતે એના મનમાં એક દરિદ્રી વિચાર પણ આવ્યો કે મફતના આ પાંચ રૂપિયા મળે છે તે લઇ લેવા. થયું.

અને એ જ વખતે એ નોટ સામે નજર સુદ્ધાં નાખ્યા વગર એ ત્યાંથી નીકળી ગયો.

મેનેજર સાહેબે છૂટકારાનો શ્વાસ લીધો. સોનેરી ચશ્મા સરખા કર્યાં, પાંચની નોટ પાછી ખિસ્સામાં મૂકી, અને ઘડી બંધ હાસ્ય પાછું મોં ઉપર રમતું કરી દીધું.

એટલામાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. મેનેજર સાહેબે ફોન કાને ધર્યો. એકાઉન્ટ નંબર સાતસોબાર બોલતો હતો.

આ માણસ પણ પહેલા માણસ જેવો જ હતો. એટલે એ સારો જેવો મૂર્ખ અને દુબળો હતો. થોડો ઘણો દુષ્ટ અને લુચ્ચો પણ હતો, અને થોડો ઘણો પ્રેમાળ પણ હતો. પણ એના કપાળ ઉપર દારિદ્રયનો સિક્કો લાગવાનો રહી ગયો હતો.

પણ આ ફરક તો બહુ મહત્વનો હતો. આ ફરકને કારણે દરિદ્રી માણસોની જેમ પેટને માટે તનતોડ મજુરી કરવાની એને જરૂર નહોતી. એટલો વખત એમાં બગાડવાનું પણ એને માટે અશક્ય હતું. અને એ ફાજલ પડેલા વખતનું શું કરવું એવો વિચાર એના ખાલી પડેલા મનમાં હંમેશ થયા કરતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પ્રશ્નનો સૌથી સહેલો, અને એટલે જ ખોટો જવાબ એણે ખોળી કાઢયો હતો. ઉછંગ અનુભૂતિના શિખરે એ હંમેશ બેસી રહેવાનો હતો! ઘોડાના રેસ, દારૂની બાટલીઓ, શેર બજારના વધઘટ થતા ભાવ અને સ્ત્રીઓ! એમના ગરમ, ઐફામ કરતાં શરીરો, વિકૃત પ્રણય ચેષ્ટા બીભત્સ વાતો, કંટાળાજનક સંભોગ અને ઉન્માદ ઓસર્યા પછી રોજ થતી હલકટ ગાળા-ગાળી! આ અનુભૂતિની ઉન્મત્ત નસોમાં તરંરરર થઈને જ એ હંમેશ જીવતો. એ કાદવમાં એની માણસાઈ દટાઈ ગઈ હતી. સંપત્તિ ધૂળમાં મળતી હતી.

હાલમાં એ એક પચીસ વર્ષની સિનેમા તારિકા ઉપર ફીદા થઈ ગયો હતો. આમ જુઓ તો ફીદા થવા જેવું એમાં કાંઈ હતું જ નહિ. મૂળથી જ બેડોળ એવું તેનું શરીર અનેક પુરૂષોએ ચૂંથ્યા પછી નકામું બની ગયું હતું. મન ન રૂઝાતા ઘા જેવું બની ગયું હતું. અને એટલે જ હું ધારૂં છું કે ઘાની આસપાસ ઉડતી માખીઓની જેમ પુરૂષો એની આજુબાજુ એકઠા થતા હતા.

એમને એમ જ એ તેને માટે ગાંડો થયો હતો. એને તેનું અર્ધનગ્ન નૃત્ય જોવું હતું, આરપાર જોઈ શકાય એવાં વસ્ત્રોમાંથી દેખાતા તેના સ્તન પ્રદેશને એને સ્પર્શવો હતો, અને તેના મોંમાં દારૂની પ્યાલી રેડવી હતી.

એને વધુ આતૂર કરવા માટે તે એને દૂર જ રાખ્યા કરતી હતી. અને એ જ્યારે ખૂબ જ ઉતાવળો થયો, ત્યારે તેણે એની પાસે દસ હજાર રૂપિયા માંગ્યા. તેને એ કોરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડકડતી મોટર જોઈતી હતી, અને એ માગણી કરતી વખતે તેણે એના ગળાની આસપાસ હાથ નાંખ્યા હતા. ઓઠથી દંશ દીધો હતો.

બેભાન બનીને એણે જવાબ આપ્યો, 'દસહજાર રૂપિયા એ કંઇ મોટી વાત છે? હું તો એને લાત મારૂં એમ છું. એના ઉપર થૂંકું એમ છું.'

અને એણે તરત જ બેંકના મેનેજરને ટેલીફોન કર્યો. એના વીસ હજારના શેર એ બેંકમાં ગીરો મૂકવાનો હતો. અને એને માત્ર દસ હજાર રૂપિયા જ જોઇતા હતા. થોડાક દિવસ માટે........

....થોડા દિવસ પછી એ શેરના ભાવ વધવાના હતા. અને વીસના ત્રીસ હજાર થવાના હતા, અને વખતે શેર વેચીને એ બેંકનું દેવું ચૂકવી દેવાનો હતો. બધું કામ મફતમાં પતી જતું હતું. પૈસાની દુનિયાની આ સોનેરી રંગછાયા હતી! ઓછામાં ઓછું એને તો એમજ લાગતું હતું.

મેનેજર સાહેબે પાકું પેલું ઘડી બંધ હાસ્ય વેર્યું અને એના રૂપેરી અવાજે એને મંજૂરી આપી.

એ સિનેમા નટી કોરી કડકડતી નવી નકોર મોટરમાં ફરવા લાગી.

જ્યાં જરૂર હતી ત્યાં પૈસા ગયા હતા.

હૃદયે એનું કામ બરાબર કર્યું હતું.

卐

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar